

Marcus Aurelius
Antoninus Augustus
împărat roman 161 - 180

M. AURELIS VERUS CAESAR
ȘI
L. AURELIUS COMMODUS

A. D. 138-161

STUDIU ISTORIC

DE

VASILE PÂRVAN

BUCUREȘTI. MINERVA – MCMIX

Lucius Ceionius
Commodus Verus Armeniacus
co-împărat 161 - 169

facsimil digital realizat de
cIMeC - Institutul de Memorie Culturală
www.cimec.ro
cu sprijinul financiar al
Ministerului Culturii și Cultelor
2007

M. AVRELIVS VERVS CAESAR

ŞI

L. AVRELIVS COMMODVS

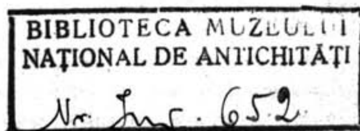
A. D. 138 — 161

STVDIV ISTORIC

DE

VASILE PÂRVAN

BVCVREŞTI. «MINERVA». — MCMIX.

PREFAŢA.

Studiul de faţă dă — după izvoare — pentru prima dată: chiar şi faţă de întinsa literatură apuseană asupra chestiunei — o expunere mai pe larg a relaţiilor personale şi de drept public dintre împăraţii Hadrian şi Antoninus Pius şi viitorii primi co-împăraţi romani Marcus Antoninus şi Lucius Verus. Se va povestì dară în cele ce urmează istoria principelui moştenitor Marcus Aurelius Verus Caesar şi a fratelui său prin adopţiune Lucius Aurelius Commodus în sfertul de veac al domniei «tatălui» lor Antoninus Pius, luându-se ca principal punct de vedere al expunerei situaţia şi relaţiile de drept public, pe de o parte ale tatălui faţă de fii, pe de alta ale acestora între dânșii. Punctul de vedere pomenit nu e arbitrar, ci e adânc motivat de faptul, că cu Marcus Antoninus şi Lucius Verus se face în dezvoltarea «Principatului» roman începutul cu urmări aşa de însemnate, atât în bine cât şi în rău, al împărţirei demnităţii supreme între doi sau mai mulţi Auguşti — instituţie, pe care maestrul modern al dreptului public roman, Theodor Mommsen, a numit-o pe scurt «*Sammtherrschaft*». — A cercetà originile — o putem spune de acum: pur personale — ale acestei

mari schimbări în «Constituţia» imperială romană mi s'a părut de interes şi pentru publicul iubitor de istorie dela noi.

Dar şi pentru alte motive e vrednică de luare aminte istoria acestor trei decenii din viaţa familiei împărătești a Aeliilor-Aureliilor. Poate pentru nici un alt timp din istoria Imperiului n'avem mărturii aşa de nemijlocite și de un aşa de mare preţ, atât pentru înfăţişarea culturală a vremii, cât și pentru viaţa intimă a membrilor casei domnitoare, ca bogata corespondenţă a lui Fronto şi ca minunatele *Commentarii* — «εἰς ἑαυτόν» — ale împăratului Marcus.

Ba mai mult decât atât: călătorul, care cercetează astăzi cu gândul îndreptat spre cele trecute rămăşiţele clădirilor de pe Palatin, ori merge la Villa Adriana, poate urmărì oarecum chiar pașii oamenilor mari și buni, cari au locuit acolo şi de cari va fi vorba mai departe: Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius.

Un farmec neasemănat înconjură azi viaţa acestor trei împăraţi: cel dintâi, mai strălucit ca stăpânitor decât ca om, ni se înfăţişează totuși ca un desăvârşit principe: mare în trebile publice, nobil în ocrotirea artelor, înţelept în alegerea moştenitorilor; al doilea, pildă rară a vechii sobrietăţi romane în aceste timpuri târzii, uneşte simplicitatea în obiceiuri cu o nemărginită bunătate şi modestie: atât ca om cât şi ca împărat; al treilea a fost un sfânt: căci a-i spune numai filosof, atunci când atâţia alţii făceau filosofie numai cu capul, iar nu şi cu inima, adică și cu fapta, e a-i dà mai puţin decât i se cuvine. O curăţie sufletească fără pereche caracterizează pe împăratul

Marcus, cel gata a iertà tuturora toate, numai sie-şi nimic. Şi omul acesta, modest ca și tatăl său Pius, adânc devotat înţelepciunei stoice, ca nimeni altul pe vremea sa, ne apare astăzi cu atât mai vrednic de respect în cadrul vremilor antice, cu cât a ştiut salvà împărăţia romană şi deci cultura europeană în ceasul celei mai grele primejdii ce-a amenințat-o vre-odată, — atunci, când dela Rin până la gurile Dunărei trecuseră barbarii hotarele şi pustiau provinciile — ba chiar în Italia ajunseseră, — iar în imperiu însuşi bântuià ciuma decimând luptătorii.

Filosofia stoică, aşà de cald iubită şi de adânc pătrunsă încă din tinereţă cu ajutorul părinteştilor lui prieteni și profesori, îi fu acum lui Marcus — spre care cătau toţi ca spre tatăl lor — de mare alinare și întărire în aceste vremuri de groaznică nenorocire şi neînchipuită întristare obştească.

De aceea, deşi, precum însuși spune în Commentariile sale, «tot ce se întâmplă e aşà de obicinuit şi cunoscut ca și trandafirii primăvara şi roadele la vremea secerişului: πᾶν τὸ συμβαῖνον οὕτως σύνηθες καὶ γνώριμον, ὡς τὸ ῥόδον ἐν τῷ ἔαρι, καὶ ὀπώρα ἐν τῷ θέρει» (IV 44), o tinereţă ca a sa, chiar de n'ar fi aşà de rară, încă e destul de frumoasă în ea însăşi, pentru a ne bucurà mereu de ea şi a o trăì din nou măcar cu gândul, tot aşa cum iară şi iară ne bucurăm în fiecare primăvară de noii trandafiri şi în fiecare toamnă de nouăle fructe.

Berlin, în August, 1909. V. P.

Adopţiunea.

La 1 Ianuarie al anului 138 [1]) murì L. Aelius Caesar [2]): Hadrian şi-l alesese, cu doi ani înainte [3]), de urmaş la tron, adoptându-l. — Acum împăratul trebuià să-şi caute un alt moştenitor şi aceasta îl umpleà de mari griji pentru viitorul statului şi al operei sale [4]). Fiul repausatului, Lucius, era încă un copil, de-abia în vârstă de şapte ani [5]); un alt urmaş mai potrivit

---

1) *Vita Helii* 4, 7; *vita Hadriani* 23, 16.

2) *V. Hel.* 6, 6. Cu numele său deplin: L. Ceionius Commodus Verus Helius [exact, după inscripţii şi monete, — Aelius] Caesar.

3) Cf. asupra datei de lună şi de zi — nesigure — studiul de faţă, p. 28, n, 2, precum şi citatele şi expunerea lui H. Schiller, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, I 2, Gotha 1883 p. 626, n. 1.

4) Cf. *v. Hadr.* 24 şi *v. Pii* 4. (Vezi şi expunerea lui Sievers în *Studien zur Geschichte der römischen Kaiser*, Berlin 1870 p. 183). Pasajul cel mai caracteristic e însă în *v. Hel.* 6, 9: «post hunc [Aelium] denique Hadrianus *diu anceps, quid faceret*, Antoninum adoptavit Pium cognomine appellatum...».

5) «*Post septimum annum* in familiam Aureliam traductus» (*v. Veri* 2, 10) şi «natus est Lucius Romae in praetura patris sui XVIII kl. Ianuariarum die» *(ibid.* 1, 8). [Cf. *Fasti Philocali* şi *Silvii (Natales imperatorum)* in C. I. L. I 2, p. 278—9].

şi şi altmintrelea foarte bine văzut de Hadrian [1]), ar fi fost tânărul Marcus Annius Verus: dar şi acesta nu erà încă destul de copt pentru a putea luà asupră-şi greaua sarcină ce i-ar fi căzut: el era anume de abià în vârstă de şaptesprezece ani [2]). Astfel se hotărî împăratul să ridice la rangul de «prinţ moştenitor» pe senatorul [3]) Titus Aurelius Antoninus, un om înţelept, iubitor de pace, încercat în serviciul imperiului şi deja în vârstă de peste cincizeci de ani [4]). El îi impuse însă totodată şi obligaţia, ca chiar la adoptarea sa, să înfieze şi el la rândul lui pe cei doi tineri urmaşi, oarecum mai de-aproape, ai lui Hadrian, Lucius Commodus şi Marcus Verus [5]),—aceasta

Se născuse deci la 15 Decembre 130. (Cf. şi Malalas ed. Bonn XI p. 282: ὅστις ἐσφάγη (!) ἐν Προκονήσῳ (!), ὢν ἐνιαυτῶν λθ'· Aşa dară 169—39=130). — În ce priveşte locul din *v. Veri* 11, 1: «vixit annis quadraginta duobus», el e, ca toate socotelile aproximative de acest fel la *S. H. A.*, foarte nesigur. In cazul nostru cu atât mai mult, cu cât el stă în legătură cu o altă informaţie greşită, anume că Verus ar fi domnit 11 ani, *(ibidem)*.

1) Motivele acestei simpatii vor fi expuse mai la vale.

2) «Natus est Marcus Romae VI kl. Maias in monte Caelio in hortis, avo suo iterum et Augure consulibus» — 26 April 121. Cf. *Fasti, l. c.*, p. 262—3; inscripţia din Nemausus (Gallia Narb.), unde se serba ziua naşterii lui la VIII. VII. VI. kl. Maias (din anul 161), în CIL. XII 5905; cf. şi CIL. III 14219[10] şi 14120 nota. (Vezi şi Cassius Dio LXXI 34, 5).

3) Asupra carierei sale v. *vita Pii*, 2 sqq.

4) Se născuse la 19 Septemvre 86 — *(v. Pii* 1, 8 şi *Fasti, l. c.* p. 272; cf. CIL. VI 10234).

5) Cassius Dio (ed. Boissevain) LXIX 21, 1—2 şi CIL. *Indices, passim.* În *S. H. A.* găsim reprezentate două tradiţii istorice în privinţa acestui act. După una *(v. Helii* 6, 9; 7,

pentru ca nu cumva pacea imperiului să fie primejduită prin neobicinuita succesiune.

Îndoita adoptare avù loc la 25 Februarie al anului

2—3 şi, îndoios, 5, 12 [Verus, qui adoptatus est a Marco, *vel certe* cum Marco]; *v. Pii* 4, 5; *v. Alex. Severi* 10, 5, etc.) ambii tineri au fost deopotrivă adoptaţi de Pius. După cealaltă *(v. Marci* 5, 1; îndoios *v. Helii* 5, 12 ([mai sus citat]) Marcus a fost adoptat de Pius, iar Lucius de Marcus. (Cf. în ac. priv. scrisoarea falsă din *v. Avidii Cassii* 1, 7 şi Malalas ed. Bonn, p. 282 [Lucius e privit ca fiu al lui Marcus]. Amănunte asupra acestui punct se pot găsi la B. Brockamp, *Quaestiones historicae atque chronologicae ad vitam resque gestas imperatoris M. Aurelii pertinentes.* Diss. Münster 1891, p. 16 n. 2. — Origina versiunei a doua — celei falşe — se poate găsi chiar în *v. Marci* 7, 7: *et quasi pater Lucii Commodi esset,* et Verum eum appellavit addito Antonini nomine filiamque suam *fratri* despondit».—Asociarea lui Lucius ca părtaş la domnie de-abia de către Marcus a înşelat până într'atâta istoriografia mai târzie, încât chiar şi în *v. Marci,* unde pretutindeni e vorba de amândoi împăraţii ca de fiii lui Pius (cap. 7, §. 5—11 e hotărâtor), a putut fi intercalată (adică încă din vechime interpolată) şi cealaltă versiune (5, 1). Încurcătura din *S. H. A.* s'a născut desigur dintr'o corectare târzie a întâmplărilor mai vechi cu ajutorul celor mai nouă, mulţămită unei deosebite lipse de atenţie şi seriozitate în tratarea istorică a evenimentelor. Făcând însă abstracţie de un pasaj neclar din Iustinus Martyr [(ed. Otto, Jena 1876 I[1] p. 2: cuvântare asupra Creştinilor adresată împăratului Pius ἀπολογία ὑπὲρ Χριστιανῶν), reprodusă apoi şi de Eusebius în *Eccl. hist.*, ed. Schwartz-Mommsen IV 12): Αὐτοκράτορι Τίτῳ Αἰλίῳ ʽΑδριανῷ ʼΑντωνίνῳ Εὐσεβεῖ Καίσαρι Σεβαστῷ καὶ Οὐηρισσίμῳ υἱῷ φιλοσόφῳ καὶ Λουκίῳ φιλοσόφου Καίσαρος φύσει υἱῷ (!) καὶ Εὐσεβοῦς εἰσποιητῷ], care trebue pus pe seama ignoranţei şi încurcăturii copistului, întreaga tradiţie mai târzie e unanimă în descrierea adopţiunei lui Mar-

138[1]). Curând după aceea, la 10 Iulie al aceluiaşi an muri Hadrian la Baiae[2]) şi fiul său adoptiv Titus Aelius Antoninus se urcâ pe tron.

Noul împărat aveà în afară de cei doi fii adoptaţi din interese de stat şi copiii săi proprii. Astfel ştim că el a avut doi fii[3]) — asupra vieţii cărora nu ne e însă nimic mai de aproape cunoscut: M. Aurelius Fulvus Antoninus[4]) şi M. Galerius Aurelius Anto-

cus *şi* Lucius. Astfel chiar şi Eusebius-Hieronymus, ed. Schoene II p. 168—9 şi p. 215—6; Orosius, ***Hist. adv. pag.*** ed. Zangemeister VII 14, 1; *Chronica Gallica a. DXI*, la Mommsen, *Chronica minora* I, 640, 360.

1) *Vita Pii* 4, 6. — Dacă în *v. Marci* 5, 1 şi 6, Marcus la adoptare e considerat ca fiind de optsprezece ani, nu e nevoe să luăm prea în serios această afirmare (cum face Brockamp, *l. c.* p. 19 n. 1), căci, precum reiese tocmai din c. 5, 6, socoteala e făcută numai aproximativ: *in secundo consulatu Antonini, iam patris sui* (vezi mai departe, p. 25. n. 2, critica amănunţită a acestui pasaj)... [quaestor est designatus]. Şi cât de puţin vrednice de incredere sânt aceste socotele din *S. H. A.*, arată de pildă aceea a vârstei lui Antoninus Pius la moartea lui: «*periit anno septuagensimo*», ceeace, precum se ştie, e fals (*v. Pii* 12, 4; cf. Brockamp p. 22, n. 5).

2) *Vita Hadriani* 25, 6. — Asupra acestor împrejurări şi în general a lui Marcus există şi un *Essai sur Marc-Aurèle, d'après les monuments épigraphiques*, de M. Noel des Vergers, Paris 1860: în lipsa unei altei monografii mai complete (Renan nu se ocupă în al său *Marc-Aurèle* decât cu filosofia Impăratului), acest studiu astăzi învechit tot trebue încă avut în vedere.

3) *Vita Pii* 1, 7.

4) CIL. VI 988 (Mausoleum Hadriani). [Cf. p. 185 şi mai ales p. 3076, la n. 31220].

ninus [1]) —, şi două fiice: Aurelia Fadilla [2]), care se mărită [3]) cu Lamia Sil[v]anus [4]) şi Annia Faustina, care devenì apoi soţia lui Marcus [5]). Cum că la adoptarea sa de către Hadrian, Antoninus nu mai aveà însă nici un fiu în viaţă, avem ştire sigură. Cassius Dio spune anume despre urmaşul lui Hadrian următoarele: ἐπεὶ δὲ ἦν ἄπαις ἀρρένων παίδων, τόν τε Κομμόδου υἱὸν Κόμμοδον ἐσεποίησεν αὐτῷ καὶ ἔτι πρὸς τούτῳ Μᾶρκον Ἄννιον Οὐῆρον, βουληθεὶς ἐπὶ πλεῖστον καὶ τοὺς μετὰ ταῦτα αὐταρχήσοντας ἀποδεῖξαι [6]). Iar Aurelius Victor — cu

---

1) *Ibidem*, 989. [Cf. locurile citate]. Mommsen, *ap.* Henzen în *Corpus*, *l. c.*, p. 185, susţine că acest fiu al lui Pius a murit după 141 (anul morţii Faustinei, soţia lui Pius), deoarece pe o monetă (la Eckhel, *doctr. numm.*, VII p. 42), care a fost bătută pe numele aceluia, e citată *diva* Faustina şi că e mai puţin probabil ca să i se fi decretat copilului o astfel de onoare *după* moarte. Dimpotrivă Sievers, *loc. cit.*, crede (p. 181), că ambii fii au murit fără îndoială înainte de adopţiunea tatălui, «denn sonst hätte bei dieser Gelegenheit von ihnen die Rede sein müssen». Cf. asupra acestor inscripţii şi monete şi Klebs în *Prosopographia imperii Romani* I p. 207. Pentru mine mărturia lui Dio e hotărîtoare: de aceea sânt cu totul de părerea lui Sievers.

2) CIL. VI 990.

3) *Vita Pii* 1, 7. — A murit încă înainte de suirea pe tron a tatălui ei. Asupra morţii ei v. *v. Pii* 3, 6: «mortua, cum pater ad proconsulatum Asiae proficisceretur». Pentru anul proconsulatului lui Pius v. Sievers, *l. c.*, p. 182.

4) Cf. *Prosopogr. imp. Rom* II p. 262.

5) *Vita Pii* 1, 7 şi *S. H. A.*, *passim* (cf. *Indices*).

6) Cassius Dio, LXIX 21, 1. Cp. şi pe copiatorul său Zonaras XI 24 (ed. Bonn, p. 521 r. 4 urm.; ed. Dindorf (Teubner) p. 76, r. 26).

alt prilej — zice: «quin etiam *maribus frustratus*, filiae viro reipublicae consultavit» [1]).

Lui Antoninus — precum îndată după urcarea pe tron mai fu numit [2]): Pius, îi erà hotărîtă de Hadrian nu numai persoana fiilor săi adoptivi, ci, într'o anume măsură, chiar poziţia ce avea să iee faţă de fiecare din ei. Căci, de vreme ce Hadrian — precum se va vedeà şi din cele următoare — îşi îndreptà toată simpatia şi speranţele sale spre tânărul Marcus Annius Verus şi-şi luă ca imediat urmaş pe unchiul [3]) lui, înţeleptul împărat arătà foarte clar, în ce direcţie erà înclinat să caute un viitor stăpânitor al Imperiului.

Şi de fapt întreaga tradiţie istorică e unanimă în a ne arătà că Hadrian a văzut în împăratul Marcus de mai târziu, încă de pe când acesta erà numai un copil, un urmaş al său la tron. Şi numai grija pentru binele public l'a silit să amâne cu o generaţie această succesiune — întru cât Marcus erà încă prea tânăr—, după ce însă luase toate măsurile ca să o asigure [4]).

---

1) *De Caesaribus* XV 6.

2) *Vita Pii* 5, 2. — E, aici, cu totul egal, *de ce*. Cf. discuţia ştirilor din *v. Hadriani* 24, 3 sqq. şi 27, 4,—*v. Pii* 2, 3 sqq. etc., la v. Rohden în Pauly-Wissowa's *Real-Encycl.* II 2498. (Citez numai pe von Rohden, întru-cât el dă şi toată bibliografia mai veche asupra chestiei).

3) *Vita Marci* 1, 3 : soţia lui Antoninus erà *amita* lui Marcus: ea erà sora tatălui lui Marcus: *(v. Pii* 4, 5) «ita sibi ille (Pius) adoptaret M. Antoninum, *fratris uxoris suae filium*...»

4) *Vita Marci* 16, 6: «nam et Hadrianus hunc eundem successorem paraverat, nisi ei aetas puerilis obstitisset» ; 5, 1; «his ita se habentibus (adică nenumăratele semne de simpatie şi onoruri, pe cari Hadrian le acordase lui «Annius Verissimus») cum post obitum Lucii Caesaris Hadrianus successorem imperii quaereret, nec idoneus, ut pote decem et

Ce-i dreptul, chiar în afară de aceasta, precum se şi cuvenea, va fi cunoscut şi preţuit şi Pius însuşi, încă cu mult înainte de a fi luat de Hadrian ca urmaş, pe bine înzestratul fiu al fratelui soţiei sale [1]).

Recomandând pe micul Lucius Commodus lui Antoninus spre adoptare, Hadrian îşi îndeplinea, fireşte,

octo annos agens, Marcus haberetur,...». — Eutropius, *Breviarium* VIII 11, 2: «tantae admirationis adhuc iuvenis, ut eum successorem paraverit Hadrianus relinquere, adoptato tamen Antonino Pio...» (restul e o potrivire arbitrară a faptelor— post eventum! — întocmai ca în *vita Marci* 16, 7). Vezi mai multe asupra acestui lucru mai departe, p. 29 n. 1.—*Vita Veri* 2, 2: «cum sibi ille [Hadrianus] Pium filium, Marcum nepotem sse voluisset posteritati satis providens». Cassius Dio LXIX 21, 2: προετίμησε δὲ [Hadrian] τὸν Οὐῆρον διά τε τὴν συγγένειαν αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν ἡλικίαν, καὶ ὅτι φύσιν ψυχῆς ἐρρωμενεστάτην ἤδη ὑπέφαινεν· ἀφ' οὗ καὶ Οὐηρίσσιμον αὐτόν, πρὸς τὴν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ ῥήματος ἔννοιαν κομψευόμενος, ἀπεκάλει.—Mai ales însă întreaga desvoltare a relaţiilor dintre Marcus şi Hadrian, pe care le putem de aproape urmări în *vita Marci*, ne sânt cea mai sigură dovadă despre mai sus pomenitele intenţii ale împăratului. Cf. şi Cassius Dio LXXI 35, 3.

[1]) Prin felul său liniştit şi bun, prin modestia sa, prin silinţa şi deşteptăciunea sa Marcus cucerise inimile tuturora. *Vita* 16, 5: «erat enim ipse tantae tranquillitatis ut vultum numquam mutaverit maerore vel gaudio»; 4, 10: «...comitate, quam praecipue suis, mox amicis atque etiam minus notis exhibebat, cum frugi esset sine contumacia, verecundus sine ignavia, sine tristitia gravis»; 5, 7—8: «adoptatus in aulicam domum omnibus parentibus suis tantam reverentiam, quantam privatus exhibuit, eratque haut secus rei suae quam in pri-

mai ales o datorie de pietate faţă de fiul său adoptiv Aelius Caesar, care-i fusese răpit aşà de curând [1]). Recomandând însă pe de altă parte şi pe Marcus Verus, ne trebue o lămurire mai de aproape, spre a înţelege întreaga însemnătate a acestui din urmă act.

Marcus Annius Verus rămăsese de mic copil orfan [2]).

---

vata domo parcus ac diligens, pro instituto patris volens agere, dicere, cogitare»; 6, 10: «tanta erat Marci probitas et tanta in imperatorio principatu modestia»; 2, 6; etc. Cassius Dio LXXI 35, 2—3: τοῖς τε γὰρ συγγενέσι πᾶσι, πολλοῖς καὶ δυνατοῖς πλουσίοις τε οὖσιν, οὕτω τι ἔτι παῖς ὢν ἤρεσεν ὥσθ'ὑπὸ πάντων αὐτῶν ἀγαπηθῆναι, καὶ διὰ τοῦτο ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ ὅτι μάλιστα, ἐς τὸ γένος ποιηθεὶς οὐχ ὑπερεφρόνησεν, ἀλλὰ καίτοι νέος ὢν καὶ Καῖσαρ τῷ <τε> Ἀντωνίνῳ παρὰ πᾶσαν τὴν ἀρχὴν ἐμμελέστατα ἐδούλευσε καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς πρώτους ἀνεπαχθῶς ἐτίμησεν... (cf. întregul capitol). —[Asupra caracterului său se va reveni şi în cele următoare]. Şi precum, mai târziu, îi scrie profesorul său Fronto (*ad Marc. Caes.* IV 1, ed. Naber p. 59) «... quod siquis umquam ingenio tantum valuit ut amicos ac sectatores suos amore inter se mutuo copularet, tu hoc profecto perficies multo facilius, qui ad omnis virtutes natus es priusquam institutus... ante pubertatem vir bonus; ante togam virilem dicendi peritus».

[1]) *Vita Helii* 7, 2: „adoptandum Antonino Pio cum Marco, ut iam diximus, dedit saepe dicens: «Habeat respublica quodcumque de Vero!»"

[2]) Precum cu dreptate observă v. Rohden (Pauly-Wissowa *RE* I 2282), aceasta trebue să se fi întâmplat în orice caz după al optulea an al vieţii sale, căci în acest an potrivit voinţei lui Hadrian, el fu introdus în colegiul Saliilor şi pentru aceasta el trebuià să fie *patrimus* şi *matrimus*. (Cf. Marquardt, *röm. Staatsverw.* III² p. 428).

El erà fiul lui Annius Verus [1]), mort în timpul preturei sale, și nepotul lui Annius Verus, care fusese de două [2]) — sau, mai exact, de trei [3]) — ori consul şi în afară de asta şi praefectus urbi [4]). Sora tatălui său erà soţia lui Antoninus Pius [5]).

Ceea ce a atras deosebita luare aminte a împăraratului aşa de excepţional în felul său, Hadrian, asupra copilului şi apoi asupra tânărului Marcus, a fost înfăţişarea sufletească nu mai puţin excepţională şi extraordinara precocitate a acestuia: ea deşteptà de sigur în cel dintăi puternice sentimente de afinitate electivă pentru cel de al doilea. «Fuit a prima infantia gravis», zice biograful lui Marcus în *S. H. A.* [6]). Şi toate celelalte izvoare întăresc această afirmare [7]).

1) *Vita Marci* 1, 1. Cf Marcus, *Comment.*, I 2: «παρὰ τῆς δόξης καὶ μνήμης τῆς περὶ τοῦ γεννήσαντος,...».

2) *Vita Marci* 1, 2; *Fasti*: de *două* ori consul *eponim.*

3) *Fasti* şi Cassius Dio LXIX 21, 1.

4) Dela tatăl său nu-i rămase decât amintirea despre modestia şi caracterul său bărbătesc: *Comm., l. c.*:... τὸ αἰδῆμον καὶ ἀῤῥενικόν. De fapt bunicul său Annius Verus îi devenì tată. De aceea îl şi aminteşte Marcus înaintea oricui altuia în Commentariile sale, I, 1: παρὰ τοῦ πάππου Οὐήρου, τὸ καλόηθες καὶ ἀόργητον. Cf. pentru Annius Verus şi adoptarea lui Marcus de către dânsul, *v. Marci* 1, 2 şi 10; Cassius Dio LXIX 21, 1.—(Întreaga literatură asupra tatălui şi bunului lui Marcus se găseşte strânsă la Klebs în *Prosopographia imperii Romani* I p. 70—1).

5) *Vita Marci* 1, 3.

6) *Ibid.*, 2, 1.

7) Cf. Cassius Dio LXXI 35, 2: πλεῖστον δὲ ὅμως ὑπὸ τῆς φύσεως ἐξήρθη· καὶ γὰρ πρὶν ἐκείνοις (τοῖς διδασκάλοις!) ὁμιλῆσαι, ἰσχυρῶς πρὸς ἀρετὴν ὥρμητο... ; şi LXIX 21, 2:

Alte imprejurări, care nouă ne-au rămas necunoscute, vor mai fi contribuit apoi pe lângă cea pomenită, să facă pe copil aşa de simpatic bătrânului. Căci cu toate că Marcus, după moartea tatălui său, fu adoptat de bunicul său şi fu crescut în casa lui — unde se şi mutâ [1]) — şi în aceea a mamei sale Domitia Lucilla — unde se duceà şi mai departe foarte adesea [2]) — şi fu educat acolo până la adoptarea sa indirectă de către Hadrian, aşa dar până la vârsta de şaptesprezece ani [3]), — împăratul decoră deja pe copilaşul de şease

---

προετίμησε δὲ τὸν Οὐῆρον διά τε τὴν συγγένειαν αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν ἡλικίαν, καὶ ὅτι φύσιν ψυχῆς ἐρρωμενεστάτην ἤδη ὑπέφαινεν. — Această admiraţie pentru tânărul Marcus îşi găseşte expresia în denumirea *Philosophus*, care i se dădù încă de pe vremea tatălui său Pius. — Citatele complete pentru aceasta nu pot fi date aici. Cf. deocamdată, între altele, şi Eutropius, *Breviarium* VIII 11, 1—2: «a principio vitae tranquillissimus, adeo ut ex infantia quoque vultum nec ex gaudio nec ex moerore mutaverit»... «tantae admirationis adhuc iuvenis ut eum successorem paraverit Hadrianus relinquere...»

1) *Vita Marci* 1, 7.

2) *Ibid.* 5, 3 cu 1, 7.

3) *Ibid.* 1, 7 şi 10 cu 5, 3 sqq. — În ce priveşte informaţia din *Vita* 4, 1: «educatus est in Hadriani gremio», deja Brockamp, p. 8 n. 5, a observat că fraza nu e a se înţelege literal, ci numai în senzul: «Marcum puerum cum Hadriano consuetudine coniunctum fuisse», precum de fapt dovedeşte interesul ce împăratul a purtat în totdeauna tânărului Verus (*Vita*, c. 4—5). Brockamp mai compară şi locul din *Comment.* I 4: παρὰ τοῦ προπάππου [Catilius Severus] τὸ μὴ εἰς δημοσίας διατριβὰς φοιτῆσαι· καὶ τὸ ἀγαθοῖς διδασκάλοις κατ' οἶκον χρήσασθαι...

ani cu onoarea unui *equus publicus* şi când copilul fu de opt ani, el fu după dorinţa prea-înaltă primit în *collegium Saliorum* [1]): tatăl lui Marcus trăià încă pe vremea aceasta [2]). Când pretorul Annius Verus murì, fu schimbat şi numele fiului său, — care se chemase până atunci, după străbunicul lui de pe mamă, Catilius Severus [3]), — potrivit dorinţei lui Hadrian, în acela de Annius Verissimus [4]): Verissimus şi nu Verus, precum propriu zis s'ar fi cuvenit. Încă un semn deosebit de simpatie din partea împăratului, care poate gândià, oarecum glumind [5]), să exprime prin acest — i-am puteà zice: diminutiv de mângâere, dragostea copilului pentru adevăr.

Când Marcus fu de cincisprezece ani, Hadrian îi acordâ *toga virilis* [6]), îl liberă de numele Verissimus, spre a se chema Annius Verus [7]) şi îl logodi cu o fiică a lui Lucius Ceionius Commodus, moştenitorul său presumptiv [8]). Alte onoruri nu întârziară apoi de

---

1) *Vita Marci* 4, 1 sqq.; § 4: «fuit in eo sacerdotio et praesul et vates et magister, et multos inauguravit atque exauguravit nemine *praeeunte*, quod ipse carmina cuncta didicisset».

2) Vezi în această privinţă cele mai sus observate, p. 16, n. 2.

3) *Vita Marci* 1, 9; Cassius Dio LXIX 21, 1. — Cf. amintirea despre străbunicul său în *Comment.*, I 4.

4) *Vita Marci* 1, 10 şi 4, 1; *v. Diadumeni* 6, 5; Cassius Dio, l. c; Iustinus Martyr, ed. Otto I. 1, p. 2 (cf Eusebius, *Eccl. hist.* ed Schwartz-Mommsen IV 12). Cf. Eckhel VII p. 69.

5) Cassius Dio *l. c.*: Οὐηρίσσιμον αὐτόν, πρὸς τὴν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ ῥήματος ἔννοιαν κομψευόμενος, ἀπεκάλει.

6) *Vita Marci* 4, 5.

7) *Ibid.* 1, 10.

8) *Ibid.* 4, 5. Cf. 6, 2, unde e vorba de aceeaşi logodnă, care fu desfăcută de Pius: «post excessum Hadriani statim Pius

a-l acoperi pe tânăr, precum *praefectura feriarum Latinarum*, cu care prilej el apăru şi la ospeţele împăratului [1]).

«Cumnatul» lui Marcus, Lucius Commodus, fiul principelui moştenitor, erà pe vremea aceasta de-abia de 6 — 7 ani. Moştenitorul tronului însă, care nici odată nu fusese deosebit de sănătos, erà în ultimul

per uxorem suam Marcum sciscitatus est et eum dissolutis sponsalibus, quae cum Lucii Ceionii Commodi... desponderi voluerat impari adhuc aetati, habita deliberatione velle se dixit». Locul acesta e viţios. Cea mai nouă încercare de emendare, a lui R. Ellis, *On the Historia Augusta*, în *Hermathena*, Dublin-London 1905, vol. XIII p. 400—1, pleacă dela o ipoteză falşă: «some words have been lost after *Commodi*, but the general meaning is clear. Antoninus, seeing that Verus (here called L. Ceionius Commodus) was too young to be a proper match for his daughter Faustina, broke off the esponsals, and told M. Aurelius he wished *him* to be his son-in-law instead». Nenorocirea e tocmai că aici L. Ceionius Commodus în nici un caz nu poate fi fiul (care acum nici nu se mai chema aşà) ci tatăl, — şi apoi nu era de-ajuns să fie desfăcută logodna lui Verus, ci mai înainte de toate trebuia desfăcută cea a lui Marcus. Restaurarea lui Ellis: *et eum, dissolutis sponsalibus L. Ceionii Commodi quae cum [filia fecerat, quam ei] desponderi voluerat* (în aceàstă legătură de idei neexact), *impari adhuc aetati* (ceea ce şi Peter în ed. *Hist. Aug.* raportă la Verus, fără însă a încerca mai întâi restaurarea vorbelor pierdute din text!) *habita deliberatione velle se dixit* (Marcus! fireşte, precum presupun şi Peter şi Ellis), — e dară cu totul problematică. — Probabil că logodnica lui Marcus erà Fabia, despre care e vorba şi mai târziu; vezi *v. Marci* 29, 10, şi *v. Veri* 10, 3—4 şi cf. expunerea lui v. Rohden (la Pauly-Wissowa *RE* I 2282 — 3), care bănueşte că logodna a avut loc *după* adoptarea lui Commodus.

[1]) *Vita Marci* 4, 6 sqq.

timp neîncetat bolnav [1]). Împăratul se gândià deja la un alt urmaş mai voinic [2]).

Şi nu trecù mult şi *Caesar*-ul Aelius muri. Erà acum vre-o minune, dacă Hadrian obligâ pe Titus Aurelius Autoninus ca, pe lângă micul Lucius, să adopte şi pe încă aşa de demult şi aşa de călduros ocrotitul Marcus?

«Fiii» noului principe moştenitor fură deci luaţi în palatul imperial spre a fi educaţi potrivit înaltei lor misiuni [3]).

Astfel trebui acum Marcus să se mute *in Hadriani privatam domum* [4]), părăsind căminul tăcut şi prietenos al bunului său, Verus, unde el, ca şi în frumoasele grădini ale mamei sale, se deprinsese a trăì şi a învăţà aşa de cu drag împreună cu ea şi cu profesorii lui [5]), şi unde el crescuse aşa de mai presus de toate ispitele vieţii neînfrânate a acelor tim-

---

[1]) *Vita Helii* 3, 7; c. 4; c. 6; *v. Hadriani* 23, 14 — 5.

[2]) *Vita Helii* 3, 7 şi 6, 7 — 8.

[3]) Lucius erà deja acolo, căci el rămăsese tot în palat şi după moartea tatălui său (*v. Veri* 2, 1: «hac prosapia genitus patre ab Hadriano adoptato in familiam Aeliam devenit mortuoque patre Caesare in Hadriani familia remansit». — Cf. *v. Helii* 7, 2). Marcus fu luat *după* adopţiune (*v. Marci* 5, 3sqq.). Cei doi prinţi nu locuiau însă în vremea aceasta supt acelaş acoperiş; Lucius erà împreună cu mama-şi surorile sale probabil încă de atunci în *domus Tiberiana*, unde ni se spune că a fost crescut (*v. Veri* 2, 5), — Marcus dimpotrivă în locuinţa privată a împăratului Hadrian (*v. Marci* 5, 3).

[4]) *Vita Marci* 5, 3 cu *Comment.* I 17.

[5]) Cf. *v. Marci* c. 2 şi urm. cu *Comment.* lui Marcus, I şi Corespondenţa lui Fronto, *passim.*

puri [1]). Şi nu în zadar i se strângeà inima [2]) părăsind felul de viaţă de pănă atunci şi luând loc într'o societate aşa de nouă pentru el și aşa de fundamental streină. Căci în casa particulară a lui Hadrian el fù încredinţat unei παλλακή a acestuia spre a fi pregătit pentru noua misiune a vieţii sale....[3]). Cât a trăit, n'a uitat el apoi cele câteva luni, ce a trebuit să rămâie acolo [4]). Către sfârşitul vieţii sale, pe când luptà la graniţa imperiului împotriva Quazilor şi în puţinele clipe de linişte ce-i lăsa viaţa de lagăr, scria «commentariile» sale εἰς ἑαυτόν, mulţămea el încă zeilor, că n'a trebuit să locuiască prea multă vreme la concubina «bunicului»[5]) său și că a rămas atunci cast şi nevinovat pănă la

---

1) *Comment*, I 17.

2) *Vita Marci* 5, 4: «tristis».

3) *Comment., l. c.*

4) Anume, în anul 138, din Februar — adoptarea de către Antoninus — pănă în Iulie: moartea împăratului Hadrian. Vezi citatele la începutul acestui capitol.

5) Că aici (*Comment.*, I 17) prin πάππος (singur) nu e a se înţelege cumva πάππος Οὐῆρος (I 1), ne arată, pe lângă alte motive (d. p., la incep. c. 17 din cartea I, Marcus pomeneşte pe ἀγαθοὺς πάππους şi ἀγαθοὺς γονέας, ceea ce fără îndoială nu trebue interpretat numai în sensul de bunic *şi* bunică, şi tată *şi* mamă), mai ales în chip neindoios conţinutul însuşi al mărturiei istorice: căci, atâta vreme cât Marcus a fost «fiul» bătrânului Annius Verus, el n'aveà de fel nevoe să stea la vre-o παλλακή a acestuia, — mai mult: «să fie educat», precum zice el, textual, — de oarece el putea fi totdeauna la mamă-sa, în grădinile căreia el de fapt şi se preumbla cu deosebită plăcere: şi tocmai, de-aici, trebui el de asemenea să plece la adoptarea sa indirectă de către Hadrian,— precum spune apriat *vita Marci* 5, 3.

timpul cuvenit: καὶ τὸ μὴ ἐπὶ πλέον τραφῆναι παρὰ τῇ παλλακῇ τοῦ πάππου· καὶ τὸ τὴν ὥραν διασῶσαι· καὶ τὸ μὴ πρὸ ὥρας ἀνδρωθῆναι, ἀλλ' ἔτι καὶ ἐπιλαβεῖν τοῦ χρόνου [1]).

Prin această «aluzie» ne e permis, ca cel puţin într'o privinţă, să găsim motivul, pentru care cel mai recunoscător din toţi împăraţii, cari au ocupat vre-odată tronul roman, nu pomeneşte în *Commentariile* sale nici măcar cu un singur cuvânt pe darnicul său ocrotitor, ba dimpotrivă, deşi nenumindu-l îl critică cu deosebită asprime, fie direct, prin mai sus citata mulţămire către zei, fie indirect, prin entuziastul imn de laudă, pe care-l cântă *tatălui* său Pius şi unde el relevează cu predilecţie tocmai calităţile care îi lipsiau lui Hadrian şi oarecum i le aruncă acestuia în faţă ca o mustrare [2]).

---

[1]) *Comment.*, I 17. — Se pare că această concubină a lui Hadrian erà o persoană şi în alt fel puţin respectabilă. — Căci numai pentru că erà παλλακή a împăratului şi nu soţie, nu puteà Marcus să se simtă aşa de dureros înjosit; *concubina*, după drept, nu erà o *pelex* ori o *meretrix*, ci erà *uxoris loco* şi legal recunoscută. Însuşi Pius şi apoi şi Marcus au ţinut concubine după moartea soţiilor lor: vezi mai multe în ac. priv. la Marquardt *Privatleben* [2], p. 77 n. 1 şi Lacour-Gayet, *Antonin le Pieux et son temps*, Paris 1888, p. 247 si urm.

[2]) *Comment.*, I 16 şi VI 30. — Că la Marcus trebuià să se manifesteze numai decât într'un chip sau altul o antipatie instinctivă faţă de Hadrian, se înţelege aproape dela sine, dacă ne gândim la fundamentala deosebire dintre caracterele lor. La aceasta se mai adăoga, că Marcus găsise în Pius o fire aşà de înrudită cu a sa, în cât tot ce el bănuise în adâncul sufletului său: numai ca o presimţire neclară ori ca o convingere şovăitoare, vedea lămurindu-se, întărindu-se ori

Incă supt Hadrian, dar deja ca fiu al lui Pius fu Marcus — acum cu numele schimbat: Marcus Aelius

---

prefăcându-se în faptă prin pilda vie a *alter* eu-lui său mai în vârstă. E mai de necrezut, ce aproape şi-au fost aceşti doi oameni prin toate legăturile unei neobicinuite înrudiri în gândire şi simţire, şi tocmai de aceea, cât de îndepărtat, neexplicabil şi strein trebue să le fi apărut spiritul mare, neliniştit, totdeauna tinzând mai sus, şi aşa de adânc şi dureros suferind al lui Hadrian. Pentru aceşti oameni marele împărat era numai un «doctus princeps et navus et orbis terrarum non regendi tantum sed etiam perambulandi diligens» (Fronto, *de feriis Alsiensibus*, ed. Naber, p. 226).— La tatăl său Pius preţuià Marcus «τὸ αὔταρκες ἐν παντί, καὶ τὸ φαιδρόν», <τὸ> «μηδαμοῦ ἀπειρόκαλον, μηδὲ καινοτόμον» <εἶναι>; şi, mai departe, ca şi cum ar scrie direct împotriva lui Hadrian — ceea ce nu poate fi cazul — (cf. însă d. p. *v. Hadriani* 15, 10: et quamvis esset oratione et versu promptissimus et in omnibus artibus peritissimus, tamen professores omnium artium semper ut doctior risit, *contempsit, obtrivit*. Cf. şi §. 11—13 şi c. 16, etc.; cf. Cassius Dio LXIX 3—4): «μάλιστα δὲ τὸ παραχωρητικὸν ἀβασκάνως τοῖς δύναμίν τινα κεκτημένοις, οἷον τὴν φραστικήν, ἢ τὴν ἐξ ἱστορίας νόμων, ἢ ἐθῶν, ἢ ἄλλων τινῶν πραγμάτων· καὶ συσπουδαστικὸν αὐτοῖς, ἵνα ἕκαστοι κατὰ τὰ ἴδια προτερήματα εὐδοκιμῶσι· πάντα δὲ κατὰ τὰ πάτρια πράσσων, οὐδ᾽ αὐτὸ τοῦτο ἐπιτηδεύων φαίνεσθαι, τὸ τὰ πάτρια φυλάσσειν. Ἔτι δὲ τὸ μὴ εὐμετακίνητον καὶ ῥιπταστικόν, ἀλλὰ καὶ τόποις, καὶ πράγμασι τοῖς αὐτοῖς ἐνδιατριπτικόν»; «οὐκ ἀωρὶ λούστης, οὐχὶ φιλοικοδόμος, οὐ περὶ τὰς ἐδωδὰς ἐπινοητής» mai erà de asemenea Pius (toate citatele în cap. 16).— Comparaţia poate fi dusă şi mai departe, totuşi fără un deosebit interes; căci un lucru trebue accentuat: Marcus a atăcat aici pe Hadrian fără să vrea: scopul său erà numai acela de a lăudà pe Pius. Precât îl cunoaştem pe împăratul filosof din

Aurelius Verus[1]) — *designat* ca quaestor, «ante tempus», «Hadriano ferente gratia aetatis facta»[2]). Când

alte manifestări ale lui, teoretice ori practice, putem afirmà cu siguranţă că, cu toată antipatia lui faţă de Hadrian, cu intenţie totuşi, nu şi-ar fi permis o astfel de judecare a binefăcătorului său, în nici-un caz. Vezi mai departe, cap. IV al lucrării de faţă.

[1]) *Vita Marci* 5, 5: «tunc primum pro Annio Aurelius coepit vocari, quod in Aureliam, hoc est Antonini, adoptionis iure transisset». — Cu aceasta Marcus era trecut în tribus Papiria, care era tribul casei imperiale dela Nerva încoace (v. Mommsen în CIL. III p. 1275, col. I): *M. Aelius imp. Titi Aeli [Hadriani An]tonini. f. Pap. Aurelius Ve[rus]* (CIL. III 7060: S. C. de postulatione Kyzicenorum, circa 157 d. Chr. [cf. Mommsen, *l. c.*, col. II]).

[2]) *Vita Marci* 5, 6: «octavo decimo ergo aetatis anno adoptatus in secundo consulatu Antonini, iam patris sui, *Hadriano ferente* gratia aetatis facta quaestor est designatus». Pasajul acesta, pe care Brockamp, *o. c.* p. 19, n. 1, clădeşte din greu, are mai întâi nevoe de o aspră critică. — «Octavo decimo... aetatis anno adoptatus» ; trebue să interpretăm fraza aceasta *ad litteram?* Atunci nu ne rămâne altceva, decât să amânăm data adoptărei lui Marcus, până ce acesta poate fi socotit ca de optsprezece ani, — aşà dar până după 26 April 138. Că celalalt termin trebue să fie ziua de 10 Iulie (moartea lui Hadrian), e bine înţeles. Noi avem însă data hotărîtă a adoptărei lui Pius: e 25 Februar. Şi nu e de admis, că cei doi fii ai acestuia au fost de abia mai târziu adoptaţi de el; dimpotrivă toate ştirile sunt de acord, în a ne relata cà Hadrian i-a pus lui Antoninus ca o condiţie de adoptare aceea ca la rândul lui să adopte pe cei doi copii: iar aceste acte *trebue* să fi avut loc în acelaş timp. De aceea am şi luat la inceputul acestui capitol data de 25 Febr. ca sigură pentru îndoita adopţiune. — Consulatul al doilea al lui Pius cade în anul 139: Hadrian murise deci. Prin urmare, ce se spune aici despre Hadrian, nu poate fi exact. Dacă însă admitem, că Marcus a putut fi în adevăr designat ca quaestor supt

muri Hadrian. Pius se duse la Baiae, ca să aducă la Roma rămăşiţele pământeşti ale repausatului [1]). Marcus rămase în Roma şi ingriji de ceremonie; curând după intrarea sa în funcţiune el dădu apoi — necrezându-se decât un simplu quaestor ca ori care altul — şi jocuri de gladiatori în onoarea bunului său adoptiv[2]).

Moartea lui Hadrian aduse o însemnată schimbare în situaţia publică a lui Marcus. Lucius, celalalt «fiu» şi urmaş al lui Pius designat de Hadrian, erà spre paguba sa de-abia de opt ani, în vreme ce Marcus păşise deja pe optsprezece. La aceasta se adăogà că Pius

---

Hadrian, pentru ca însă de-abia în timpul consulatului al II-lea al tatălui său să-şi exercite funcţiunea (precum spune *v. Marci* 6, 3: «*adhuc quaestorem et* consulem secum designavit» şi, mai clar încă *v. Pii* 6, 9: «*M. Antoninum quaestorem* consulem petente senatu creavit»; cf. Eckhel VII p. 44 şi Cohen, *Médailles* II² p. 409, 1—12: «Antoninus Aug. Pius P. P.|| Aurelius Caes(ar) Aug. Pii f. *cos. des.*»), atunci devine totul mai lămurit: Hadrian permite ca Marcus să fie designat de quaestor, cu dispensă de vârstă, — şi acesta exercită funcţiunea de-abia după moartea împăratului. — Locul din *v. Pii* 6, 10: «Annium Verum, qui postea dictus est Antoninus, ante tempus quaestorem designavit» dă aceeaşi ştire ca şi *v. Marci* 5, 6, — atât numai că prin vre-o greşeală de copist a ajuns într'o parte a biografiei, unde nu are ce căuta. Explicaţia cu Annius Verus=Lucius Verus nu e serioasă: de aşà ceva nici vorbă nu poate fi.

1) *Vita Pii* 5, 1; *v. Marci* 6, 1.

2) *Vita Marci* 6, 1. — Întâmplările sânt aici cu totul îngrămădit povestite; de oarece însă *Vita* spune, că el a dat jocurile ca quaestor — şi totuşi în onoarea bunului său: *avus* — ne va fi îngăduit ca, după cele arătate în n. 2. dela p. 25, să restabilim şi aici relaţia exactă dintre diferitele ştiri.

era foarte mulţămit cu fiul său mai mare şi în aşteptarea ca şi celalalt să-şi desvolte însuşirile şi talentele, el privia deocamdată în toată forma ca urmaş numai pe Marcus.

De-acum începând, situaţia ce o ocupau cei doi *fraţi* la curte, deveni, precum e şi uşor de înţeles, cu totul diferită. Şi deşi cu timpul deosebirea de vârstă oarecum se şterse, Marcus rămase totuşi mereu în poziţia privilegiată dela început. Cum şi de ce se întâmplâ aceasta, se va vedea în capitolul următor.

II.

Marcus şi Lucius înainte de domnie.

Când Hadrian acordase foarte tânărului «Verissimus» *toga virilis*, el îl şi logodise cu una [1]) dintre fiicele lui L. Ceionius Commodus, pe care tocmai voià să şi-l ia de urmaş la tron [2]). Câţi ani va fi avut logodnica, nu ştim. — Logodna rămase însă valabilă şi după adoptarea lui Pius şi schimbarea raporturilor familiare ale lui Marcus [3]). — Pentru ca legăturile care uniau noua succesiune, să devie şi mai strânse, Hadrian convinsese pe Pius, ca să promită «fiului» Lucius de soţie pe fiica sa, şi deci «sora»

---

[1]) Erau anume două surori: Ceionia Plautia şi Ceionia Fabia. — Cf. v. Rohden la Pauly-Wissowa *RE* II 1858.

[2]) Commodus fu făcut principe moştenitor în a doua jumătate a anului 136, căci încă la 19 Iunie apare el (în calitate de consul) ca simplu cetăţean (CIL. VI 10242). În anul următor însă îl întâlnim deja ca *Caesar* şi coregent (cu *prima trib. pot.:* CIL. III 4366; 12136; etc.). Cf. *v. Hadriani* 23 şi *v. Helii* 3. — Cassius Dio LXIX 17.

[3]) Altfel n'ar fi avut de fel nevoe Pius să desfacă această logodnă după moartea lui Hadrian, precum se povesteşte în *v. Marci* 6, 2.

acestuia, Faustina [1]). Precât se pare, mirele erà însă şi mai mic decât mica Faustina şi amândoi prea comic de cruzi, pentru ca să poată fi serios vorba de o logodnă [2]). Rămase numai promisiunea.

După ce acum Hadrian trecuse la cele vecinice, lui Pius i se părù neapărat, să modifice puţin soarta fiilor săi adoptivi. El desfăcù logodna lui Marcus cu fiica lui Lucius Caesar, pentru ca la câţiva ani după aceasta să-i dea de soţie pe Faustina. În această afacere intimă negocierile au fost conduse de soţia împăratului, Annia Galeria Faustina [3]).

Încă din 139 fu Marcus designat de consul [4]). În acelaş timp Pius îi acordâ titlul de *Caesar* [5]) şi îl

---

[1]) *Vita Veri* 2,3; *v. Helii* 6, 9.— Ce relatează *v. Marci* 16, 7. că Hadrian ar fi impus lui Pius pe Marcus de ginere, e o potrivială a biografului *după* evenimente. Aceeaşi sentinţă e valabilă şi pentru Eutropius *Breviarium* VIII 11, 2: «adoptato tamen Antonino Pio generum ei idcirco esse [Marcum] voluerit, ut hoc ordine ad imperium perveniret».

[2]) Cf. *Vita Veri* 2, 3: «quae [filia Pii] data est Marco idcirco, quia hic adhuc impar videbatur aetate».

[3]) *Vita Marci* 6, 2.

[4]) *Vita Marci* 6, 3 cu *v. Pii* 6, 9. — Cf. nota următoare.

[5]) *Vita Marci* 6, 3 şi CIL. *passim*.—Că Marcus a fost numit Caesar încă din 139 dovedesc monetele (la Eckhel VII 44 şi Cohen II² p. 409, n 1—12 cu p. 410—12, n. 13 sqq.), pe care cetim: «Aurelius *Caesar* Aug. Pii f. *cos. des.*» în comparaţie cu altele: «Aurelius *Caesar* Aug. Pii f. *cos.*» [împreună cu *Pius cos. III*]. Totuşi spre deosebire de *Caesar*-ii precedenţi, Aelius Caesar şi Antoninus Caesar, Marcus nu erà co-regent. El nu aveà nici *trib. pot.*, nici *imp. procons.*, atributele [co-]regenţei (cf. Mommsen, *Staatsrecht* II³ p. 1145 şi urm.). Aceste autorităţi, resp. competenţe, îi fură de-abia mai târziu acordate. Ce-i dreptul, ca principiu, Aelius (CIL. III 4366; 12136) şi Pius însuşi (*v. Pii* 4, 7) fuseseră tot astfel

investi cu demnitatea unui *sevir equitum Romanorum* [1]). Când apoi, în această calitate, împreună cu colegii săi de sevirat, Caesar-ul dădu obicinuitele *ludi sevirales*, împăratul îi făcu cinstea de a asista la jocuri [2]). «Iubente senatu» fu Marcus primit şi în colegiile sacerdotale [3]). Tot acum se mută Caesar-ul în *domus Tiberiana* [4]), la «tatăl» său [5]), — desigur din casa bunicului său Verus şi nu, cumva, de la acea παλλακή a lui Hadrian, la care Marcus fără îndoială nu a stat decât cele câteva luni până la moartea aceluia, locuind apoi, de-atunci înainte, din nou *acasă la el*. Lucius erà deasemenea încă mai de demult în *domus Tiberiana* [6]). Astfel se găsiau acum fraţii supt acelaş acoperemânt. Ce-i dreptul, un acoperiş destùl de întins [7]) pentru oameni ce nu s'ar fi putut suferi. Despre aşa ceva — dată fiind bunătatea şi înţelepciunea lui Marcus — nu putea fi însă de loc vorba.

Vita Marci ne povesteşte, că Pius «aulico fastigio

---

de *Caesar*-i ca şi Marcus, anume, în noul înţeles, de urmaşi la tron (cf. Mommsen, *l. c.*, p. 1139 şi urm., şi, mai departe, în acest studiu).

1) Cf. în această privinţă Mommsen, *Staatsrecht* III[1] p. 523 sqq.

2) *Vita Marci* 6, 3.

3) *Ibidem*.

4) *Ibidem* şi Cassius Dio LXXI 35, 4.

5) Cf. *vita Pii* 10, 4.

6) *Vita Veri* 2, 5. Cf. *v. Helii* 7, 2. Cf. mai sus, în acest studiu, p. 21, n. 3.

7) Despre dimensiunile impunătoare ale palatului lui Tiberius, mai ales după adăogirile făcute de Caligula, ne dau o ideie enormele ruini de pe Palatin.

renilentem [Marcum] ornavit»[1]). Informaţia trebue primită numai cum grano salis[2]). Căci asupra acestui punct avem o ştire cu mult mai vrednică de încredere în Commentariile lui Marcus însuşi. El ne spune că tocmai, tatăl său i-a dat pilda să trăiască fără lux şi pompă zadarnică — simplu ca un particular — atât ca prinţ cât şi apoi ca împărat: τὸ ἄρχοντι καὶ πατρὶ ὑποταχθῆναι, ὅς ἔμελλε πάντα τὸν τῦφον ἀφαιρήσειν μου, καὶ εἰς ἔννοιαν ἄξειν τοῦ, ὅτι δυνατόν ἐστιν, ἐν αὐλῇ βιοῦντα μήτε δορυφορήσεων χρῄζειν, μήτε ἐσθήτων σημειωτῶν, μήτε λαμπάδων, καὶ ἀνδριάντων καὶ τοῦ ὁμοίου κόμπου· ἀλλ' ἔξεστιν ἐγγυτάτω ἰδιώτου συστέλλειν ἑαυτόν, καὶ μὴ διὰ τοῦτο ταπεινότερον, ἢ ῥᾳθυμότερον ἔχειν πρὸς τὰ ὑπὲρ τῶν κοινῶν ἡγεμονικῶς πραχθῆναι δέοντα[3]).

Şi că lucrurile de fapt stăteau astfel, dovedeşte şi scrisoarea spirituală, pe care Marcus o trimete iubitului său profesor Fronto, dintr'o excursie ce făcuse în împrejurimile Neapolei, — unde se află întreaga familie a lui Pius, — povestind o mică aven-

---

1) *Vita Marci* 6, 3.

2) Căci Pius însuşi e acela care tocmai micşoră acest *fastigium*. Vezi *v. Pii* 6, 4: «imperatorium fastigium ad summam civilitatem deduxit, unde plus crevit, recusantibus aulicis ministris, qui illo nihil per internuntios agente nec terrere poterant homines aliquando nec ea, quae occulta non erant, vendere». Cf. pentru alte informaţii Lacour-Gayet, *Antonin le Pieux et son temps*, Paris 1888, p. 241 sqq., cap. XI: «la cour impériale et la société romaine».

3) Marcus, *Comment.*, I 17. — Cf. descrierea deşi scurtă totuşi excelentă, a vieţii lui Marcus ca prinţ moştenitor, pe care o dă Cassius Dio LXXI 35.

tură de ţară[1]). Scrisoarea prezintă un deosebit interes şi din punct de vedere istoric cultural, şi de aceea îmi iau voia de a o reproduce numaidecât în cele ce urmează:

«......Dar, zici, care-i povestea? Cum s'a întors tatăl meu acasă dela vii, eu, *ca de obiceiu*, am încălecat şi am plecat pe drum, înaintând o bucată bună. Când, ce să vezi, numai ce dăm peste o întreagă turmă de oi, ce stăteau îngrămădite în mijlocul drumului. Locul erà pustiu: nimic primprejur în afară de cei patru câni și doi păstori ai turmei. Atunci unul dintre ciobani, văzând cavalcada noastră, zise celuilalt: ia seama la călăreţii aceştia: căci mi-i teamă că-s hoţii cari fac pe aici straşnice prădăciuni. Cum am auzit asta, dau pinteni calului, năvălind asupra oilor. Oile speriate fug în toate părţile zbierând pe câmp. Ciobanul aruncă cu bâta după mine: bâta cade pe călăreţul care mă urmà. *Noi o luăm la sănătoasa.* În chipul acesta bietul păstor, care se temea că o să-şi piardă turma, şi-a pierdut numai toiagul. — Crezi că-i poveste, ce-ţi spun? Nu, e lucru adevărat. Şi ţi-aşi scrie şi mai multe, dacă n'ar venì tocmai să mă anunţe, că trebue să merg la bae».

În anul 140 fu dară Marcus pentru întâia dată consul, având de coleg în înalta demnitate pe tatăl său Pius, care o ocupà acum pentru a treia oară[2]). Cinci ani mai târziu — în 145 — avù el pentru a

---

[1]) Fronto, *ep. ad M. Caes. et inv.* II 12, ed. Naber p. 35–6. Cf. prefaţa lui Naber p. XXV.

[2]) Cf. CIL. VI 1009, — 159; X 7473; XIV 246, — 2795, — cu Eckhel VII p. 44 şi Cohen II² p. 409–12: cu Pius; III² p. 25 n. 230–2 şi 235–8: singur; apoi p. 40 n. 386 sqq., etc.

doua oară onoarea de a fi, în al doilea consulat al său, iarăși colegul de consulat al tatălui său, acum de a patra oară consul[1]). Tot în acest din urmă an fu Marcus și *magister* în *collegium fratrum Arvalium*. În timpul magisteriului lui fură aduse sacrificii și făcute rugăciuni zeilor, pe Capitol, la 3 Ianuarie, de către colegiu pentru sănătatea împăratului, a *Caesar*-ului și a întregii case imperiale[2]).

Pentru Faustina nu mai era însă nevoe de nici-o rugăciune de sănătate. Încă din anul al treilea al domniei soțului ei ea trecuse la cele eterne [3]). — Odată cu suirea pe tron a lui Pius ea fusese proclamată de Senat ca Augusta [4]). Când murì, ea fu înălțată printre zeii nemuritori și temple cu preotese și jocuri, și statui de aur și de argint îi fură închinate [5]). În onoarea ei fundă Pius încă un număr de *puellae alimentariae*, pe cele *Faustinianae* [6]). — De ani în-

---

1) Cf. CIL. III 9995; VI 32379 (=2085), — 31152-a; VIII 14555, etc., cu Eckhel VII p. 46 și Cohen III² p. 8, n. 63; p. 9, n. 65; p. 12, n. 100 *(cos. des. II)*, 101 sqq. *(cos. II)*, etc.

2) CIL. VI 32379 (=2085) *[Acta Arvalium]*.

3) *Vita Pii* 6, 7. — Începutul anului 141. Cf. CIL. VI 987, inscripția de pe mormânt: „Divae Faustinae Augustae | Imp. Caesaris T. Aelii Hadriani | Antonini Aug. Pii pontif. max. trib. pot. IIII cos. III p. p." cu *v. Pii, l. c.*: așà dar între 10 Decembre 140 și 10 Iulie 141.

4) *Vita Pii* 5, 2.

5) *Ibid.* 6, 7—8. CIL. VI 987, 1006 *(diva)*; V 7617, IX 5428 (preotese); Eckhel VII 38 sqq.; Cohen II² p. 425 sqq., n. 158 sqq. *(dedicatio aedis)*. — Altfel, se găsesc nenumărate monete cu *diva Faustina*, pe cari nu e nevoe să le citàm mai deaproape aici.

6) *Vita Pii* 8, 1; cf. CIL. XI 5956 și Eckhel VII 40, — Cohen II² p. 433, n. 261 sqq.

tregi erà dară împăratul singur: toată dragostea lui se revărsà acum asupra micei sale Faustina şi a fiilor săi adoptivi Marcus şi Lucius. Cu deosebit zel îngrijià el de educaţia celor doi tineri [1]) şi purtà bunilor profesori ai fiilor şi el, tatăl, cea mai înaltă stimă şi mai sinceră simpatie[2]), — iar răsplata ce le-o acordà acelora, erà în totdeauna cu adevărat împărătească [3]). Pe cei mai vestiţi filosofi şi retori ai vremii sale i-a chemat el atunci la curte, — spre a puteà pune la îndemâna copiilor săi tot ce în de obşte erà mai ales în ce priveşte înţelepciunea ori învăţătura [4]).

Mama lui Marcus era și acum cu fiul ei [5]). După puţinul ce-l ştim despre ea din Corespondenţa lui Fronto şi din Commentariile lui Marcus, ea erà o femeie

---

[1]) *Vita Pii*, c. 10.

[2]) Cf. d. p. pentru Fronto, *corespondenţa* acestuia şi pentru Maximus, *Comment*., I 16.

[3]) Astfel fură făcuţi consuli: Fronto (a. 143, = suff.), Herodes (a. 143, = epon.), Claudius Severus (a. 146): cf. *Fastele*.— Fronto a fost suffectus; cf. în *corespondenţa* lui, ed. Naber, p. 20 sqq. scrisorile *ad. M. Caes. et inv.* I 8 sqq., II 6 sqq., din timpul consulatului. — Dar şi cu toţi ceilalţi filosofi şi retori din imperiu erà Pius prietenos şi darnic: vezi Marcus *Comment.* I 16 şi *vita Pii* 11, 3.

[4]) *Vita Pii* 10, 4; *v. Marci* c. 2—3; Marcus, *Comment.* lib. I, *passim.*

[5]) *Comment.*, I 17: τὸ μέλλουσαν νέαν τελευτᾶν τὴν τεκοῦσαν, ὅμως οἰκῆσαι μετ᾽ ἐμοῦ τὰ τελευταῖα ἔτη, — scrisorile lui Fronto *ad Marcum Caes. et inv.*, *passim*, — şi *v. Marci* 6, 9. Cf. Mommsen, *die Chronologie der Briefe Frontos* în *Hermes* 8, 1874, p. 204. — Sora lui Marcus, Cornificia — mai tânără ca el (*v. Marci* 1, 8) erà deasemenea câte-odată cu dânsul. Cf. Fronto, *ad. M. Caes. et inv.* V 8 (23), p. 79. — Marcus cedâ sorei sale atât moştenirea tatălui

deosebit de cultă, virtuoasă, blândă, pioasă, darnică şi miloasă, care se îngrijia foarte de-aproape de educaţia celor doi copii ai ei şi în special de a fiului [1]). Ea stăteà în legături literare cu profesorii lui Marcus şi purta cu plăcere corespondenţă cu dânşii [2]). Marcus erà mai totdeauna cu maică-sa. — Precum povesteşte el însuşi în scrisorile către Fronto, el îşi petreceà timpul cam în chipul următor:

Dimineaţa, înainte de sculare, citià ori excerpta ceva, încă culcat [3]) — mai ales din cărţi retorice ori

---

său Annius Verus cât şi pe aceea a mamei sale *(v. Marci* 4, 7). El o aminteşte şi în Commentariile sale I **17** (la început: τὸ.... ἀγαθὴν ἀδελφὴν... ἔχειν). Ea se mărită cu M. Ummidius Quadratus, poate prin a. 138 (cf. *v. Marci* 4, 7) şi murì înainte de suirea pe tron a fratelui ei *(ibid.* 7, 4), care lăsă fiului ei partea sa din moştenirea dela mama lor *(ibid).*

1) Cf. Marcus *Comment.*, I 3 cu Fronto (Naber) p. 24 — 5, şi cele două scrisori greceşti ale lui Fronto către dânsa, p. 239 sqq. — Interesant e că Fronto trimete scrisorile greceşti întăi lui Marcus, pentru ca acesta să îndrepte eventualele greşeli de limbă, aşa ca Lucilla să nu-l socotească pe bătrân ca prea ignorant (p. **24**—**5**): «Epistulam matri tuae scripsi, quae mea impudentia est, graece, eamque epistulae ad te scribtae inplicui. Tu prior lege: et si quis inerit barbarismus, tu, qui a graecis litteris recentior es, corrige, atque ita matri redde: nolo enim mater tua ut opicum contemnat»

2) În afară de locurile mai sus citate din Corespondenţa lui Fronto, v. şi Marcus, *Comment.*, I 7: [παρὰ Ῥουστίκου] καὶ τὸ τὰ ἐπιστόλια ἀφελῶς γράφειν, οἷον τὸ ὑπ' αὐτοῦ τούτου ἀπὸ Σινοέσσης τῇ μητρί μου γραφέν.

3) Fronto (ed. Naber) p. 69. — Cf. p. 34.

— mai târziu — filosofice [1]). Apoi se preumblà puţin, de multe ori numai «*ante cubiculum*» *suum* [2]). După aceea se *îmbrăcà* şi mergea la tatăl său, ca să-i dea buna dimineaţa [3]); el şi întovărăşia apoi pe împărat în excursiile, afacerile ori ceremoniile religioase ale acestuia [4]), sau—altcum—îşi îndeplinia însuşi datoriile impuse de funcţiunea publică ce o ocupà [5]). După amează el lepădà iară haina de oraş [6]), se făcea comod şi citia încă un timp în pat [7]).«... Deinde cum matercula [8]) mea supra torum sedente multum garrivi. Meus sermo hic erat: quid existimas modo meum Frontonem facere? Tum illa; quid autem tu meam Gratiam [9])? Tum ego: quid autem passerculam nostram Gratiam minusculam? Dum ea fabulamur atque altercamur, uter alterum vestrum magis amaret, discus crepuit, id est pater meus in balneum nuntiatus est. *Loti igitur in torculari cenavimus; non loti in torculari, sed loti cenavimus; et rusticos cavillantes audivimus libenter*. Inde reversus, *priusquam me in latus converto ut stertam*, meum pensum explico et diei rationem meo suavissimo magis-

---

[1]) Asupra lecturilor lui Marcus voiu reveni mai la vale, când va fi vorba de profesorii şi educaţia celor doi fraţi, precum şi în cap. IV al studiului de faţă.

[2]) Fronto p. 68.

[3]) Fronto p. 68 şi 69. — Cf. Cassius Dio LXXI 35, 4.

[4]) Fronto p. 68, 69, 35, 66, etc.

[5]) P. 37, 77, etc.

[6]) P. 68.

[7]) P. 68, 45, etc.

[8]) Termen de dezmierdare pentru soţia lui Marcus, Faustina cea tânără (cf. Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 258).

[9]) Fiica lui Fronto.

tro reddo, quem si possem magis desiderare, libenter plusculum macerarer» [1]).

Dacă însă el a *trebuit* peste zi să se ducă la teatru — jocurile şi reprezentaţiile nu-i plac [2]) — atunci el lucrează şi o bună parte din noapte. Cu vorbele sale: «eu studiez nopţile astea: căci ziua o pierd la teatru. Astfel n'am nici un spor, seara fiind obosit, iar dimineaţa dormitând» [3]).

Şi viaţa aceasta liniştită, harnică, întăritoare de trup şi suflet o duce Marcus pretutindeni: fie în Roma, fie la ţară, în deosebitele ville ale tatălui său, — unde petrece el întotdeauna vara cu acesta [4]). Nici-o

---

[1]) P. 70. Scrisoarea e trimeasă din villa dela Signia, pe vremea culesului viilor. Am dat-o pe latineşte ca un exemplu de stil natural din tinereţa lui Marcus.

[2]) *Vita Marci* 4, 8: «fuit autem vitae indulgentia, ut cogeretur nonnumquam vel in venationes pergere vel in theatrum descendere vel spectaculis interesse», şi 15, 1: «fuit autem consuetudo Marco, ut in circensium spectaculo legeret audiretque ac subscriberet (ca împărat!) ex quo quidem saepe iocis popularibus dicitur lacessitus». Cf. *Comment.*, I 5 παρὰ τοῦ τροφέως, τὸ μήτε Πρασιανὸς μήτε Βενετιανὸς, μήτε Παλμουλάριος ἢ Σκουτάριος γενέσθαι. Şi în această privinţă fu dară Marcus educat după principiile stricte stoice, aşa cum le formulase mai în urmă Epictet. Vezi mai jos, şi cap. IV.

[3]) Fronto p. 34.

[4]) Fronto, cele cinci cărţi *ad Marcum Caesarem et inv., passim*. Tatăl şi fiul devenise cu vremea aşa de buni prieteni, încât erau nedespărţiţi: «denique per viginti et tres annos in domo patris ita versatus ut eius cotidie amor cresceret, *nec praeter duas noctes* per tot annos ab eo mansit diversis vicibus» (*v. Marci* 7, 2). Pius cerea totdeauna sfatul fiului său: «tantumque apud Pium valuit, ut numquam quemquam

întâmplare grav supărătoare, nici un eveniment excepţional [1]). Căci în imperiu, ca şi în casa împărătească, domneşte pacea.

Dacă a făcut vre-o excursie frumoasă ori interesantă Marcus e bucuros şi încântat ca un copil. El scrie numaidecât lui Fronto al său, ce minunat a petrecut [2]). Mai ales dacă e pe vremea culesului viilor![3]).

---

sine eo facile promoverit» (*v. Marci* 6, 7; cf. şi rugăminţile lui Fronto către Pius prin Marcus, în *Coresp.*, ed. Naber, p. 86, ep. 49, — p. 87, ep. 52, — p. 165—167, ep. 3 şi 4). — şi fiul comunicà numaidecât tatălui tot ce avea pe inimă (cf. Fronto p. 27). Cât de tare înrudiţi erau ei şi sufleteşte, arată deja portretul pe care Marcus i-l schiţează tatălui în *Commentariile* sale şi unde se pot oarecum întrevedea propriile *silinţe* ale aceluia spre a ajunge la desăvârşirea omenească în purtarea sarcinei de stăpânitor al lumii (*Comment.*, I 16 şi VI 30). Cf. în această privinţă caracterizarea reuşită a celor doi bărbaţi la Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 243, — şi la Renan, *Histoire des origines du Christianisme*, vol. VII: *Marc-Aurèle et la fin du monde antique*, Paris 1883, p. 2 sqq. În privinţa scrierii lui Renan, e de observat că expunerea lui, cu toate paginele ei strălucite de filosofie istorică, sufere de lipsa unei preţuiri mai de aproape a lui Marcus că împărat şi om politic. Din punctul său special de vedere (creştin), Renan dă însă un tratat foarte pătrunzător asupra poziţiei şi influenţei filosofiei stoice în secol. II, precum şi asupra cauzelor înfrângerei ei de creştinism: arătând toate părţile bune, ce le-a avut această «la plus belle tentative d'école laïque de vertu que le monde ait connue jusqu'ici» (Préface, p. I).

[1]) Fronto, p. 30 (Marcus către Fronto): «Nam διὰ τῶν αὐτῶν fere dies tramisimus. Idem theatrum, idem odium, idem desiderium tuum...»

[2]) Fronto p. 35 şi 66.

[3]) Fronto p. 35, 67, 70, etc. Cf. *vita Pii* 11, 2: «vindemias privati modo cum amicis agebat».

Şi fiul iubeşte aşa de duios pe tatăl său, încât nici măcar pentru o zi nu mai rămâne departe de dânsul. El trăeşte pentru tatăl său, și numai atâta timp are viaţa vre-un preţ pentru dânsul cât şi acestuia îi merge bine [1]).

Marcus pare a nu fi des împreună cu fratele său Lucius [2]). Aceasta ar puteà sta în legătură cu faptul, că anume — poate — și Lucius e cu mama sa, şi — foarte probabil — cele două mame nu trăesc tocmai în cea mai bună înţelegere. Fiii lor sânt doară candidaţi la acelaş tron: şi *doi* împăraţi pe *un* tron nu s'au văzut încă — pe vremea aceasta — niciodată! Dar chiar dacă Lucius nu e cu mama sa — nu ştim aproape nimic despre ea [3]), — ce altă treabă au rudele şi ceata de sclavi liberaţi [4]), dela curte, decât să ţese intrigi? Nu-i şoptise odată lui Pius până şi bunul lui prieten, Valerius Homullus [5]), pe când împăratul se preumbla prin *viridarium* şi mama lui Marcus tocmai adorà statua lui Apollo, — că Lucilla se roagă la zeu pentru moartea împăratului, cu scop ca fiul

---

[1]) Fronto p. 103—4: «Quis ignorat ubi pater tuus minus valeret, te iuxta cum eo carere balneo, vino aqua etiam et cibo temet deducere solitum? *nulla umquam te neque somni neque vigiliae neque cibi, neque itineris tua tempora habuisse, sed patris temporibus servisse*». Cf. p. 70; *v. Marci* 7, 3 și — de asemenea foarte important — Cassius Dio LXXI 35, întregul capitol.

[2]) În corespondenţa lui Fronto el e pomenit de-abia mai târziu.

[3]) Cf. numai *v. Helii* 5, 11.

[4]) Vezi *v. Marci* 15, 2: «multum sane potuerunt liberti sub Marco et Vero Geminas et Agaclytus».

[5]) Cf. *v. Pii* 11, 8. — El a fost şi consul în anul 152 *(Fasti)*.

ei să ajungă mai repede pe tron? [1]). Pius erà prea nobil și mai presus de orice nimicuri de acestea, ca să ţie cumva în vre-un fel seama de ele [2]). Cum vedem însă, intriga își făceà—precât posibil—datoria.

Adevăratul motiv pentru care Marcus în primul timp nu a avut legături mai strânse cu Lucius, trebue să fi fost însă, mult mai probabil, deosebirea de vârstă și grad de cultură, la început prea mare, între cei doi tineri. *Caesar*-ul era deja un bărbat, în vreme ce fratele său se afla încă în anii copilăriei. Pe lângă asta, Marcus era un om prea serios și se ocupa cu lucruri prea însemnate, spre a mai avea înclinare și vreme să stea de vorbă mai mult cu copilul Lucius. Mai târziu, când, precum vom vedea, și acesta din urmă începù a se manifesta, literar și, în general, în public, cei doi fraţi deveniră prieteni, și anume aşa de buni şi sinceri, încât, la moartea lui Pius, Marcus socotì ca o datorie a sa, să facă din fratele și prietenul său un co-împărat întru toate egal sie-şi.

* * *

Spre sfârşitul anului 145 [3]) îşi împlinì înfine Pius dorinţa aşa de multă vreme hrănită, de a-l avea pe

---

[1]) *Vita Marci* 6, 9. — Domitia Lucilla, mama lui Marcus, a murit între 156 şi 161. Vezi expunerea lui H. Dressel, *Untersuchungen über die Chronologie der Ziegelstempel der gens Domitia*, Berlin 1886, p. 13, sqq., reproduse şi în *Corpus inscriptionum Latinarum* XV p. 266. — Pentru înrâurirea ei la curte vezi *vita Didii Iuliani* 1, 3—4.

[2]) *Vita Marci* 6, 7 sqq.

[3]) Aproximativ, — căci data nu poate fi stabilită cu siguranţă absolută. Aproape sigur e, că în anul 147 lui Marcus i se născù un fiu (CIG. 3176. — la Dittenberger, *Sylloge inscr.*

Marcus de ginere, și, în chipul acesta, de a-l legà şi mai strâns de sine şi de familia sa. *Caesar*-ul se căsători acum cu Faustina. — Astfel nu rămaseră fără izbândă ostenelile, ce-şi dăduse soţia lui Pius, încă dela începutul domniei acestuia, spre a câştigà pe Marcus pentru fiica ei. Fără îndoială, deja de atunci se avuse în vedere o eventuală succesiune numai a lui Marcus, şi, pentru aceea, se pregătise calea, ca unica fiică a perechei imperiale să nu fie dată de soţie altcuiva decât «principelui moştenitor».

Ce mare preţ punea Pius pe încheierea acestei căsătorii [1]), reiese şi din aceea, că, precum zice biograful său, «[nuptias] usque ad donativum militum celeberrimas fecit» [2]). Şi când, în anul următor, 146, li se născu tinerilor soţi o fiică [3]), mulţămirea împăratului se manifestâ într'un chip cu adevărat grandios. Marcus fu făcut coregent, «tribunicia potestate donatus... atque imperio extra urbem proconsulari addito iure

---

Gr. I² n. 406), — şi că înainte de acest fiu i se născu [Annia Galeria Aurelia?] Faustina: precum reiese din scrisorile lui Fronto, ea era primul copil al lui Marcus. — (Cf. asupra numelui ei v. Rohden la Pauly-Wissowa *RE* I 2312 (119) şi 2286: tot acolo şi cealaltă literatură). Deci, *trebue* ca nunta perechei princiare să fi avut loc în anul 145.

1) Cf. Eckhel VII p. 46 şi Cohen III ², p. 127 n. 3: *Aurelius Caesar — Faustinae Augustae,*—şi ca literatură, Eutropius VIII 11, 2; Aurelius Victor, *de Caes.* XV 6 şi XVI 1.

2) *Vita Pii* 10, 2.

3) *Vita Marci* 6, 6, cu Fronto p. 72 şi urm. Cf. CIL. VI (Mausol. Hadr.), 995.—Cf. Borghesi, *Oeuvres* III p. 237 sqq.; Mommsen în *Hermes* 8, p. 205: v. Rohden la Pauly-Wissowa *RE* I 2287 sqq., 2286 şi 2311—12.

quintae relationis»[1]). Faustina primì titlul de *Augusta*[2]), pe care îl purtase mama ei și pe care acum tatăl i-l acordà, în parte, și în amintirea iubitei sale soţii[3]). Iar pentru ca această duioasă încercare de a recâştigà pe mamă în chipul fiicei să fie și mai mângâetoare, mica nepoată a împăratului primì numele mamei și bunicei ei, — Faustina[4]): acum erau iarăși două Faustine împrejurul bunului împărat, cari să-i facă viaţa mai fericită.

Cu anul 147 începù Marcus prima sa *tribunicia potestas*. El erà acum în vârstă de douăzeci-şi-șase de ani. Între acestea împlineà fratele său Lucius şaptesprezece ani intrând într'al optsprezecelea: el

---

1) *Vita Marci*, 6, 6. — Eckhel VII p. 47; Cohen III² n. 594—604. Cf. asupra acestor competinţe Mommsen, *Staatsrecht* II³ p. 1145sqq.; în special pentru *ius quintae relationis* p. 898 şi 1163. Asupra datei, când fu acordată *trib. pot.* (10 Dec. 146), cf. pentru alte citate v. Rohden I 2287.—CIL. VIII 20152 din anul 147: *M. Aurelio Caes. Imp. Caes. T. Aeli Hadriani Antonini Aug. Pii p. p. fil. trib. pot. cos. II...* (O altă inscripţie: IX 4957, dedicată la «VL»(?) «kal. Mai.» ale aceluiași an 147 nu pomeneşte nici-o *trib. pot.* în titulatură). — Cf. CIG. II 3176 (Dittenberger, *Sylloge* I² n. 406): *V. kal. Apr.* = aşa dar deja la 28 Martie.

2) CIL. XI 5931 (a. 147): *Faustinae Aug. Imp. Caes. T. Aeli Hadriani Antonini Aug. Pii p. p. tr. p. X, imp. II, cos. IIII filiae, M. Aureli Caesaris uxori.* — Cf. şi XI 5932; IX 234, 1163 şi aşa mai departe: toate însă nedatate.

3) Că zvonurile calomnioase, care s'au format şi răspândit în cursul vremii asupra Faustinei, sânt lipsite de ori ce temei şi că dimpotrivă Pius a iubit-o foarte mult, nu pot îndeajuns accentua aici. În amănunte mă alipesc în această privinţă hotărît expunerei lui Lacour-Gayet (p. 245 şi urm.) şi trimet la citatele de-acolo.

4) Fronto. p. 72sqq.

era dară acum deja un tânăr vrednic de o ocupaţie mai serioasă. Totuşi, în comparaţie cu Marcus, el părea încă prea tânăr, spre a fi privit altfel decât tot ca un copil. Devotamentul necondiţionat şi ajutorul incomparabil mai conştient şi folositor, ce-i stăteau la dispoziţie din partea *Caesar*-ului, îi erau Împăratului absolut suficiente. Totuşi, de o «neglijare» a lui Lucius de către Pius nu poate fi vorba. Situaţia era pentru împărat foarte limpede: fiului celui mai tânăr încă nu-i venise vremea, ca să ia parte la trebile publice; el aveà încă mult de lucru cu pedagogii şi profesorii lui, înainte de ce să-şi înceapă «cariera». Câţiva ani mai târziu se întâmplâ şi aceasta, şi Lucius începù să se bucure de aceleaşi onoruri ca şi Marcus — nici vorbă, cu deplină avere în vederea situaţiei şi deosebirei de vârstă a celor doi fraţi, în acel timp.

Marcus era însă acum un adevărat coregent al tatălui său. Şi anume — pentru a se însemnà numai decât, — nu atât extern şi public, cât mai ales intim şi secret. Pe clădirile şi fundaţiunile oficiale şi în decretele şi rescriptele imperiale nu se găsesc ambele nume, alăturea [1]). — Căci Pius e un om, care nu înţelege să exagereze nimic. Marcus e principe moş-

[1]) Vezi *Corpus legum* al lui Gustav Haenel, Leipzig 1857, p. 101—14 (Pius) şi cf. părţile privitoare la Pius cu cele privitoare la Marcus şi cei doi *Sammtherrscher*, cari au domnit cu acesta: fratele Lucius (p. 114sqq.) şi fiul Commodus (p. 130sqq.). Cf. CIL. *passim*. — Mai e apoi de observat, că, pe când monetele ne dau un şir aproape complet al anilor de *trib. pot.*, în inscripţii lumea s'a mulţămit cu titlul de *Caesar* şi n'a mai pomenit şi respectiva *trib. pot.*

tenitor, împodobit cu toate demnitățile posibile, din toată inima iubit și cu deplină înțelegere tratat, ba chiar sincer admirat. Atât însă cât trăește tatăl, el nu e nimic mai mult decât un prinț moștenitor. Și de altmintrelea nici el nu vrea să primiască onoruri de acelea, care nu i se cuvin.—Totul e orânduit la curtea lui Pius cu cel mai sănătos bun simț. De aceea i se pare cuiva aproape ciudat, să priviască împrejurările respective în toată simplicitatea și rațiunea lor. Nu mai sântem deja de mult obicinuiți cu așà ceva în istoria împăraților Romei. Lucrurile stau însă, totuși, astfel—Marcus nu e un «co-împărat»—, și de aceea nu-i recomandabil să le «interpretăm» mai mult [1]).

Oficial, Marcus nù erà deci *co-împărat*. Despre activa sa participare la afacerile de stat știa însă toată lumea. De aceea el e pomenit în tot Imperiul, foarte des împreună cu tatăl său [2]), mai adesea încă singur, în inscripții dedicatorii și votive de tot felul.

---

[1]) Fronto zice foarte clar într'o scrisoare (p. 45—6): « item pater tuus imperii Romani molestias atque difficultates ipse perpetitur, te tutum intus in tranquillo sinu suo *socium dignitatis gloriae bonorumque omnium participem tutatur* »: așa dar Pius ia asupra sa întreaga responzabilitate

[2]) CIL. VI 159 *(a. 140)*; XIV 100, 246 *(a. 140)*, 2795 *(a. 140)*; VI 32379 (=2085) *(a. 145)*, 31152 a *(a. 145)*; III 7466 *(a. 153)* [cf. 12405], 7474; VIII 800 *(a 159)*; III 6162, 6167, 860, 14441—2; VIII 12513; III 14214[1]; Dittenberger, *Orientis Graeci inscr.*, II n. 625, 3 (cf. CIG. 4661); CIG. III 5838 *(XV kal. Febr. 154)*. [Asupra inscripțiilor, în care e pomenit și Lucius, voiu reveni mai la vale].

Orașe [1]), societăți și colegii [2]), diferite unități de armată [3]) și autorități [4]), cetățeni [5]), ofițeri [6]), coloniști [7]), veterani [8]) și soldați [9]) ridică altare [10]), statui [11]) și temple [12]) și se roagă pentru sănătatea împăratului și a fiului său [13]), sau fac fundațiuni și clădiri de folos obștesc [14]), ori bat monetă [15]) în cinstea «stăpânitorilor». Când și Marcus deveni un venerabil

---

1) CIL. X 7473 *(a. 140)*; VIII 4586, 17862—3, 14555 (=10592); II 3392; III 3007, 9995; VIII 19130; IX 5354; VI 1010. *(a. 151)*; VIII 11320 (=229), 1016 *(«in basi»)*, 2363, 10592; VIII 800 *(a. 159)*; Dittenberger, *Orientis Graeci inscr.*, II n. 625, 3.

2) CIL. II 1169 *(a. 146)*; XI 5957; IX 4957 *(a. 147)*; VI 1008 *(a. 146)*, 32379 (=2085: *a. 145)*; XIV 246.

3) CIL. VI 1009, etc.

4) [Cf. mai sus, n. 1] CIL. XIV 2461 *(a. 145)*; III 7466 *(a. 153)*.

5) VIII 17864; VI 166 (un *libertus)*; III 6162.

6) VI 1009; (indirect III 7474); III 14214 [1].

7) II 3392; (VI 1010 = *a. 151)* X 1562.

8) VI 31152 [a] *(a. 145)*; III 7466 *(a. 153)*; III 6162.

9) VI 1009.

10) VI 31152 [a] *(a. 145)*; III 7466 *(a. 153)*, 7474, 6162, 6167, etc., etc.

11) VIII 17862—4, 2362, etc., etc. (De p. încă: VIII 11320 (=229); VI 1008; III 7474: lui *I.O.M.)*.

12) III 7474.

13) VI 32380 (=2086); X 1562; XIV 100; VI 32379 (=2085: *a. 145)*; III 7466 *(a. 153)*, 7474, 6162, 6167, 14214 [1], 14441—2, etc., etc.

14) XIV 246 (VI 166).

15) *Catalogue of Greek Coins, Thrace*, etc., p. 55—6; *Cyprus*, p. 83—5 (cu Pius); *Lykaonia*, etc., p. 45, etc., etc.

pater familias, supuşii înălţară rugăciuni şi pentru sănătatea «copiilor» Augustului şi ai Caesarului [1]).

«Optimo ac Piissimo» «[Caesari]» zice o inscripţie, ce-i fusese pusă — poate în anul 140 [2]) —, de ofiţerii şi soldaţii din *cohortes praetoriae* şi *urbanae* în Roma [3]). Şi, fără indoială, cam tot acelaş lucru, numai cu vorbe mai frumoase şi mai sunătoare, va fi spus și Fronto despre Marcus, de atâtea ori, în Senat, atunci când principele îl ţine de rău, ce-i dreptul plin de cea mai mişcător de sinceră bucurie, că «magistrul» său l'a lăudat aşa de *horribiliter*: «Postea cavebis de me, praesertim in senatu, tam multa mentiri. Horribiliter scripsisti hanc orationem! O si ad singula capita caput tuum basiare possem!» [4]). Iar Iustinus Martyr, în a sa *Apologie* a Creştinilor, adresată lui Pius cu prilejul unei acţiuni judecătoreşti pornite în contra lor de *praefectus urbi* Urbicus, citează următoarea apostrofă a unuia dintre inculpaţi: «οὐ πρέποντα Εὐσεβεῖ Αὐτοκράτορι οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδὶ οὐδὲ τῇ ἱερᾷ Συγκλήτῳ κρίνεις ὦ Οὔρβικε» [5]). Acelaş face altă dată, iarăşi, o aluzie la domnia «filosofică» a înpăratului şi a fiului său: «Ἔφη γάρ που καί τις

---

[1]) III 14214 [1].—O pildă eloquentă despre popularitatea *tânărului* Marcus ne dă şi numărul enorm de reprezentări plastice ale principelui ca adolescent şi tânăr: vezi Bernoulli, *römische Ikonographie*, partea a II-a, vol. 2, p. 181 şi urm.

[2]) Marcus e anume întitulat de *cos*.

[3]) CIL. VI 1009.

[4]) Fronto p. 29.

[5]) *Apologia*, ed. Otto, Jena 1876 (II) I 1, p. 202. Cf. I 1, p. 202, n. 27. — Cf. Eusebius-Rufinus, *Eccl Hist.* ed. Schwartz-Mommsen IV 8, 2.

τῶν παλαιῶν·[1]) "Αν μὴ οἱ ἄρχοντες φιλοσοφήσωσι καὶ οἱ ἀρχόμενοι, οὐκ ἂν εἴη τὰς πόλεις εὐδαιμονῆσαι»[2]). Şi biograful lui Marcus zice în *S. H. A.*: «tantumque apud Pium valuit, ut numquam quemquam sine eo facile promoverit. erat autem in summis obsequiis patris Marcus»[3]). Însfârşit târziul Apollinaris Sidonius ştie de asemenea să ne spue, că «sic sub patre Pius moderatus castra parentis, / *sic Marcus vivente Pio*, post iura daturi / innumerabilibus legionibus imperitabant»[4]).

El lua parte foarte regulat la consiliile Senatului: încă înainte de a fi exercitat quaestura fusese introdus de Pius în şedinţe[5]). A şi vorbit de repetate ori[6]) şi a ajutat la redactarea hotărîrilor, ori cel puţin a asistat la ea, pentru a le iscălì ca martor[7]). Nu trebue totuşi să pierdem din vedere, că — mulţămită atât înclinărilor sale fireşti, cât şi educaţiei ce i se da — Marcus fu — în prima sa tinereţă — mai mult un învăţat, şi anume un adevărat erudit al vremii sale. Astfel, de pildă, el nu vedeà de fel în panegiricele lui Fronto pentru Pius laudele de un gust cu totul îndoelnic ale aceluia; şi totuşi — dacă e să le judecăm după cele pe care le găsim în

---

[1]) Plato, *de rep.* V p. 473 DE.

[2]) *Apologia* (I) I 1, p. 10.

[3]) *Vita Marci* 6, 7 — 8.

[4]) Ed. P. Mohr, Lipsiae 1895, Carm. II v. 202 — 4.

[5]) *Vita Veri* 3, 5.

[6]) Fronto p. 96 — 7 (cf. p. 98); p. 77—8 (cf. şi p. 45 — 7). Cf. Mommsen în *Hermes* 8, p. 210—11 şi în CIL. III p. 1275 I.

[7]) CIL. III 7060 (circa 157). — Cf. n. lui Mommsen, *ibid.*, p. 1275 II. Cf. *v. Marci* 10, 7.

Corespondența lui Fronto referindu-se la Marcus însuşi, — ele trebuiau să fie pentru un suflet mai delicat deadreptul respingătoare; Marcus însă se entuziasmà pentru frazele și figurile retorice ale profesorului său, şi tare încântat de ele, citià discursurile acestuia şi tatălui său [1]).— Educaţia sa erà, din multe puncte de vedere, foarte nepractică [2]). Din scrisorile către Fronto vedem, mai ales deosebit de lămurit, cu ce seacă şi zadarnică erudiţie erà hrănit spiritul aceluia ce avea să hotărască odată asupra soartei unui imperiu universal [3]). Astfel Marcus combate odată, cu citate foarte pedante din întreaga literatură greacă şi romană,... «somnul», — pe care profesorul apoi îl apără împotriva atacurilor prea silitorului şcolar [4]). Altă dată acesta fabrică *hexametri*, de cari nu e puţin mândru [5]). Altă dată iară pierde vremea cu alte nimicuri de-acestea [6])...... Ce-i dreptul, Marcus e un om destul de înţelept, pentru a nu se lăsa cu totul furat de astfel de exerciţii retorico-poetice, în proză şi în versuri [7]); dar nu arare ori simţia el o mare plăcere în ocupaţia cu ele și de-abia mai târziu, când fu cu totul câștigat pentru învăţăturile Stoicismului

---

1) Fronto, p. 18.

2) Asupra acestui punct vezi mai ales cap. IV al studiului de faţă.

3) Ar fi să cităm întreaga corespondenţă a lui Fronto. Cf. numai p. 9 sqq. *(de somno)*; p. 211 sqq. *(laudes fumi et pulveris)*; p. 214 sqq. *(laudes neglegentiae)*.

4) Fronto, p. 9—11 şi 11—13.

5) P. 34.

6) Vezi nota 3.

7) În *Commentariile* sale el mulţămeşte zeilor (I 17) şi pentru aceea că n'a făcut prea mari progrese în arta vorbirei şi a poeziei:

şi începù a dispreţuì astfel de «amuzamente», se şi lăsă, definitiv, de ele [1]). Profesori excelenţi îi ajutară să intre pe calea cea dreaptă spre desăvârşita înţelepciune a vieţii şi Marcus deveni apoi însuşi, în scurtă vreme, o glorie a doctrinei filosofice care-l câştigase. — Dar despre aceasta va fi vorba în amănunte mai la vale, când vom trata despre profesorii şi educaţia sa spirituală.

Aici mai poate fi numai aceasta notat, că el a fost un şcolar extraordinar de silitor [2]); că nu dormia nopţi întregi numai pentru a putea lucrà mai mult [3]) şi chiar când era obosit ori indispus nu încetà totuşi măcar de a face câteva excerpte ori de a ceti câteva cărţi [4]). Vrednice de luare aminte sânt în această privinţă două bilete dela începutul cărţii a V-a, *ad M. Caesarem*, din corespondenţa lui Fronto, cu următorul cuprins: I. «*Domino meo.* Si quicquam nos amas, dormei, per istas noctes, ut *forti colore* in senatum venias et *vehemente latere* legas».—II. «*Magistro meo.* Ego te numquam satis amabo; dormiam» [5]).

τὸ μὴ ἐπὶ πλέον με προκόψαι ἐν ῥητορικῇ καὶ ποιητικῇ, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπιτηδεύμασιν, ἐν οἷς ἴσως ἂν κατεσχέθην, εἰ ᾐσθόμην ἐμαυτὸν εὐόδως προϊόντα.

[1]) Meritul în această schimbare a direcţiei studiilor lui Marcus e al profesorului său Rusticus: [παρὰ Ῥουστίκου] καὶ τὸ ἀποστῆναι ῥητορικῆς καὶ ποιητικῆς καὶ ἀστειολογίας... καὶ τὸ τὰ ἐπιστόλια ἀφελῶς γράφειν... (*Comm.* I 7).

[2]) Cf. Fronto, p. 34 şi *v. Marci* 6, 5: «studia cupidissime frequentavit»

[3]) Fronto p. 34 şi 77—8. — Cf. p. 68, 69, etc.

[4]) P. 34, p. 69 şi în alte locuri.

[5]) Fronto p. 77—8.

Acum e timpul să reluăm firul temei principale a acestui capitol şi să considerăm mai de aproape cariera fratelui mai tânăr.

Dacă Pius a procedat cu Lucius în acelaş chip ca Hadrian cu Marcus, atunci trebue ca al doilea fiu adoptiv al împăratului să fi obţinut *toga virilis* cam prin anul 145 [1]). Cum că Pius a fost cu acest prilej foarte părinteşte binevoitor faţă de Lucius, ştim din izvor sigur.

Vita Veri ne spune, că în ziua când Pius îi acordâ lui Lucius *toga virilis*, el consacrâ și templul lui Hadrian şi din acest îndoit prilej împărţì poporului un «congiarium»,—*liberalis fuit*, precum zice *Vita* [2]). Totuşi Lucius nu luă de fel parte la viaţa publică. El rămase şi după aceasta un simplu particular. *Vita* ne spune apriat, că el n'à apărut în Senat înainte de questură, ceeace lui Marcus îi fusese cu toate acestea permis [3]).

De-abia în anul 153 ocupâ Lucius *quaestura* [4]). La jocurile, ce le dădu ca quaestor, asistară şi tatăl şi

---

1) Marcus a primit *toga virilis* la cincisprezece ani (*v. Marci* 4, 5). În anul 145 ajunsese şi Lucius la vârsta aceasta.

2) *Vita Veri* 3, 1. — Cf. monetele cu *liberalitas* la Eckhel VII 17 şi Cohen II 2, p. 318—19, n. 490—501.

3) *Vita Veri* 3, 5.

4) In anul 153, căci *Vita* zice: «post quaesturam *statim* consul est factus» (3, 3). Si de oarece ştim că Marcus a fost în a 139 quaestor şi în 140 consul, putem cel puţin presupune, că, în *acest* caz, Pius a procedat tot aşà şi cu Lucius.

fratele său. El ședeà între amândoi [1]); prin aceasta i se făceà o cinste deosebită, — care curând mai apoi fu încă crescută prin aceea, că — de astă dată ca şi Marcus, în anul 139 — Lucius fu «statim» designat de consul pentru anul următor 154 [2]); el avea de coleg în consulat pe T. Sextius Lateranus [3]). Pe vremea aceasta Lucius fusese deja — probabil mai de mult — primit în colegiile sacerdotale: în anul consulatului său îl întâlnim ca augur [4]). Totuşi, cât trăì Pius, Lucius nu se bucurâ de onoarea supremă a *Caesar*-ităţii [5]). Pentru anul 161 împăratul îl numi de a doua oară consul împreună cu fratele lui, Marcus [6]). Dacă Pius — presupunând că ar fi trăit mai mult — s'ar fi hotărît însfârşit să facă *Caesar* şi pe Lucius (consulatul acestuia împreună cu Marcus ar fi fost un început potrivit pentru aşa ceva), va rămânea pentru totdeauna o întrebare. Sigur e însă, că Lucius a avut tot aşa de puţin amestec în viaţa publică şi după ocuparea diferitelor funcţiuni, prin care el trebuià

---

[1]) *Vita Veri* 3, 2.

[2]) *Ibid.* 3, 3; *v. Pii* 10, 3.

[3]) *Vita Veri* 3, 3; *Fasti* şi Rohden-Dessau, *Prosopographia imp. Rom.* III p. 237 n. 468.

[4]) CIL.X 5051: *L. Aelio Aurelio [Co]m[modo] Imp. Caes. [Had]riani An[to]nini Aug. P[ii fi]lio*, etc.... *cos. auguri d. d. publice* (Regio I, Atma, *a. 154*).

[5]) Abuziv e numit Lucius *Caesar* de mai multe ori. Astfel CIL. XV 733 şi 734 cu observările lui Mommsen la n. 732. — Cf. V 6573 şi, pentru ţiglele din a. 148, Mommsen, *Staatsrecht*, II, 3 p. 1139 n. 1. — Cf. şi v. Rohden la Pauly-Wissowa *RE* III p. 1837.

[6]) *Vita Veri* 3, 3. — CIL. VI 1984; cf. V 6573.

să înveţe mecanismul afacerilor de stat, ca şi mai înainte, când adică nu era decât un copil.

De altfel, propriu zis, însuşi Marcus nu avea a se ocupà prea mult cu trebile publice supt activa domnie a lui Pius. În vreme ce însă *Caesar*-ul găsià o îndeletnicire foarte îndestulătoare în studiile sale literare şi filosofice, Lucius nu simţià nici-o înclinare deosebită în această direcţie [1]). Ce-i dreptul, înrâurit de mediul ce se formase la curtea lui Pius, Lucius încercă şi el în primul timp să devină un dibaciu «făcător» de versuri şi discursuri [2]). N'a reuşit însă [3]). Ba dacă ne e permis a cetì printre rânduri, ni s'ar părea că putem deriva din două scrisori ale Corespondenţei lui Fronto, sentimentul că, în privinţa pomenită, nici nu se aştepta nimeni la minuni din partea lui Lucius. «Sed et fratris tui oratio me delectavit: nam et ornata fuit et cordata: et certum habeo eum minimum spatii habuisse ad meditandum», scrie Fronto marelui său şcolar Marcus. Acesta răspunde: «Reversum a convivio Patris libellum tuum accepi, dimisso iam, ut cognosco, eo per quem fuerat allatus... orationem patris mei parem materiae suae visam tibi, nihil mirum est, mi magister. Fratris autem mihi gratiarum actio eo laudavilior est quo minus ad meditandum, ut coniectas, habuit spatii» [4]). Asupra acestor aprecieri pluteşte aşà o nuanţă de disconsiderare preconcepută, o anume binevoitoare indul-

1) *Vita Veri* 2, 6 sqq.—Cassius Dio (la Xiphilinus) LXXI 1, 3.

2) *Vita Veri* 2, 7.

3) *Ibidem* 2, 7—8.

4) Fronto p. 87.

genţă, precum obicinuim a le avea pentru primele încercări poetice ale unui tânăr.

Lucius îşi iubia foarte mult profesorii, iar aceştia îl instruiau şi ei la rândul lor cu drag [1]). El nu era însă un spirit liniştit, cugetător, subtil. În vinele sale fierbea nu puţin din sângele tatălui său, care alergase pătimaş după petrecerile de tot felul [2]). Fiul erà şi el un om pornit, vesel, câte-odată neînfrânat de vesel, iubitor de exerciţii corporale violente, gustând viaţa din plin [3]). Că lui Lucius nu i se potrivià de fel caracterul şi felul de viaţă al lui Marcus, se înţelege dela sine. De aceea orice dare ca pildă a vieţii *Caesar*-ului [4]), fie principial, fie după vre-o aventură mai neplăcută a pasionatului tânăr, nu aveà desigur nici un răsunet mai adânc în sufletul lui.

Două-zeci-şi-trei de ani a trăit Lucius ca particular la curtea lui Pius [5]). Nici-odată însă nu pare a se fi aprins în inima lui vre-o scântee de invidie. Căci cu toată viaţa neînfrânată ce o duceà, ori — mai exact — erà înclinat să o ducă, el erà totuşi un om de felul său bun, simplu şi sincer. «Amavit tamen Antoninus Pius *simplicitatem ingenii puritatemque vivendi*» ale lui Lucius, zice autorul biografiei sale în *S. H. A.* [6]). Iar autorul *vieţii* lui *Helius*, tatăl său, zice într'un alt loc, că «Verus posterior nihil dignum praeter *clementiam in moribus* habuerit, quod im-

1) *Vita Veri* 2, 6.
2) *Vita Helii*, c. 5.
3) *Vita Veri* 2, 9—10 şi 3, 6.—Cassius Dio LXXI 1, 3.
4) *Vita Veri* 2, 10 şi 3, 7.
5) *Ibid.* 2, 11.
6) *Ibid.* 3, 7.

peratoriae familiae lumen adferret» [1]). Ce-i dreptul, o judecată foarte aspră, precum poate fiul adoptiv al lui Pius — mai târziu — a şi meritat-o. Acum trebue însă accentuat în chip deosebit, că cei doi fraţi au trăit în cea mai deplină bună înţelegere.

Fronto zice într'o scrisoare către Marcus următoarele: «Quaecumque mihi prae[cari] *solitus sum*, in tua salute locata sunt: mihi sanitas... etc., cum tu corpore... etc., tam incolumi uteris, tam carus patri, tam dulcis matri, tam sanctus uxori, *tam fratri bonus ac benignus*» [2]). Şi cum că ultima afirmare nu erà cumva numai o vorbă frumoasă, arată însuşi Marcus în Commentariile sale. El mulţămeşte zeilor şi de aceea că: τὸ ἀδελφοῦ τοιούτου τυχεῖν, δυναμένου μὲν διὰ ἤθους ἐπεγεῖραί με πρὸς ἐπιμέλειαν ἐμαυτοῦ ἅμα δὲ καὶ τιμῇ καὶ στοργῇ εὐφραίνοντός με [3]). Însfârşit cea mai hotărîtoare dovadă pentru bunele sentimente ale lui Marcus faţă de Lucius e că, cu toate cusururile fratelui său, Marcus n'a stat o clipă la îndoială de a-l luà, numaidecât după moartea lui Pius, de co-împărat.

Precum însă reiese din corespondenţa lui Fronto, cei doi fraţi nu locuiau împreună. Ca neînsurat Lucius

---

1) *Vita Helii* 7, 3.

2) Fronto p. 85.

3) *Comment.*, I 17. — În nici un caz nu pot crede (pentru că judecata asupra fratelui e aşa de favorabilă), că aici ar fi vorba de Severus (v. mai jos — printre profesori), precum au admis mulţi, fiind-că între altele, Marcus numeşte în c. 14 pe acesta din urmă *frate*. În acest caz ar fi pomenit aici (c. 17) cel puţin şi numele lui Severus. Dar, în afară de asta, Marcus nu puteà în nici un caz vorbi astfel de Severus, care e deja în c. 14 caracterizat, şi anume în alt fel.

duceà o viaţă cu mult mai liberă decât Marcus şi aveà în palatul împărătesc de atunci: *domus Tiberiana*, apartamente deosebite de ale acestuia, — poate chiar o aripă cu totul separată, cu o curte personală. În biografia sa ni se dă ca zvon: «multos disertos et eruditos semper secum habuisse» [1]), cu ajutorul cărora el compunea discursurile sale publice şi în genere lucrările sale literare: «nec desunt, qui dicant eum adiutum ingenio amicorum, atque ab aliis ei illa ipsa, qualiacumque sunt, scripta» [2]). Că în afară de învăţaţi se mai aflau împrejurul lui şi alţi *amici* şi procuratori de distracţii, nu e de sigur nevoe să mai accentuăm. — Într'o scrisoare adresată lui Lucius ca împărat, Fronto îi scrie, cu prilejul rapoartelor trimise Senatului de către Verus asupra războiului din Răsărit, următoarele: «His te consiliis, Imperator, a prima pueritia tua *non circus profecto nec lorica*, sed libri et litterarum disciplinae inbuebant. Cum multa eiusmodi consiliosa exempla in historiis et in orationibus lectitares, ad rem militarem magistra eloquentia usus es» [3]). Ceea ce însă nu e de înţeles *ad litteram*.

Poziţia subordinată, ce o ocupà Lucius la curtea tatălui său, se oglindeşte şi în inscripţiile puse în cinstea sa în imperiu. Singurul titlu de onoare, ce el poartă,

---

1) *Vita Veri* 2, 8.

2) *Ibidem*.

3) Fronto p. 128.— Ar fi simplist să luăm vorbele lui Fronto *ad litteram*. El vrea numai să spue — ce-i dreptul foarte pretenţios — că Verus a studiat bine şi retorica şi astfel trimete acum rapoarte frumoase. *Altfel* ar trebui să aruncăm la o parte, ca lipsite de orice valoare, toate ştirile asupra vieţii lui Lucius din *S. H. A.*

acela de *Augusti filius* [1]). În afară de acele inscripţii, care îi fură închinate cu ocazia primului său consulat [2]) în anul 154, nu găsim decât încă vre-o câteva, pe care diferite comune—Dumnezeu ştie cu ce prilej—s'au hotărît să i le consacre *numai* lui [3]). (Asupra inscripţiilor, în care e pomenit împreună cu tatăl şi fratele său, vom reveni mai la vale).

În ce priveşte relaţiile lui Lucius cu tatăl său, singurul izvor, care ne-ar fi putut da lămuriri sigure asupra lor, ni s'a păstrat din nenorocire într'o stare aşà de lamentabilă — anume partea din corespondenţa lui Fronto cu Verus și Pius —, încât trebue să ne multămim numai cu câteva notiţe — puţine de tot — din alte izvoare. Mai întâi ne vine iarăși în ajutor *Vita Veri*: «Cui [Pio], quantum videtur, fidem exhibuit, non amorem, amavit tamen Antoninus Pius simplicitatem ingenii puritatemque vivendi hortatusque est, ut imitaretur, et fratrem» [4]). Iar în alt loc: «Marci moribus et auctoritate formatus est» [5]).

Pius făcuse cunoştinţă cu fiii săi adoptivi în împrejurări cu totul particulare. Marcus îi fusese simpatic — precum am observat deja, în urma înrudirei trupești, dar mai ales a celei sufleteşti, — încă înainte

---

[1]) *Vita Veri* 3, 5. — Cf. inscripţiile. — Pentru ţiglele pe care el e numit incorect *Caesar*, v. Mommsen *Staatsrecht* II 3, p. 1139 n. 1. Tot acolo şi concluzia că sora lui Lucius, Ceionia Plautia *(Ephem. epigr.* V, n. 298 cu n. lui Mommsen şi 532) n'a trecut în casa imperială.

[2]) CIL. X 5051; III 3843 ş. a.

[3]) CIL. XI 5990 *(a. 150)*: XI 807; III 8394; II 4099, 47; VIII 50.

[4]) *Vita Veri* 3, 7.

[5]) *Ibid.* 2, 10.

de a-l fi putut numi de fiu al său. El îi deveni apoi treptat un prieten bun, intim, ce-i dreptul foarte tânăr, dar cu atât mai scump. — Lucius era atunci încă un copil, şi pe lângă aceasta, un strein. Apoi crescu și el, ca *fiu* al lui Pius, mare şi voinic, dar din el nu răsări un om după placul lui Pius. — Dacă deci Marcus era totdeauna cel preferat, lucrul e tare uşor explicabil, ţinând seama de poziţia, ce Pius erà înclinat să o ia faţă de membrii familiei sale aşa de nefireşte alcătuite. Dacă acum ni se povesteşte, că, în călătorii, fiul cel mai tânăr «cum praefecto praetorii vectus est», în timp ce fiul mai mare era tovarăşul de drum al tatălui [1]), faptul nu prezintă în sine nimic extraordinar. După lămuririle de mai sus nici nu se putea să fie altfel. Totuşi a trage numai din aceasta vre-o concluzie mai însemnată cu privire la relaţiile de drept public dintre tată şi fii, nu mi se pare de fel recomandabil [2]).

---

[1]) *Ibid.*, 3, 5.

[2]) Astfel încearcă d. p. Brockamp, *o. c.*, p., 18 (nota), să lămurească excluderea lui Lucius dela succesiune prin reaua sa purtare, în chipul următor (dealtminteri explicaţia aceasta nu-i aparţine personal lui Brockamp: ea e admisă mai de toată lumea): [Marcus şi Lucius fură deopotrivă adoptaţi]. «Sed cum Imperator iam brevi mores depravatos atque dissolutos L. Veri perspexisset ac cognovisset Verum summae Imperii tenendae non idoneum esse, *eum omnino neglexisse videtur* (ceea ce fireşte e o exagerare a lui B.!); itaque *Marcum omnibus rebus Lucio praeferebat eumque solum sibi successorem esse voluit*». Fără îndoială, viaţa liberă şi lipsa de disciplină sufletească a lui Lucius vor fi contribuit în mare măsură, să-l indispue pe Pius faţă de dânsul. Dar punctul de greutate nu trebue pus pe această relaţie. Legă-

Lucrul cel mai de frunte, atât în relaţiile personale cât şi în cele de drept public, ale fiilor cu tatăl, e de căutat într'o altă direcţie.

Intrebarea, pentruce Lucius n'a fost distins cu aceleaşi onoruri ca Marcus [1]) şi înzestrat cu aceleaşi competenţe ca acesta, e uşor de dezlegat: el nu se arătă în cursul vremii demn de ele. De ce însă Lucius nu căpătă cel puţin numele de *Caesar*, fără nici-o altă competenţă, — aşa cum îl purtase Marcus dela 139 până la 147, — pentru a răspunde la această întrebare, avem nevoe de o lămurire mai de aproape a conceptului «*Caesar*-ităţii» pe vremea lui Pius.

Când Hadrian adoptâ pe L. Ceionius Commodus, el îi dădù numaidecât şi numele de *Caesar*. Totuşi însă nu-l dădù şi micului fiu al acestuia, Lucius.

tura de *cauză* şi *efect* e tocmai inversă: pentrucă Pius nu avea intenţia de a lăsà doi urmaşi, deopotrivă îndreptăţiţi, la tron, a neglijat el pe Lucius. Căci altfel cum ar fi de explicat, că în anul 139, când Lucius era deabia de nouă ani şi fireşte încă ne-«depravatus» şi ne-«dissolutus», Pius a făcut totuşi *Caesar* numai pe Marcus? — Căci Lucius erà doară tot fiul său, şi din punctul acesta de vedere, filial, nici mai mult nici mai puţin îndreptăţit la succesiune ca Marcus. Lămurirea cu stricăciunea sa nu mai e satisfăcătoare. Trebue să fi fost un alt motiv, pentru care Lucius, toată viaţa lui Pius, n'a devenit Caesar. Şi pentru a o spune numaidecât, motivul erà, că Pius se hotărîse pentru o anume înţelegere a conceptului de «*Caesar*» şi înţelesul acesta — care de altminteri fusese creat de întreaga dezvoltare a familiei imperiale «*Nerva*» — nu permitea lui Pius să facă şi pe Lucius —«Caesar».

[1]) Pius ar fi putut de pildă în anul 154 exercità consulatul împreună cu Lucius, precum o făcuse cu Marcus de două ori. Căci quaestura şi consulatul în sine nu erau nici-o onoare excepţională pentru fiul unui Augustus — în acel timp.

Iar după moartea timpurie a Caesarului *Aelius*, şi adoptarea lui Pius, numele de *Caesar* nu fu acordat şi fiilor legitimi ori tocmai, în acelaş timp adoptaţi, ai noului principe moştenitor. Prin aceasta Hadrian adusese o schimbare radicală în înţelesul vorbei *Caesar*. Căci în vreme ce, în primul secol al «Principatului», până la Nerva, numele de Caesar era un distinctiv general al membrilor casei imperiale, şi se cuvenia «de drept întregei descendenţe agnatice de sex bărbătesc», a «Principelui», — prin procedarea excepţională a lui Hadrian la fixarea succesiunei sale, vorba «Caesar» căpătă un alt înţeles cu totul precis: *Caesar* devenì acum identic cu *moştenitor presumptiv*. Şi orice alt membru, de sex bărbătesc, al casei imperiale, întrucât nu era luat în consideraţie la succesiune, fu exclus dela participarea la această onoare — acum aşa de bogată în urmări [1]).

Cu toate acestea în numele de *Caesar* nu fu cuprinsă nici-o idee de coregenţă. *Caesar* însemnà numai urmaş la tron şi nimic mai mult [2]). Aceasta a înţeles-o foarte bine şi Pius cu prilejul treptatei înaintări a lui Marcus până la rangul, imediat inferior celui suprem, de coregent, şi a şi tradus-o în faptă. La început acordâ el, *numai* lui Marcus titlul de Caesar, fără nici-o altă competenţă. Cu aceasta împăratul lăsà a se înţelege, că, deocamdată, el alege de urmaş numai pe Marcus (139). Opt ani mai târziu el îl făcù şi co-regent. De oarece însă nu voià să lase decât *un* urmaş la tron,

---

1) Vezi Mommsen, *Staatsrecht* II³, p. 1139—41. Cf. tot acolo critica pasajului din *Vita Helii* 2, 1—2, asupra conceptului *Caesar* în acest timp.

2) Idem, *ibid.*, p. 1141.

el nu dădù nici de astă dată lui Lucius titlul de *Caesar*. Instituţia lui Hadrian, pe care şi Pius o adoptá, cu *toate* urmările ei, este dară singurul motiv, pentru care Lucius n'a obţinut numele de Caesar.

Oficial, dacă erà vorba de Marcus şi Lucius ca fii ai împăratului, nu se făcea nici-o deosebire între ei. Ca atari, ei erau de o potrivă pomeniţi şi cinstiţi, împreună cu tatăl lor, pe inscripţii şi în dedicaţiile literare [1]). Astfel, d. p., până şi în anul 160 se amintiau simplu «copiii» împăratului: *liberi* — fără vre-o altă determinare, — într'o inscripţie votivă pusă în sănătatea tatălui: «Taurobolio Matris D(eum) M(agnae) Id(aeae) | quod factum est ex imperio matris D | Deum | pro salute Imperatoris Caes(aris) T. Aeli | Hadriani Antonini Aug(usti) Pii | p(atris) p(atriae) | *liberorumque eius* | et status coloniae Lugdun(i) | L. Aemilius Carpus (se)vir Aug(ustalis) item | dendrophorus .....etc. [2]). Iar în Sufetula, în Africa, se da — precât se pare [3]) — o pildă şi mai caracteristică de egala onorare a fiilor: împăratului şi celor doi fii ai săi le fusese ridicat un monument impunător, în care Pius erà reprezentat pe un car cu patru cai, iar fiii, prin două statui: la stânga (pentru privitor) Lucius şi la dreapta Marcus [4]). Tot statui se ridicaseră atât tatălui cât şi

---

[1]) Astfel, încă pe când trăià Faustina: Pius cu soţia sa şi cei doi fi,—în CIL. X 7939. Din nenorocire inscripţia e stricată.

[2]) CIL. XIII 1751, *ara*.

[3]) Căci şi acest monument împreună cu inscripţiile e distrus şi, în cea mai mare parte, trebue să ne mărginim numai la presupuneri.

[4]) CIL. VIII 11319 (=228): prov. Byzacena.

fiilor și în Ipolcobulcola în Baetica [1]). Şi acelaş lucru va fi fost şi în multe alte locuri [2]), — numai că nu ni s'au păstrat monumentele. — Tot aşa sânt pomeniţi Marcus şi Lucius, fără vre-o deosebire în ce priveşte situaţia lor, alăturea de tatăl lor, și la scriitorii mai târzii ori în cronicele pe scurt dela sfârșitul vremilor antice. Ce-i dreptul, şi aici punctul de vedere hotărîtor e cel familiar, iar nu cel de drept public. Astfel Iustinus [şi la Eusebius [3])] se adresează cu a sa Apologie a Creştinilor: Αὐτοκράτορι Τίτῳ Αἰλίῳ Ἀδριανῷ Ἀντωνίνῳ Εὐσεβεῖ Καίσαρι Σεβαστῷ καὶ Οὐηρισσίμῳ υἱῷ φιλοσόφῳ καὶ Λουκίῳ... [4]) ἐραστῇ παιδείας, ἱερᾷ τε συγκλήτῳ... [5]). Eusebius-Hieronymus: ἐβασίλευσε Τίτος Ἀντωνῖνος, ὁ ἐπικληθεὶς Εὐσεβής, σὺν τοῖς παισὶν Αὐρηλίῳ καὶ Λουκίῳ ἔτη κγ'. Tot așa pe latinește (versio Armenia şi Hieronymus): «... cum filiis [resp. cum liberis suis] Aurelio et Lucio» [6]). La fel Orosius [7]): «Antoninus... Pius... cum liberis suis Aurelio et Lucio...

---

[1]) ClL. II 1643.

[2]) Aşa d. p. o inscripţie din Thessalonice (ClG. II 1968): lui Pius, lui Marcus Caesar, Faustinae Aug. («filiae») şi lui Lucius Commodus, ἡ πόλις.

[3]) *Eccl. Hist.* ed. Schwartz-Mommsen IV 12. Textul citatului de mai sus e luat din această ediţie.

[4]) Aici urmează o filiaţie falşă a lui Lucius, asupra căreia am insistat la începutul acestui studiu.

[5]) Iustinus Martyr, ed. Otto, Jena 1876, I, 1, p. 2. Textul, după Eusebius, *o.* şi *ed. cit.*

[6]) Eusebii-Hieronymi *Chronicorum*, ed. Schoene II p. 168—9. Cf. p. 215—6. Şi acelaş lucru la Iordanes, *Romana et Getica*, rec. Th. Mommsen în *M. G. H.*, *Auct. Antiq.* V. 1, Berlin 1882. §. 271. p. 85.

[7]) *Hist. adv. pag.* ed. Zangemeister, VII 14, 1.

rempublicam gubernavit», — și *Chronica Gallica a. DXI:* «Titus Anton*ius* cognomento Pius cum liberis Aurelio et Lucio ann. XXIII» [1]).

Mai înainte acum de a trece la istoria *adevăratei* succesiuni a lui Pius, să ne oprim ceva mai mult la întrebarea, întrucât anume profesorii celor doi fii ai împăratului au avut vre-o înrâurire asupra dezvoltărei sufletești a acestora. Am amânat această întrebare într'adins spre sfârșitul capitolului de față, pentru ca ea să poată fi tratată mai clar în cadrul împrejurărilor de natură «externă» deja cercetate. — Căci, pentru prima parte a temei noastre, punctul de greutate nu e de pus atât pe educația ca atare a celor doi copii [2]), cât mai ales pe rolul ce l'au jucat profesorii lor în formarea ca oameni deplini a viitorilor împărați.

O listă completă a profesorilor lui Marcus ori Lucius nu se va da aici [3]). Ci, luându-se ca bază *Com-*

---

[1]) Mommsen, *Chronica minora* I 640, 360.— Acelaş lucru Prosperi Tironis *epit. chron., ibid.* I p. 425, 627; Bedae *chronica ibid.* III p. 287, 320.—De altfel toate aceste însemnări pleacă de la una şi aceiaşi listă oficială a împăraţilor romani, cu anii lor de domnie, care începù încă de devreme, poate chiar în primii ani ai secolului al III-lea, să fie expusă în foruri.

[2]) Vezi dimpotrivă, în cap. IV al studiului de faţă, *întreaga* dezvoltare sufletească a lui Marcus, supt înrâurirea şi a profesorilor săi.

[3]) Cf. însă pentru Marcus Cap. IV. — Cea mai completă listă a profesorilor lui Marcus se găseşte în *vita Marci* c. 2—3. — Cf. şi Cassius Dio LXXI 1 şi 35; *v. Pii* c. 10; Eusebii-Hieronymi *Chron.* ed. Schoene, Berlin 1866 II, p.

mentariile lui Marcus, se va cerceta, şi cu ajutorul celorlalte izvoare, întrucât pregătirea lui Marcus şi Lucius pentru greaua sarcină ce le-a fost apoi încredinţată de Pius, resp. de Marcus, a fost bună ori rea, şi întrucât profesorii lor au vre-un merit ori vre-o vină în guvernarea de mai apoi a celor doi împăraţi.

De trei profesori îşi aduce aminte Marcus mai cu drag în *Commentariile* sale: Apollonius, Rusticus şi Maximus [1]). Dar nu pentru învăţăturile politice, pe care le-ar fi primit dela ei, li se simte el din toată inima recunoscător, ci pentru disciplina filosofică a vieţii şi pentru desăvârşirea în doctrina stoică [2]). Şi acelaş lucru se poate spune despre toţi ceilalţi profesori [3]), în afară de trei: Fronto, Rusticus şi Severus[4]).—Ce-i dreptul, toţi gramaticii, retorii şi filosofii, cari-l instruiau pe Marcus, nu pierdeau nici odată din vedere, că ei educă pe principele moştenitor al imperiului roman [5]).

168—71; cf. p. 170—3; Fronto, *Coresp.*, ed. Naber, Index, şi fireşte, mai ales Marcus, *Comment.*, I. — Pentru Lucius vezi mai departe.

1) *Comment.*, I 17: M. mulţămeşte în special zeilor: τὸ γνῶναι 'A., 'P., Μάξιμον.

2) *Ibidem*, I, 7, 8 şi 15.—Cf. în genere *Commentariile*, passim.

3) *Ibidem*, I, cu *vita Marci*, c. 2 şi 3.

4) *Comment.*, I, 11, 7 şi 14.

5) Vezi *Comment.*, I 5, 6, 7, 11, 13, 14; Corespondenţa lui Fronto, *passim*. Studiile propriu-zise, mai înalte, le-a făcut anume Marcus de-abia sub Pius; la început mai multă retorică, cu Fronto, apoi din ce în ce mai multă filosofie, — cu profesorii stoici. — Asupra cronologiei instrucţiunii lui Marcus dă v. Rohden la Pauly-Wissowa *RE*, I 2283sqq., câteva lămuriri. De oarece însă izvoarele ne lasă aproape cu

De aceea şi trebuia ca toată înţelepciunea vieţii să-şi găsiască aplicare la împrejurările date în care trăià şi aveà să trăiască actualul şcolar, şi să fie potrivită după ele. — În general însă toţi filosofii: aceştia se străduiau ca mai înainte de toate, să facă din Marcus unul de-ai lor [1]). Că au şi izbutit să ajungă la acest

---

totul în întuneric, nu îndrăzneşte nici el să afirme ceva mai hotărît. — Mai mult sau mai puţin sigure sunt următoarele: că dela 25 de ani înainte Marcus s'a ocupat cu predilecţie de filosofie (cf. Fronto, p. 75—6 şi 150); că la această schimbare sfaturile lui Rusticus au fost hotărîtoare (vezi, în ac. studiu, m. d), şi că diferiţii profesori de filosofie cam de pe vremea aceasta înainte (c. 146) au început să-i ţină prelegeri mai înalte, — în timp ce instrucţia profesorilor de retorică e de fixat înainte de această dată. — În ce priveşte pe pedagogii şi profesorii elementari (printre ei şi gramaticii), aceştia îl instruiseră încă de pe vremea bunicului său Verus, precum ne arată biografia împăratului (*Vita* 1, 7): «educatus est in eo loco in quo natus est et in domo avi sui Veri iuxta aedes Laterani». — Cf. 1, 10 şi, la ac., 2, 6: *«nam duodecimum annum ingressus habitum philosophi sumpsit et deinceps tolerantiam, cum studeret in pallio et humi cubaret, vix autem matre agente instrato pellibus lectulo accubaret»*. Cf. *Comment.*, I 6: citat în traducere mai jos, în text. — Cf. asupra dezvoltărei generale a spiritului său cele mai departe expuse în Cap. IV al studiului de faţă.

[1]) Despre lipsa de respect şi mândria fără margini a «sofiştilor», la diferite ocazii, în călătoriile lui Pius şi Marcus în Răsărit, faţă de aceşti împăraţi, nu poate fi vorba mai pe larg aici. Izvorul cel mai bun în această privinţă sânt *vieţile sofiştilor* ale lui Philostratos. Ce-i dreptul, primul pas spre această punere a sofiştilor pe aceaşi treaptă cu împăraţii, îl făcuseră Pius şi Marcus înşişi prin consideraţia adesea cu totul exagerată, ce-o acordau retorilor şi filosofilor timpului lor şi, în ce priveşte pe Marcus, prin silinţa sa ştiută de toată lumea, ca chiar extern să fie socotit ca un filosof

rezultat, e cunoscut de toată lumea [1]). Caracteristic în această privinţă e pasajul unde Marcus mulţămeşte instructorului său Diognetus, pentru că acesta l'a oprit de la orice superstiţie şi l'a învăţat *«să se consacre filosofiei...* şi să scrie dialoguri încă de copil, ***şi să nu-şi doriască alt culcuş decât un pat de scânduri şi o piele, precum şi ce se mai ţine de felul de viaţă al filosofilor greci»*** [2]).

Nu e nevoe să accentuăm mai mult, că Marcus a fost cel mai liberal şi mai constituţional împărat pe care l'a avut Roma. După cât însă ne povesteşte el însuşi, o mare parte de merit la aceasta a avut-o Claudius Severus profesorul [3]) şi prietenul său frăţesc [4]). Căci «dela fratele meu Severus, zice îm-

grec. Cf. *Commentarii*, I 6 (citat sus în text, ceva mai la vale); *vita Marci* c. 2 şi 3; Cassius Dio LXXI 1, 2—3 şi 35, *passim*. — Asupra locurilor din Philostratos, unde acesta vorbeşte de vizitele făcute de împăraţi filosofilor în şcolile lor, voiu reveni poate într'un alt studiu. Deocamdată trimet pentru Marcus la *vitae soph.* II 7 (ed. Kayser 1871, II p. 83); cf. şi I 25 (Kayser 1871, II p. 49), — şi la cele mai departe expuse în cap. IV al acestui studiu.

[1]) Şi dovada strălucită, că i-a şi întrecut, sânt *Commentariile* sale.

[2]) *Comment.*, I 6. Compară şi pasajul subliniat din *vita Marci* 2, 6, — mai sus, p. 63, n. 5.

[3]) Prin el cunoscu Marcus şi filosofia peripatetică: *v. Marci* 3, 3: «peripateticae vero studiosum audivit Claudium Severum...».

[4]) Împăratul îl numeşte ἀδελφός. — Cum e de explicat acest cuvânt, s'au necăjit mulţi învăţaţi să afle, dar din încercările lor n'a eşit nimic sigur. Eu cred că cel mai bun lucru e, să admitem cu Renan, *Marc-Aurèle*, Paris 1888, p. 9,

păratul, am învăţat dragostea pentru rude şi iubirea de adevăr şi de dreptate; *şi prin el am aflat, cine au fost Thraseas, Helvidius, Cato, Dion, Brutus, şi am căpătat o ideie de ce înseamnă un stat liber, unde domneşte deplina egalitate de drepturi pentru toţi fără deosebire, şi de ce înseamnă o regalitate, care pune mai presus de orice altă datorie respectul pentru libertatea supuşilor»* [1]).

În ce priveşte pe Fronto, Marcus a învăţat dela dânsul, *câtă invidie, intrigă şi prefăcătorie* sânt în sufletul unui *tiran* şi că cei pe care Romanii îi numesc *patricii* (εὐπατρίδαι), n'au în inima lor nici un pic de iubire de oameni (ἀστοργότεροί [2]) πως εἰσίν) [3]).

Şi cu toate că în corespondenţa lui Fronto nu găsim mai nimic din aceste precepte politice [4]), nu trebue să ne mirăm, că Marcus îi e recunoscător pentru aşà ceva. Căci, mai întâi de toate, «Corespondenţa» a ajuns într'o stare foarte de plâns până la noi şi, al doilea, în afară de înrâurirea, ce vestitul orator a exercitat-o asupra lui Marcus prin scriso-

---

că «Marc avait l'habitude de l'appeler son frère et paraît avoir eu pour lui un profond attachement».

[1]) *Comment.*, I 14.

[2]) Cuvântul acesta şi cele înrudite cu el revin des la Marcus: cf. Fronto p. 135 şi *Comment.*, ed. Stich 1903, *index Graecus, s. v.* φιλοστοργία şi φιλόστοργος; încă o dovadă, de ce mare preţ punea împăratul filosof pe «iubirea aproapelui».

[3]) *Comment.*, I 11.

[4]) Merită totuşi o deosebită atenţie scrisoarea lui Fronto către *împăratul* Marcus, p. 95: «Video te, Antonine, Principem tam egregium quam speravi; tam iustum tam innocentem, quam spopondi; tam gratum populo Romano et acceptum, quam optavi,..—».

rile și operele sale, el a avut asupra acestuia o înrâurire cu mult mai însemnată în contactul zilnic cu *elevul* şi apoi cu *împăratul* său [1]).

Iar despre Rusticus trebue să spunem acelaş lucru, întrucât în *v. Marci* ni se povestesc despre dânsul — amănunţit — următoarele: «[audivit....] *et praecipue* Iunium Rusticum, quem et reveritus est et sectatus, qui domi militiaeque pollebat, *stoicae disciplinae peritissimum; cum quo omnia communicavit publica privataque consilia, cui etiam ante praefectos praetorio semper osculum dedit, quem et consulem iterum designavit* (p. a. 162), *cui post obitum a senatu statuas postulavit*» [2]); şi Marcus însuşi mai spune odată despre el, că stăteà în corespondenţă cu mama sa [3]), iar cu alt prilej mulţămeşte zeilor, că deşi a fost de multe ori necăjit pe Rusticus, nici-odată n'a lăsat frâu liber mâniei sale, astfel ca mai pe urmă să se căiască [4]).

Dela acest profesor, precât se pare, foarte aspru, faţă de care chiar Marcus, cu toată blândeţa sa, nu puteà să-şi păstreze totdeauna liniștea, dela care de altminteri el căpătă cartea hotărîtoare pentru dezvol-

---

[1]) Cf. pentru vaza de care se bucura Fronto, ca profesor al lui Marcus, şi inscr. din CIL. XI 6334 (Pisaurum): «M. Aufidio Frontoni, pronepoti M. Corneli Frontonis, oratoris, consulis, *magistri imperatorum Luci et Antonini*.... etc».

[2]) *Vita Marci* 3, 3—4

[3]) *Comment.*, I 7.

[4]) *Ibid.*, I 17: «τὸ χαλεπήναντα πολλάκις Ῥουστίκῳ, μηδὲν πλέον πρᾶξαι, ἐφ' ᾧ ἂν μετέγνων».

tarea sa filosofică: însemnările lui Epictet [1]), — mai primi Marcus și unele dintre cele mai înțelepte sfaturi, ce i s'ar fi putut da, fie pentru desăvârșirea sa ca om, fie — mai ales — ca împărat:

«Rusticus m'a făcut să înțeleg, că am mereu de lucrat la formarea și îndreptarea caracterului meu, și că trebue să mă feresc de căile falșe, pe care ne atrag sofiștii, și să nu scriu despre științele speculative, ori să țin discursuri, care țintesc la aplauze, sau să joc în fața mulțimei pe omul foarte activ ori binefăcător. După sfatul lui m'am lăsat de retorică și de poetică și de vorbitul frumos, și n'am umblat pe-acasă în haina de sărbătoare și nici vre-un lux de altă natură n'am făcut, — iar scrisorile le-am scris foarte simplu........ El m'a mai povățuit să mă arăt ușor de împăcat și gata de iertare față de cei ce mă îndușmănesc ori m'au ofensat, îndată ce aceia vor dorì a revenì asupra sentimentelor lor; și să citesc cu grijă, și să nu mă mulțămesc a înțelege lucrurile numai în general, și să nu aprob prea repede pe cei ce spun vrute și nevrute» [2]).

Dar cel mai mare și mai bun învățător al lui Marcus, atât pentru dezvoltarea generală a caracterului său, cât și pentru formarea sa ca un stăpânitor exemplar, a fost însuși tatăl său adoptiv Antoninus Pius. În splendidul portret ce-i schițează Marcus în *Commentariile* sale (I 16 și VI 30) putem recunoaște, ce

---

[1]) *Ibid.*, I 7: «καὶ τὸ ἐντυχεῖν τοῖς Ἐπικτητείοις ὑπομνήμασιν ὧν οἴκοθεν μετέδωκε».

[2]) *Ibidem*, I 7; cf. I 17. — Iar pentru Rusticus ca prieten al împăraților Marcus și Lucius vezi *Digesta* XLIX 1, 1, 3.

înrâurire adâncă a exercitat tatăl — prin pilda sa vie — asupra fiului [1]).

Totuşi fiul se ridică încă de tânăr prin superioritatea sa spirituală şi cultura sa neobişnuit de variată şi intenzivă mai pre sus de tată. Figura împăratului în toate privinţile înţelept, pălì înaintea apariţiei strălucitoare a filosofului Marcus. Iar tradiţia literară, care tocmai de oamenii aceia erà alcătuită, cu cari Marcus avea a împărţì nemurirea filosofărei şi a scrisului, intonâ acum un imn general de laudă pentru cel mai înţelept împărat şi cel mai nobil om ce se mai găsia în acea vreme de decădere: căci învăţaţii şi filosofii aceştia erau adânc recunoscători pentru noul lustru, ce căpătà acum vechea lor clădire — roasă de vreme şi lipsită de locuitori cu suflet mare — prin câştigarea omului aceluia nobil, înţelept, adânc-sincer şi însufleţit pentru ideal, — care, pe lângă toate acestea, mai erà şi împărat în Roma [2]).

Noi însă, cei de azi, putem mai în linişte şi cu perspectiva istorică necesară restabilì adevăratul merit

---

[1]) Asupra acestui portret vom revenì în amănunte în Cap. al IV-lea al studiului de faţă.

[2]) Un exemplu hotărîtor pentru preţuirea aceasta entuziastă a lui Marcus, e rolul pe care i-l încredinţează celalalt împărat filosof al antichităţii, Iulian, în *Symposion*, spre a-l susţine printre împăraţii romani: Marcus e *Iupiter* al Olympului imperial roman şi cel mai înţelept dintre *toţi împăraţii, cari au existat în lumea greco-romană*: «....μετὰ τὸ κήρυγμα τοῦτο ὁ μὲν ᾽Αλέξανδρος ἔθει πρὸς τὸν ῾Ηρακλέα ᾽Οκταβιανὸς δὲ πρὸς τὸν ᾽Απόλλωνα, ἀμφοῖν δὲ ἀπρξὶ εἴχετο τοῦ Διὸς καὶ Κρόνου Μάρκος». (Iuliani *Convivium (Caesares)* [ed. Hertlein p. 430—1], pag. 335 D).

al acelor bărbaţi cuminţi, cari au contribuit mai puternic, şi al acelor împrejurări favorabile, care au ajutat mai hotărîtor, la desăvârşirea sufletească a lui Marcus. Căci, de sigur, fără părinţii şi rudele înţelepte şi pline de iubire, fără de apariţia de-a dreptul incomparabilă a lui Pius şi în sfârşit, fără de excelenţii profesori, ce i-a avut Marcus, el n'ar fi devenit — cu toate elementele fundamentale, curate şi puternice ale sufletului său — totuşi niciodată împăratul înţelept, bun şi nobil, pe care-l cunoaştem.

Şi acum, după ce-am relevat cele de mai sus, dacă ne întoarcem la fiul cel mai tânăr al lui Pius, intimpinăm o icoană direct opusă celei ce ne-a bucurat până acum. Ni se arată astfel, cum nu se poate mai clar, că — *pe de altă parte* — totuşi personalitatea însăşi preţueşte mai mult decât mediul şi educaţia.

Lucius a avut anume tot atât de bun prilej, ca şi Marcus, de a deveni un om întreg şi un împărat mare. El intrase în casa lui Pius încă de la opt ani şi pilda fratelui său, care cucerià admiraţia şi iubirea tuturora, îi stăteà spre învăţătură şi zel înaintea ochilor.

Cei mai mulţi dintre profesorii săi îl instruiseră şi pe Marcus[1]). Astfel erau oratorii, ori mai drept retorii Caninius Celer, Herodes Atticus şi Cornelius Fronto, şi filosofii Apollonius şi Sextus. — Pe Fronto îl cunoaştem deja destul de bine. Despre Apollonius din Chalcis am citat deja pasajul, unde Marcus îl aminteşte ca pe unul dintre cei mai buni profesori ai săi[2]). El fusese chemat de Pius la Roma numai

[1]) Cf. *v. Veri* c. 2 cu *v. Marci* c. 2—3.

[2]) *Comment.*, I 17; cf. *v. Marci* 2, 7.

pentru instruirea celor doi fii[1]). Apollonius a şi început apoi lecţiile sale în chipul plin de înţeles, că cerù ca *şcolarul* Marcus să vie acasă la *profesor*, dacă vrea să se împărtăşiască de binefacerile ştiinţei, căci «non magister ad discipulum debet venire, sed discipulus ad magistrum»[2]). Pius satisfăcù pretenţia neobicinuită a filosofului aşa de mândru de sine, mulţămindu-se cu o vorbă de spirit asupra cererii lui[3]). — Marcus laudă la acest înţelept felul liber, fără multe consideraţii externe, sănătos, de a gândi, liniştea nobilă şi marea delicateţă în relaţiile cu prietenii[4]).

După portretul ce-l face Marcus celuilalt profesor, ce l'a avut în comun cu Lucius, Sextus din Chaeronea, nepotul lui Plutarch[5]), şi acesta era — tot un stoic, ca de altminteri majoritatea profesorilor fiilor lui Pius[6]) — un om respectabil, nobil-liniştit, care insufla oricui stimă pentru el: «... ştia să găsiască şi să aşeze clar şi în ordine preceptele trebuitoare pentru înţelepciunea vieţii; şi nu dădeà niciodată vre-un semn de mânie ori de altă pasiune, dar cu toată impasibilitatea sa, el erà omul cel mai plin de dragoste; iar dacă ţinea la bunul nume, nu-i plăcea zgomotul, şi era un om învăţat, fără a fi pretenţios»[7]).

1) *Vita Pii* 10, 4; cf. *v. Marci* 2, 7 şi 3, 1.

2) *Vita Pii* 10, 4; cf. *v. Marci* 3, 1 şi Cassius Dio LXXI 35, 4.

3) *Vita Pii* 10, 4.

4) *Comment.*, I 8.

5) *Vita Marci* 3, 2 şi Cassius Dio LXXI 1, 2.

6) Cf. *v. Marci* c. 2--3 cu *Comment.*, I şi Cassius Dio LXXI 35, 1—2.

7) *Commentariile* I 9.

Şi, fără îndoială, vor fi mai fost şi alţi profesori de-ai lui Marcus, cari au instruit apoi pe Lucius, întrucât vor fi fost încă în viaţă şi sănătoşi, atunci când acesta a avut nevoe de ei [1]). Despre pedagogul lui Marcus ştim din chiar *Commentariile* acestuia, că a fost un om de o deosebită nobleţă sufletească. Acest τροφεύς învăţase pe principele moştenitor să dispreţuiască plăcerile circului şi să fie muncitor, modest, discret şi inaccesibil la delatori [2]); numele excelentului preceptor nu-l cunoaştem însă. Ştim numai că Lucius a avut un alt guvernor — pe un anume libert Nicomedes, — căruia mai târziu îi fură acordate diferite onoruri: printre altele el fu făcut cavaler [3]).

Dar Lucius «amavit venatus, palaestras et omnia exercitia iuventutis» [4]). El era «voluptuarius et nimis laetus et omnibus deliciis, ludis, iocis decenter aptissimus» [5]). Pentru învăţat şi filosofat nu simţia nici-o înclinare deosebită [6]).

---

1) Aşa d. p. iurisconsultul L. Volusius Maecianus *(vita Marci* 3, 6 şi *v. Pii* 12, 1).

2) *Commentariile* I 5.

3) *Vita Veri* 2, 9 cu CIL. VI 1598: «[L. Aurelius L. Caesaris l(ibertus) Nicomedes, qui et] Ceionius et Aelius vocitatus est, L. Caesaris fuit a cubiculo et divi Veri imp(eratoris) nutri[tor, a divo Antonino Pio equo publ'co et sac]erdotio Caeniniensi, item pontif(icatu) min(ore) exornatus, ab eodem proc(urator) ad silic(es) et praef(ectus) vehicul(orum) factus et ab imp(eratore) Antonino [Aug(usto) et divo Vero cura copiarum exercit]us ei iniunct[a ?], hasta pura et vexillo et corona murali donatus, proc(urator) summarum rat(ionum cum Ceionia Laena uxore hic situs [est».

4) *Vita Veri* 2, 10.

5) *Vita Veri* 2, 9.

6) *Ibidem*. 2. 6: «nec tamen ingeniosus ad litteras».

La aceasta se mai adăogà încă un lucru. Pius concentrase toată atenţia şi speranţa sa asupra fiului mai mare. El îl designase numai pe acesta ca urmaş, şi acestuia îi împărtăşi el mai întăi, — poate chiar exclusiv, întrucât era mai întotdeauna numai cu el — învăţăturile privitoare la conducerea statului, aşà cum numai împăratul se pricepea de bine în acea direcţie. De aceea încă odată mai amintim, că regularea definitivă a succesiunei, deja îndată după suirea pe tron a lui Pius, în favoarea lui Marcus, va mai fi fost încă un motiv puternic, pentru care Lucius fu oarecum — şi în educaţia sa — neţinut din scurt, şi fu lăsat să ducă o viaţă mai liberă, nesupusă unui control mai eficace.

Dacă acum Lucius, cu tot temperamentul său mai mult ori mai puţin neronian, n'a devenit un Nero, aceasta are el a o mulţămi în orice caz mediului în care trăia şi tatălui său, în special însă, mai târziu, fratelui său. Dacă el totuşi n'a devenit un bun împărat, pricina stă tocmai într'aceea, că totuşi personalitatea însăşi e mai tare decât mediul şi educaţia.

III.

Succesiunea lui Pius.

Pentru anul 161 Pius designase de consuli pe cei doi fii ai săi: Marcus pentru a treia şi Lucius pentru a doua oară [1]). Acum fiul cel mai mare erà aproape de patruzeci de ani, iar cel mai tânăr de treizeci-şi-unul. Împăratul însuşi intrase încă din Septembre 160 în al şeaptezeci-şi-cincilea an al vieţii sale. Prin felul său ordonat de traiu şi prin dieta ce o ţinea [2]), Pius se păstrase destul de voinic până la vârsta aceasta [3]). Se poate spune că el fu răpit dintre cei vii numai print'un accident. — El suferia anume încă de mult de dureri de cap [4]), cari — probabil — stăteau în legătură cu slăbirea stomacului său. De aceea «senex etiam, antequam sa-

1) CIL. VIII 14585: Pius — împărat, fiii — consuli. — *Vita Veri* 3, 3.

2) Marcus, *Comment.*, VI 30 şi I 16.

3) *Ibid.*, I 16 şi *v. Pii* 13, 1: «... sed cum esset longus et senex incurvareturque, tiliaciis tabulis in pectore positis fasciabatur, ut rectus incederet». Un om mai slăbănog n'ar fi suportat, fireşte, mijlocul acesta drastic de a sta şi a merge drept.

4) *Comment.*, I 16.

lutatores venirent, panem siccum comedit ad sustentandas vires» [1]). Într'o seară, la Lorium — villa sa favorită [2]) — (asta erà la 5 Martie 161) [3]), îi fu servit un «Alpinum caseum», care-i plăcù mult. «Cum..... edisset avidius, nocte reiectavit atque alia die febre commotus est. tertia die, cum se gravari videret, Marco Antonino rem publicam et filiam [4]) praesentibus praefectis commendavit. Fortúnamque auream quae in cubiculo principum poni solebat, transferri ad eum iussit, signum tum tribuno aequanimitatis dedit atque ita conversus quasi dormiret, spiritum reddidit apud Lorium» [5]). Erà în ziua de

---

[1]) *Vita Pii* 13, 2.

[2]) *Ibid.* 1, 8: «educatus Lori in Aurelia, ubi postea Palatium extruxit, cuius hodieque reliquiae manent». Şi mai ales Fronto, p. 37, 56, 57, etc.; cf. *ind. rerum* din ed. Naber. -- Cf. CIG. II 3176.

[3]) Data aceasta reiese din aceea a morţii lui şi din amănuntele asupra mersului boalei (*vita Pii*, c. 12).

[4]) Faustina era reprezentanta legitimităţii în linie directă de înrudire. De aceea se şi ridicară în anul acesta 161 în multe locuri statui celor *trei* Auguşti; Faustina era doară încă (cel puţin) din 147 Augusta. (CIL. VIII 12287: Marcus; 12288: Verus; 12289: Faustina). — Pe lângă acestea încă şi rudelor celor mai apropiate ale familiei imperiale. Aşa d. p. lui Q. Servilius Pudens, fiul sorei lui Lucius Verus *(ibid.*, n. 12291; cf. nota la n. 12287).

[5]) *Vita Pii* 12, 4 — 6. Cf. şi *v. Marci* 7, 3: «ob hoc Antoninus Pius, cum sibi adesse finem vitae videret, vocatis amicis et praefectis ut successorem eum Imperii omnibus commendavit atque firmavit statimque signo aequanimitatis tribuno dato Fortunam auream, quae in cubiculo solebat esse, ad Marci cubiculum transire iussit».

7 Martie [1]). Cu câteva zile înainte, la 25 Februarie, el avuse încă prilejul să serbeze cu fiii săi aniversarea a 23-a a adoptărei sale de Hadrian și a adoptărei acestora de el însuși.

Față de politica internă a întregei sale domnii nu e de admis, că Pius s'ar fi gândit în ultimul timp la o împărțire a stăpânirei de către Marcus cu Lucius. Cel puțin el a lăsat — la moartea sa — hotărîrea asupra acestui act la voia fiului său preferat. Şi *numai* pe acesta îl lăsă el de urmaş [2]).

Obiceiul coregenței prinsese însă, pe de altă parte, rădăcini adânci la curtea romană. Pius fusese coregentul lui Hadrian, iar Marcus însuşi domnise, în aceiaşi calitate, patrusprezece ani alăturea de tatăl său. Dacă Marcus se gândi chiar dela urcarea sa pe tron la un coregent, lucrul nu erà decât foarte firesc. De oare ce însă nóul împărat n'avea în acest timp nici-un copil de sex bărbătesc [3]), iar fratele și

---

[1]) Data aceasta reiese din Cassius Dio LXXI 33, 4 (ziua morții lui Marcus) și LXXI 34, 5 (durata domniei aceluiaşi). Pentru socoteala — din aceleași date — cu 6 Martie, cf. v. Rohden la Pauly-Wissowa *RE* I 2288. — Primul monument sigur datat, după moartea sa, e inscripția dedicatorie de pe baza unei statui puse în Puteoli: *X kal. April. Imp. Caesare M. Aurelio Antonino Aug. III et Imp. Caesare L. Aurelio Vero Aug. II cos.* (CIL. X 1814). Cf. inscripția funerară din Mausoleul lui Hadrian, CIL. VI 986 (cf. 31220): *Imp. Caesari Tito Aelio Hadriano Antonino Aug. Pio, pontifici max., tribunic. pot. XXIIII* [a. 161], *Imp. II, cos. IIII, p. p.*

[2]) Vezi mai departe pasajele unde se dovedeşte împărțirea stăpânirei de către Marcus cu Lucius. — *Vita Veri* 3, 8: «sibique (Marcus) consortem fecit, *cum illi soli* senatus detulisset imperium».

[3]) În afară de T. Aurelius Antoninus, care n'a trăit decât

colegul său în consulat, Lucius, îi stătea la dispoziţie în toată floarea și puterea celor treizeci-și-unul de ani ai lui, Marcus nu mai stătu nici-o clipă la îndoială de a-l lua de coregent. Căci și grija pentru binele public îl silià pe împărat la aceasta: Marcus fusese în totdeauna slab de constituţie [1]); pentru ca nu cumva, în cazul morţii subite a singurului stăpânitor al imperiului, iar să se aprindă luptele pentru tron, — căci Lucius nu erà mai îndreptăţit ca alţii, ca să ia frânele domniei: el erà, oarecum, un simplu particular, care nu făcuse decât cariera senatorială —, Marcus trebuia ca măcar să designeze pe fratele său de urmaș şi prin urmare să-i acorde titlul de *Caesar*.

Pentru Marcus erà însă, pe dealtă parte, diviziunea stăpânirei cu Lucius ceva tot aşa dela sine înţeles, ca și numirea acestuia ca *Caesar*. Căci el avea încă vie înaintea ochilor pilda tatălui său Pius. Aşà precum el însuşi fusese coregentul lui Pius, tot astfel deveni acum Lucius tovarășul său de domnie. La aceasta se mai adăogâ ciudata analogie a relaţiilor familiare. Aşà precum pe vremuri Marcus fu-

câteva luni din a. 147, şi de T. Aelius Aurelius, mort de asemenea sub Pius, Marcus n'avea la suirea sa pe tron decât fiice, care au trăit şi mai departe. Cf. Mommsen în *Hermes* 8, p. 205—6.

[1]) Mai multe citate asupra acestui punct se vor da în Cap. IV al acestui studiu. Aici trimet mai ales la următoarele locuri: *Commentariile* I 17; *v. Marci* 3, 7; Cassius Dio LXXI 1, 2 (cf. şi c. 36, 1 şi Zonaras XII 2, ed. Bonn p. 526—7, Dindorf p. 81—2); Galenus, ed Kühn, *Index*.

sese logodit cu fiica lui Pius — pentru a se întări și mai mult legitimitatea succesiunii,—astfel fu acum logodit Lucius, care juca deci față de Marcus rolul de fiu, cu fiica acestuia Lucilla [1]). Şi pentru ca să facă această extraordinară «adopţiune» [2]) : am putea zice : de drept public, și mai completă, Marcus trecù propriul său nume [cognomen] de Verus asupra lui Lucius (care de-acum înainte aproape totdeauna lăsă la o parte cognumele său Commodus), în timp ce el însuși luă numele tatălui său — Antoninus [3]).

Lucrul merse însă şi mai departe. Marcus erà un om bun, conştient de propriile lipsuri şi peste măsură de modest. În bunătatea şi modestia sa el voia să dea fratelui o situaţie absolut egală cu a sa. De aceea el nu-i acordâ numai titlul de *Caesar*, *puterea tribunicie* şi *imperium proconsulare*, ci și numele-titlu, până acum neîmpărţit, de *Imperator... Augustus* [4]), cu toate onorurile şi competenţele respective,—și astfel

---

1) *Vita Marci* 7, 7. — Vezi mai sus, p. 10, n. 5, naşterea şi răspândirea în tradiţia istorică antică a ideii falşe, că Lucius ar fi fiul lui Marcus.

2) *Vita Marci* 7, 7 : «et quasi pater Lucii Commodi esset, et Verum eum appellavit addito Antonini nomine filiamque suam Lucillam fratri despondit».

3) *Vita Marci* 7, 5—7 ; *v. Veri* 4, 1 ; Galenus, ed. Kühn VII p. 478 —Ei se numesc dela începutul domniei lor M. Aurelius Antoninus şi L. Aurelius Verus, iar prescurtat *Antoninus* şi *Verus*.—Cf. CIL. *passim* şi Cohen III², *passim*.

4) Împreună, căci *Imperator... Caesar* se numise şi Pius în calitatea de coregent al lui Hadrian. (CIL. III 13795 ; VI 998 ; Eckhel VII, 2 ; Cohen II² p. 407, n. 1—8 ; Mommsen *Staatsrecht* II² 1154, 3).

se născù în loc de o co-regenţă o co-împărăţie, o «Sammtherrschaft», aşà precum pentru întâia dată se putuse vedea în imperiul roman [1]).

Şi totuşi — aceasta o putem afirma fără şovăire — Marcus nu înţelesese *aşà* lucrul. El concepuse acordarea titlului de Augustus şi crearea situaţiei egale a lui Lucius, numai în *acèl* înţeles, în care existà încă dinainte o putere tribunicie «*secundară*» şi un «imperium proconsulare» «*secundar*». Nici Marcus nici contemporanii săi *n'au* privit pe Lucius ca pe un «co-împărat» [2]), un «Sammtherrscher» — precum înţelegem noi astăzi lucrul [3]). Deabia mai târziu, după ce colegialitatea puterii supreme — «die Sammtherrschaft»—treptat-treptat se dezvoltase ca o formă

---

[1]) *Vita Marci* 7, 6: «tuncque primum Romanum imperium duos Augustos habere coepit».—Cassius Dio LXXI 1, 1 (şi Zonaras XII 2; *v. Marci* c. 7; *v. Veri* c. 3—4; Galenus, ed. Kühn VII p. 478; Victor, *epitome* XVI 5; Herodianus I 8, 3; Philostratus, *vitae soph.* II 1, 26 (ed. Kayser 1871, II p. 67). *Corpus inscr. Lat., passim,* şi monetele. — În inscripţii ei se numesc: «Imp. Caesar M. Aurelius Antoninus Aug. *pont. max.* trib. potest. XV cos. III et Imp. Caesar L. Aurelius Verus Aug. trib. pot. cos. II» (VI 31534, etc.).—Cf. monetele cu *concordia Augustorum*, la Cohen III ² p. 8, n. 45 sqq. (Marcus) şi III² p. 174, n. 20 sqq. (Verus) cu aceleaşi nume şi titluri ca şi inscripţiile. (Toate deci din anul 161).

[2]) *Vita Veri* 1, 4: «....*vixisse deinde non in suo libero principatu sed sub Marco in simili ac paris maiestatis imperio*».

[3]) Doară şi numirile acestor concepte sânt un rezultat al ştiinţei moderne despre dreptul public roman.

firească în dreptul public roman, găsì retrospecţiunea istorică [1]), cum că deja pe vremea lui Marcus fusese înfăptuit *aceea ce*, propriu zis cu dreptate, se privià ca o inovaţie a secolului al treilea.

[1]) Numele de Augustus pentru ambii regenţi duse în ispită istoriografia mai târzie. Că el erà cu totul deosebit de acela din organizaţia lui Diocleţian, dovedeşte şi împrejurarea, că mai înainte de acesta n'a fost niciodată vorba de o fixare locală a competenţelor. Totuşi cu dreptate accentuează Schiller, *Geschichte der röm. Kaiserzeit* I 2, p. 635, că vina pentru împărţirea imperiului, «welche die schliessliche Konsequenz der Einsetzung von zwei gleichberechtigten Herrschern sein musste», trebue să cadă în sarcina lui Marcus.

MARCVS AVRELIVS ANTONINVS

IV.

Filosofia stoică în viaţa lui Marcus [1]).

Că Marcus a devenit un filosof stoic, nu e o întâmplare. — Ca multe familii nobile venite din pro-

[1]) Formulez astfel titlul acestui capitol, pentrucă în el nu va fi vorba de filosofia lui Marcus, ca sistem (Marcus n'aduce din p. d. v. ştiinţific mai nimic nou în stoicism, iar schiţarea *filosofiei* lui şi aşà se poate găsi în orice manual de istoria filosofiei), ci de rolul pe care l'a avut filosofia în educarea acestui om aşa de *sfânt* al antichităţii păgâne. Nu ca filosof e mare Marcus, ci ca om. Deci nu *filosofia*, ci *viaţa* sa filosofică e ceeace trebue să ne intereseze, atunci când dorim a-l cunoaşte. În capitolele precedente ale studiului de faţă am încercat a reconstitui viaţa externă — de prinţ moştenitor şi viitor împărat — a lui Marcus. — În cap. IV vrem acum să caracterizăm viaţa internă — de *om* — a viitorului împărat. Ca bază a cercetărei (în felul şi din punctul de vedere din care a fost pornită, prezentând rezultate *nouă*, şi faţă de literatura apuseană) vor servi — pe lângă *Corespondenţa* lui Fronto — mai ales însăşi *Commentariile* lui Marcus, cari deşi scrise spre sfârşitul vieţii, pot fi avute în vedere şi pentru timpul dinainte de domnie, — de oarece Marcus s'a suit pe tron la vârsta de patruzeci de ani şi deci, în genere, toate ideile ce-l preocupau cu 15 ani mai târziu au putut fi dejà deplin formate şi *trăite* încă pe vremea când el era numai principe moştenitor.—O scurtă privire istorică asupra întregei dezvoltări a filosofiei stoice mi s'a părut cu atât mai

vincii în Capitală, familia sa, de origine din Spania [1]), aducea cu ea o sănătate morală rară în Roma acelui timp.— Sfinţenia Romei şi maestatea numelui Roman, care pentru băştinaşii Capitalei deveniseră cu timpul nişte vorbe fără înţeles, erau pentru provincialii crescuţi în cultul divin al Împăraţilor şi al Romei, încă adevăruri vii şi idealuri sublime. Participarea, în Senat, la conducerea destinelor lumii, mai ales supt împăraţi ca Traian ori Pius, cari respectau Senatul, trebuia să dea senatorilor o aşa de înaltă conştiinţă despre autoritatea şi misiunea lor, încât nu odată, chiar şi în aceste timpuri de epigoni, senatul roman va fi părut ca pe vremea aspră a lui Appius Claudius o *adunare de regi.*

În familia senatorială a Anniilor ştim sigur că domnià vechea austeritate republicană [2]). Nu mai puţin virtuoasă erà însă şi familia senatorială, de origine Gallică, a Aureliilor [3]), în care Marcus intrâ prin adoptarea sa de către Antoninus Pius, şi în

necesară, cu cât cauzele social-culturale şi moral-psihologice ale răspândirei stoicismului la Romani sânt până în amănunte analoage celor ce au condiţionat pe deoparte naşterea, pe de alta răspândirea stoicismului la Greci, cu trei veacuri înainte. — Pentru eventualele repetiri în acest capitol, ale unor lucruri deja spuse în celelalte, cer binevoitoarea indulgenţă a cetitorului, — întrucât faţă de împărţirea necesară a materiei în *externă* şi *internă*, anume elemente fiind la mijloc trebuiau inevitabil să apară în ambele părţi.

1) *Vita Marci* 1, 4. — Cf. observ. lui Lacour-Gayet, *o. c.* p. 455.

2) Cf. *v. Marci* 1 sqq. cu *Comment.*, I 1, sqq. şi în general tradiţia istorică. V. *Prosopogr. imp. Rom.*, *s. v.*

3) Vezi preţioasele amănunte din *vita Pii*, 1.

care se şi formă el apoi ca bărbat. Despre mama lui Marcus am vorbit mai sus [1]). Fiul ei o pomeneşte astfel în *Commentariile* sale: «dela maică-mea am învăţat a fi pios şi binefăcător şi a mă feri nu numai de a face răul, dar chiar de a mă gândi la el; şi a trăi simplu şi cu măsură, cu totul la o parte de felul de viaţă al celor bogaţi» [2]).

Austeritatea familiilor acestora de consulari de la sfârşitul secolului I şi începutul celui de al II-lea d. Hr. se suià înapoi prin Helvidius, Thraseas şi Brutus [3]) în linie directă sufletească — conştientă — până la Cato Uticensis şi marile caractere neînduplecate ale Republicei. Dar, ca şi alte tradiţii republicane continuate supt imperiu, înalta seriozitate morală catonică nu se mai putea manifestà activ, libertatea cetăţenească fiind apusă pentru totdeauna, — ci trebuia, în chip firesc, să îndrepte sufletele alese spre purificarea şi înobilarea propriei vieţi prin reflecţiunea filosofică asupra ei.

Nu se afla însă decât un singur sistem metafizic-moral, printre multele doctrine filosofice ale antichităţii, — care să se potriviască mai bine cu gravitatea aristocratică şi nobleţa aspră romană. Doctrina stoică era tocmai ridicarea la rangul de sistem filosofic a principiului-convingere despre esenţa nobil-divină a sufletului şi ca atare despre necesitatea liberării lui de orice patimi ori înrâuriri externe — pă-

---

[1]) Ea era fiica lui Calvisius Tullus, care fusese de *două* ori consul: *v. Marci* 1, 3.

[2]) *Comment.*, I 3.

[3]) Citaţi de însuşi Marcus în *Commentarii* I 14.

mânteşti, — spre ajungerea la perfecta linişte, armonie şi demnitate a vieţii. Singură această doctrină recunoştea apoi cultul zeilor în formele tradiţionale, pioase, aşa de scumpe spiritului conservator roman.

Vechii Romani fuseseră şi ei «stoici»: dar nu din educaţie filosofică, ci din natura lor şi din tradiţia aspră republicană: «*legea*» (Destinul-Providenţa-Zeus), căreia în sistemul stoic i se supun deopotrivă zeii şi oamenii, nu erà la Romanii republicei o entitate metafizică, consacrată ca principiu divin suprem al lumii, — ci erà idealul politic al conservărei şi mărirei statului.

La Romanii imperiului «stoicismul» lor firesc se apropiase dejà mai mult de cel filosofic, întrucât idealul vieţii încetase de a mai fi în afară de propriul suflet. — Totuşi acum Romanii nu mai puteau fi «stoici» numai din propria înclinare. Căci partea de renunţare şi jertfă a «stoicismului» roman nu mai erà acum hrănită de nici un ideal inerent firei lor *politice:* iar la idealul înobilărei propriei vieţi, — pe care, tocmai, Romanii n'o preţuiseră până atunci de cât numai ca o *forţă* în serviciul statului, — ei trebuiau de-abia acum *educaţi.*

Filosofii stoici putură dar supt imperiu întreprinde în stil mare opera lor de salvare şi înobilare a genului omenesc decăzut.

Înainte însă de a cercetà mediul spiritual, în care a crescut Marcus şi curentele filosofice ale vremii: cu înrâurirea avută de ele asupra părinţilor, rudelor şi educatorilor lui Marcus, — credem că nu e de prisos a urmărì ceva mai în amănunte și comparativ, pe deoparte naşterea şi dezvoltarea, pe de alta răs-

pândirea la Roma, a filosofiei antice prin excelenţă morale a lui Zenon din Kition.

* * *

Filosofia stoică s'a născut într'un timp de grea criză sufletească a poporului grec. — Către sfârşitul secolului al IV-lea vechea religie populară politeistă, după veacuri de înrâurire binefăcătoare asupra vieţii morale elenice, căzuse jertfă atacurilor repetate ale filosofiei. Monoteismul revoluţionar al lui Xenophanes, în forma lui nobilă de la început («τὸ ἓν τοῦτο καὶ πᾶν»), ori numai ca principiu general de negare a pluralităţii puterii conducătoare divine, părea a fi devenit un bun comun şi al celor mai puţin luminaţi. Totuşi în locul zeilor mulţi vechi nu se găsise încă zeul unic. Cucerirea lui Alexandru cel Mare făcând cunoscuţi lumii elenice zeii orientali şi egipteni nu reuşise încă decât să crească numărul cultelor şi credinţelor. Pe de altă parte însă concentrarea progresivă a-sentimentului religios asupra *unui* zeu atotputernic şi atotstăpânitor turburà adânc sufletele făcându-le să adore, măcar în formele şi sub numele vechi, cu un zel şi mai fierbinte acea divinitate unică încă nenumită. Intenzificarea aceasta a religiozităţii masselor deşteptase acum în chip firesc din nou o întreagă sumă de întrebări teologico-metafizice asupra esenţei lumii şi a vieţii; în special problema vieţii viitoare născuse o teamă nespusă de moarte, împingând lumea la un cult, am putea zice frenetic, al vechilor mysterii. Superstiţiile fără număr, practicele religioase orientale şi în general

exotice, în popor, nemulţămirea adâncă cu doctrinele filosofice actuale şi căutarea unei alte concepţii generale despre lume, în pătura cultă, măriau însfârșit anarhia aceasta imensă a vieţii spirituale elenice *în ordinea metafizică*.

O lipsă de orientare nu mai puţin generală trebuia — ca urmare — să domniască şi *în ordinea morală*. Substratul ei social-psihologic era analog celui al decadenţei în ordinea metafizică. Ridicarea puterii macedonene și crearea imperiului universal elenistic avuse ca rezultat pentru cetăţile greceşti din patria mamă nu numai pierderea libertăţii lor, ci și subordinarea întregii patrii la activitatea și scopurile marilor monarhii, ce se ridicau de jur împrejurul ei, pe ruinele imperiului lui Alexandru. Astfel înaltele ideale, pentru care trăiseră şi muriseră vechii Atenieni şi Spartani pieriseră acum pentru totdeauna. Scopul vieţii actualilor cetăţeni eleni se redusese la exploatarea meschin-egoistă a propriilor aptitudini în vederea unui trai cât mai plăcut. Spiritele mai întreprinzătoare plecau în Răsărit pentru a adunà bogăţii, a servì la curţile regale, ori a încercà aventuri războinice şi de călătorii. Peste tot însă, în massele populare, ca și în pătura luminată domnià aceeaşi întristătoare dezorientare morală.

Caracterul acesta nesănătos al vremii [1]), îndreptà acum în chip elementar toate spiritele cugetătoare, mai alese, spre căutarea unui leac ideal-moral măcar pentru clasa cultă a poporului grec. În special filo-

[1]) Vezi în general J. Beloch, *griechische Geschichte* III 1, Strassburg 1904, p. 408 şi urm.

sofii, cari la Greci ţineau, ca treaptă şi funcţiune socială, locul preoţilor şi confesorilor noştri, se simţiau datori — în puterea acestei misiuni a lor să găsiască acel ideal, — fără de care viaţa omului conştient de natura ne-pământească a sufletului său, atunci, ca şi azi, nu aveà în ea însă-şi nici-o raţiune de a fi trăită. De aceea în toate şcolile filosofice ale acestui timp se şi observă o scădere a activităţii pur ştiinţifice şi speculative şi o creştere a interesului pentru problemele practice ale vieţii spirituale [1]).

Dintre şcolile mai vechi filosofice la două ar fi fost — mai ales pentru renumele lor — să se adreseze acum căutătorii de linişte sufletească: la Academie, sau la Peripatos. Cea dintâi oferia — credincios spiritului moralei platonice — în învăţătura şefului ei de-atunci, Polemon, un caracter de o curăţie şi pietate admirabilă — *virtutea* ca mijloc de fericire a vieţii; ceea ce el mai cerea în special, erà un fel de trai potrivit naturei. Dar acestea erau numai principii cu totul generale: pe când lumea avea nevoe de un întreg sistem de morală practică. În ce priveşte concepţia despre lume, Academia se pierduse apoi cu totul în doctrina hyper-abstractă numerică a Pythagoreilor şi, de altă parte, în daemonismul ace-

---

[1]) Cartea fundamentală pentru aceste chestiuni e: R. Hirzel, *Untersuchungen zu Cicero's philosoph. Schriften*, Leipzig, 1877—1883, — 3 vol.—Pentru izvoare şi întreaga literatură a chestiunii, vezi noua ediţie, a 4-a, a lui Ed. Zeller, *die Philosophie der Griechen* III 1, îngrijită de Ed. Wellmann, Leipzig 1909. — Alte scrieri de însemnătate vor fi la timpul lor citate, în cursul expunerii.

loraşi şi al religiei populare. — La Peripatos fericirea supremă se găsia tot în *virtute*: dar numai în rândul al doilea în cea de ordin practic, etic; ci mai presus de toate în cea de ordin teoretic, în activitatea intelectuală, ştiinţifică. Şefii din acest timp, ai şcoalei, naturaliştii Theophrastos şi, după el, Straton din Lampsacos dezvoltă direcţia ştiinţifică-aristocratică, puţin prietenoasă pentru cei mulţi, a filosofiei aristotelice, ca un sistem mecanicist de explicare a lumii. Concepţia «spiritualist-dualistă» despre lume, a fundatorului şcoalei, e înlocuită prin cea «fizică». Nemurirea sufletului nu mai e recunoscută. De o morală practică nici vorba nu poate fi.

Mai multă speranţă decât la Academie şi la Peripatos se puteà găsì la celelalte şcoli socratice mai mici: direcţia etică fusese în aceste şcoli de la început cu deosebit zel reprezentată, tocmai ca o ducere mai departe a activităţii maestrului. — În şcoala din Megara întemeiată de Eucleides, discipolul lui Socrates, ce-i dreptul, se cultiva mai mult dialectica de cât filosofia. Dar în a doua şcoală socratică mai însemnată, cea cynică, care se distinsese încă dela fundarea ei de către Antisthenes prin disconsiderarea cercetărilor ştiinţifice şi accentuarea părţii etice, părea a se fi găsit însfârşit remediul potrivit pentru îndreptarea vieţii morale elene. Spre a fi fericit, ziceà Antisthenes, e de ajuns să fii virtuos, iar pentru aceasta nu e nevoe de vorbe, ci de fapte: se cere numai tăria unui Socrates. Către sfârşitul secolului al IV-lea cynismul era mai ales în floare mulţămită propagandei energice şi talentate a lui Crates, care ajutat de soţia sa Hipparchia, cutreera întreaga Grecie ţi-

nând discursuri şi «conferinţe», scriind satire împotriva filosofilor celorlalte şcoli şi mai ales dovedind prin pilda sa vie, ce înseamnă un fel de viaţă adevărat cynic: tăria şi nobleţa caracterului său independent şi mândru îi atrăgeau numeroşi şcolari, cari-l urmau nu numai cu admiraţie, ci și cu dragoste. — Învăţătura morală a cynicilor consta în *absoluta neatârnare de tot ce e în afară de propriul eu* şi în *lipsa de trebuinţe. Singurul bine e virtutea* și aceasta constă în deplina *linişte sufletească* faţă de tot ceea ce înconjură pe om: nu există nici-un rău în afară de propria răutate; restul e indiferent: boala, robia, sărăcia, ruşinea, moartea, sânt lucruri *externe*, care nu-l ating pe filosof. Virtutea se poàte învăţà, de oarece ea porneşte — şi după Socrates — dela înţelepciune, adică dela cunoştinţă. De aici şi activitatea proselytistă a cynicilor. Ei se exercitau să fie nesimţitori faţă de lipsuri, suferinţe ori atacurile oamenilor, renunţau la viaţa de familie, devotându-se cu totul predicei doctrinei lor, renunţau la activitatea cetăţenească propriu zisă considerându-se ca cetăţeni ai lumii şi descriau ca un ideal de stat, pe acel comunist. În ce priveşte credinţa, ei combăteau împreună cu Eleaţii pluralitatea divinităţii susţinând existenţa unui singur zeu, care însă «nu se aseamănă cu muritorii nici în chip, nici în gândiri». Consequent acestei doctrine ei dispreţuiau cultul şi ceremoniile religioase, profeţiile şi miturile. Predicatori morali neînduplecaţi, ei opuneau slăbiciunii şi prejudecăţilor vremii lor pilda voinţei şi libertăţii lor spirituale, şi nu un singur suflet ales a adoptat atunci învăţătura lor, chiar dacă

în ce privește felul extern de viață al cynicilor, el nu putea aprobà excesul lor de zel. — Printre școlarii lui Crateș cel mai de seamă fu Zenon, *fundatorul stoicismului*: Zenon era însă prea religios în sufletul său, pentru a se împăcà cu liber-cugetarea cynică. Doctrina morală a cynicilor el însă o adoptâ în întregime. Și respectul și recunoștința școlii întemeiate de Zenon au fost așa de statornice pentru cynism, încât până în cele mai de pe urmă timpuri ale școlii stoice, marii învățători cynici, Antisthenes, Diogenes și Crates fură, împreună cu Socrates, părintele comun al tuturor școlilor și filosofilor greci mai noi, dați ca pildă sublimă de înțelepciune omenească. — Influența cynismului fu în vremea, de care ne ocupăm, așa de puternică, încât nu numai Megaricii, ci și a treia școală mai însemnată «socratică», cea a Cyrenaicilor adoptâ — temporar — felul de a vedeà al cynicilor. — Singura școală filosofică, spre care se puteà dară îndreptà mai cu încredere lumea greacă la sfârșitul secolului al IV-lea, pentru a aflà liniștea sufletească, era cea cynică. Totuși prin exagerările ei, în ce privește practica filosofică a vieții, și prin dispreţul pentru credința în zei, școala aceasta nu putea clădì pe simpatii mai numeroase în cercurile largi ale lumii culte elene.

Dimpotrivă, tocmai pe vremea înflorirei cynismului supt Crates, întemeiè un vechiu școlar poate și al Elici-Megaricilor, în orice caz însă al democritistului Anaxarchos, pe care îl întovărăși în expediția lui Alexandru în Răsărit, Pyrrhon din Elis, o nouă școală filosofică în orașul său natal, tot cu tendințe practice, dar a cărei bază nu era vre-o con-

vingere ştiinţifică, ci îndoiala totală despre orice siguranţă în fixarea cunoştinţelor noastre despre lume. Totul fiindu-ne indiferent, suprema înţelepciune constă în liniştea şi seninătatea deplină sufletească faţă de ceea ce e în afară de noi. Doctrina aceasta mult mai comodă decât cea cynică părea a fi însfârşit leacul căutat, pentru a redà pacea sufletelor chinuite ale vremii [1]). — Totuşi această completă renunţare a scepticismului la orice speculaţie erà prea nepotrivită cu spiritul vioiu grec şi, pe de altă parte, mişcarea ştiinţifică a vremii era prea puternică, pentru a nu se alcătuì o altă teorie filosofică, în care ştiinţa să nu fie aşa de fundamental negată ca în pyrrhonism. — În adevăr, odată cu începutul secolului al treilea, pe baze ştiinţifice, se ridică simultan două şcoli, duşmane ca înţelegere etică şi teologică a vieţii, asemănătoare însă prin fundamentul materialist al doctrinei lor despre lume: stoicismul şi epicureismul.

Epicur îşi întemeià învăţătura sa pe doctrina mecanicistă a lui Democrit. Nu există decât atomii şi spaţiul gol. Totul se naşte prin unirea atomilor, care sânt mişcaţi de cauze mecanice. Nu există nici providenţă, nici soartă; tot ce există în lume îşi are cauza sa firească. Zeii trăesc în spaţiile intermondiale şi nu se ocupă de oameni, căci aceasta le-ar turburà eterna lor pace. Ca tot ce există, şi sufletul

---

[1]) O bună expunere asupra filosofiei pyrrhoniene dă Ch. Waddington în *La philosophie ancienne et la critique historique*, Paris 1904, p. 260 sqq. Vezi în special p. 298, 311 sqq., 337 şi 356.

nostru e compus din atomi şi deci prin despărţirea acestora pieritor. Omul n'are dar a se teme nici de Hades, nici în general de moarte. Tot aşa precum şi teama de zei e lipsită de orice raţiune.

Sistemul metafizic al lui Epicur pleacà intenţionat dela ideia practică a liberării omului de orice teamă de puterile supranaturale ale religiei populare, admise — în general — și de toate celelalte sisteme filosofice. Silinţa aceasta a lui de a procurà oamenilor, cu orice preţ, liniștea sufletească aşa de fierbinte dorită [1]), l'a făcut pe Epicur, ca în multe cazuri să se mulţămească mai de grabă cu o explicare «naturală» insuficientă a fenomenelor, decât să admită cauze necunoscute nouă. În ce priveşte etica sa, ea era determinată tot de problema practică a apărării omului de turburări și neplăceri. În această direcţie Epicur atârnà de Cyrenaici. Ca şi aceștia, el nu admite decât un singur bun, plăcerea şi un singur rău, durerea. Măsura, după care judecăm bunurile şi relele, e sentimentul nostru. Singurul scop al vieţii e dară ajungerea la fericire. Ce-i dreptul, această fericire a vieţii nu erà pentru Epicur identică cu goana după plăceri. Dimpotrivă: pentru dânsul plăcerea constă numai în lipsa durerii sau neplăcerii. În privinţa aceasta Epicur cerând dela înţelept stăpânirea deplină a tuturor poftelor şi absoluta neatârnare de toate lucrurile externe, idealul său despre înţelepciune se apropià până la un anume punct de cel al cynicilor, resp. de al stoicilor. Partea puţin

[1]) Cauza pentru care, printre alţii, şi Lucretius Carus susţinu cu atâta recunoştinţă doctrina lui Epicur.

solidă a învăţăturei sale era însă aprobarea plăcerii ca atare şi gustarea vieţii: căci aceasta putea fi apoi interpretată şi într'un senz mai liberal decât se cuvenia unui înţelept.

Dar ceea ce făceà în general sistemul lui Epicur neacceptabil pentru ori-ce caracter mai nobil, erà crassa lui practicitate şi egoismul brutal de consequent, întronate ca regule de conducere în viaţă. Pentru a nu relevà, ca pildă, decât judecarea epicureiană a statului: acesta necesar pentru epicureu, spre a-l apărà de neplăceri, — dimpotrivă epicureul e bine să nu se ostenească luând parte la afacerile statului. — La toate acestea se mai adăogà dispreţul epicureilor pentru ştiinţă şi păstrarea precât posibil neschimbată a învăţăturii maestrului.

Cu toată tendinţa expresă de a da vremii sale o nouă concepţie, salvatoare, despre lume şi viaţă, epicureismul nu aduceà dară aceea ce se asteptà de toţi cei nemulţămiţi. Dimpotrivă el nu ţineà seamă nici de ştiinţă, care erà o putere de o însemnătate incontestabilă în lumea elenică de atunci, şi nici de pietatea ori delicateţa sufletească a atâtor oameni aleşi, cari, deşi nesatisfăcuţi de religia populară, nu se puteau totuşi în schimb mulţămì nici cu concepţia simplist-mecanicistă epicureică. — De aceea nu mic a fost numărul acelora, cari s'au îndreptat spre ceealaltă şcoală filosofică, ce se ridicà alăturea şi împotriva şcoalei lui Epicur, cea stoică, pentru a căutà la ea mântuirea.

Intemeietorul şcoalei stoice pare a fi fost un semit [1]).

---

[1]) Beloch, *griech. Gesch.* III 1, p. 465, ia lucrul ca sigur.

Zenon se trăgeà din orașul de cultură greacă Kition în Kypros, — unde Fenicienii formaseră în totdeauna o bună parte a populaţiei. El se născuse pe la 333 a. Chr. [1]). Pe la 311 veni la Atena, spre a studià filosofia. Primul şi cel mai de seamă profesor al său fu cynicul Crates. Dar Zenon ascultâ și pe Megaricii Stilpon şi Diodoros Cronos și pe platonicii Xenocrates şi urmaşul său Polemon, vestitul moralist. Cam prin anul 300 începù Zenon a ţine și prelegeri proprii în porticul de lângă piaţă, numit ποικίλη στοά, vestit prin frescele lui Polygnotos. După locul acesta de adunare au fost apoi numiţi stoici, în loc de Zenonei, și discipolii ori, apoi, aderenţii lui Zenon. Noul şef de şcoală erà un om grav, iubitor de singurătate, de un caracter energic şi aspru, urând auditoriile numeroase și simţindu-se acasă la el numai într'un cerc cu totul restrâns de şcolari şi prieteni. Pentru caracterul său, pentru felul său simplu, cynic, de viaţă şi, mai pre sus de toate, pentru doctrina sa în *totalul* ei în adevăr nouă [2]), numărul discipolilor săi şi renumele său crescură aşa de repede, încât Zenon putù numărà printre credincioşii săi și pe Antigonos, fiul regelui Demetrios, el însuşi apoi rege al Macedoniei. Zenon murì în vârstă de 72 de ani (262/61) şi fu înmormântat de Atenieni pe

---

Cunoscut e în orice caz faptul, că Zenon nu puteà scrie în attica pură.

[1]) Chronologia filosofiei vechi grecești e cu totul nesigură Vezi discuţia diferitelor date la Zeller III 1, ed. Wellmann *passim*.

[2]) Amănuntele pentru sine erau deja cunoscute, fiind împrumutate dela filosofii dinainte. Cf. în această privinţă expunerea de mai departe şi P. Barth, *die Stoa*, Stuttgart 1903,

cheltuiala publică [1]). — Urmașii săi în conducerea școalei fură Cleanthes din Assos, un om de o rară energie și seriozitate morală, și, iarăși un adevărat *cynic* în privința lipsei sale de ori-ce trebuințe, — și Chrysippos din Soloi în Cilicia (c. 280—206). Acesta din urmă erà un învățat neobosit, un dialectician vestit și temut și un profesor deosebit de ascultat: el stabilì definitiv atât școala cât și doctrina stoică.—O direcție nouă — foarte platonico-aristotelic nuanțată— fu dată stoicismului de-abia supt Panaitios din Rhodos și școlarul său Poseidonios din Apameia, în așa zisa *Stoă medie*, dintre anii 150 și 50 a. Chr. [2]). *Stoa romană*, cu Seneca, Musonius, Epictet și apoi Marcus Aurelius, se întoarse, în general, la principiile *vechilor* stoici, păstrând o oarecare înclinare platonică numai în teologia și antropologia ei.

Precât de unitar și consequent erà epicureismul, pre atât de eterogen și — până la un anume punct — neconsequent fu stoicismul în sistemul său de explicare a lumii și vieții: la formarea doctrinei stoice aŭ contribuit cu câte ceva aproape toate școalele filosofice mai însemnate ale vremii, ba chiar și filosofi mai vechi, peste concepțiile cărora *știința* trecuse deja mai departe. Astfel fu luată dela cynici

---

p. 22. Trebue să observ aici, că această carte — lucrată direct după izvoare și foarte folositoare pentru conciziunea ei — neputând intrà mai în amănunte, e totdeauna de completat și controlat cu Hirzel, Zeller și Schmekel (v. mai jos, n. 2).

1) Beloch, *gr. Gesch.* III 1, p. 466.

2) Cf. frumoasa carte a lui A. Schmekel, *die Philosophie der mittleren Stoa*, Berlin 1892.

partea capitală a noii doctrine: cea etică; dimpotrivă dragostea pentru ştiinţă şi însemnătatea ce-i atribue stoicismul — spre deosebire de cynism şi epicureism — ca element fundamental în educarea omului spre virtute (numai cercetarea ştiinţifică ne poate da «cunoştinţa despre divin şi uman»), — arată o înrudire de gândire cu aristotelicii; pe de altă parte, pentru concepţia metafizică despre lume, stoicii luară dela Heraclit — ca o combatere a dualismului platonico-aristotelic — unitatea cauzei supreme a universului: forţa şi totodată elementul primitiv al lumii e focul: cauza aceasta primă şi ultimă e şi Dumnezeu însuşi; în amănuntele doctrinei despre natură şi om stoicii completează însă pe Heraclit prin Aristoteles [1]); aceasta totuşi nu-i împiedică de a primì în sistemul lor şi credinţa socratico-platonică în providenţă, cu întreaga ei teleologie; dela Academici luâ apoi Zenon chiar şi însăşi impărţirea filosofiei în logică, fizică şi etică, — iar Chrysippos nu se sfiì de a se folosì la prelucrarea şi susţinerea ştiinţifică a stoicismului, în cea mai largă măsură de logica peripatetică.

Metafizica (respective fizica + theologia şi teleologia) stoică erà un amestec ciudat de concepţii materialiste şi teologice. — Deşi nu există nimic real în afară de corpuri şi sufletul şi zeii înşişi tot corpuri sânt, stoicii deosebesc totuşi în ele materia — substratul corporal —, de forţă — elementul viu, inteligent (λόγος), — care singur poate dà lucrurilor proprietăţile

---

[1]) Dela acesta şi nu, cumva, direct dela Empedocles luă Zenon şi învăţătura fizică despre cele *patru* elemente.

lor caracteristice. Unitatea evidentă a universului ne arată însă că materia primă, din care decurg toate corpurile, trebue să fie *una*: Zenon o caută în focul lui Heraclit (deosebit de cel pământesc, şi de aceea numit πνεῦμα, aether, suflare caldă, aeriană). Fireşte «corpul» acesta originar e sediul «forţei» prime, care ca atare e inteligenţa supremă, e divinitatea însăşi. Această forţă dă lumii viaţa, pătrunzând-o precum sufletul pătrunde corpul omului. Cauza primă a universului — sufletul său — e astfel în acelaş timp spiritul, inteligenţa, providenţa și soarta lumii: aceasta nu e decât o manifestare externă — corporală, mijlocit-divină, *temporară* a forţei originare, adică a divinităţii: eterne şi imutabile. — Puntea de trecere la sistemul teologic despre lume e acum evidentă. Respingând, ca şi filosofii celorlalte şcoli, ideile antropomorfistice despre zei, şi recunoscând ca şi aceia unitatea divinităţii, stoicii puteau totuşi face religiei populare concesiunea de a recunoaşte mai mulţi zei: şi anume — în vederile mai sus expuse — ca forţe ale naturei, ca nişte corpuri însufleţite. Astfel Apollon erà soarele, Artemis luna, Hera aerul, Poseidon marea, Hephaistos focul [1]). «Părintele zeilor şi al oamenilor», din teologia tradiţională, Zeus, e la stoici — consequent — identic cu cauza primă, cu lumea însăşi. El e astfel, propriu zis,

[1]) Ba chiar pentru eroii credinţei populare, ca Heracles şi — Dionysos, erà loc în sistemul teologic al stoicilor: ei explicau toate vechile mituri pe cale raţionalistă — în chip natural ori alegoric — considerând pe eroi ca oameni divinizaţi pentru faptele lor mari. — Vezi mai multe asupra acestui punct la Zeller III 1.

singurul zeu, Dumnezeu. El conduce lumea și voința sa e identică cu providența și soarta. El a creat lumea, lăsând ca din focul originar să iasă cele patru elemente naturale: aerul, care prin concentrare a dat apa, — iar din aceasta s'a format prin concentrarea mai departe pământul și prin subţiare aerul, care, la rândul său, a dat focul pământesc. Desfacerea aceasta a divinităţii în suflet şi trup e temporară. După ce va trece epoca actuală a lumii, un incendiu universal va reduce iară totul la unitatea inițială. După care va urma — o nouă creare a lumii: în aceleaşi forme și amănunte ca cea precedentă: căci aceleași cauze nu pot produce decât aceleași efecte. Totul e astfel hotărît dinainte şi îşi are scopul său: de aici credința în providență şi teleologia stoică. Lumea e făcută pentru om și totul a fost lăsat aici pe pământ, ca să-i serviască lui. Nenorocirile, ce i se întâmplă, vin din opunerea lui la legea divină, ori ca pedeapsă a răutăţii sale: căci «înţeleptul» — adică omul *bun* — se supune totdeauna voinţei supreme şi astfel nu poate fi atins de elementul rău, lăsat de Dumnezeu în lume, tocmai spre desăvârşirea celui bun. — Credinţa aceasta în providenţă atrăgeà după sine credinţa în prevestiri şi profeţii. Astfel se făcù, că, dintre toţi filosofii, singuri stoicii primiră *mantica,* arta de a explicà semnele trimese de zei ca prevestire, în sistemul lor metafizic. Ba mai mult decât àtât, unii dintre capii școalei stoice, ca Zenon însuși, Chrysippos, apoi, în «stoa medie», Poseidonios, și în epoca romană aproape toţi filosofii stoici, se ocupară foarte de aproape cu mantica, scriind chiar tratate speciale asupra ei.

Sufletul omului e însuşi de origină divină: *materia*, din care e compus, e o parte din focul etern principiar. Sufletele nu trăiesc «după moarte» decât până la sfârşitul lumii actuale, când, apoi, se vor unì iară cu divinitatea. — Existenţa aceasta numai temporară, şi nici măcar personal-individuală, ci numai ca esenţă divină, impersonală, chiar a sufletelor celor drepţi, a făcut pe unii stoici mai târzii, ca Poseidonios şi Seneca, să încline în această direcţie a metafizicei mai mult spre Platonici, admiţând—deşi, ce-i dreptul, tot mai mult în senz panteistic — o existenţă eternă a sufletului. Ceilalţi fruntaşi ai şcoalei, printre cari apoi şi Marcus Aurelius însuşi, nu admiseră nemurirea individuală a sufletului, ba Panaitios negă chiar orice nemurire, întrucât şi sufletul e un «corp». Dimpotrivă, cu atât mai departe merse Seneca în tragerea consecinţelor din principiul fundamental al originei divine a sufletului, admis într'o interpretare ori alta fără deosebire de toţi stoicii. Sufletul, după Seneca, se cùrăţă prin moarte de josnicia pământească şi se întoarce în sferele divine, de unde a plecat. Frumuseţa şi strălucirea vieţii de după moarte e aşà de entuziast descrisă de Seneca, precum numai creştinii au mai glorificat-o, şi, nu e de uitat — folosindu-se adesea de felul de exprimare stoic [1]).

Raţionalismul de o natură foarte populară al stoicilor împăcând materialismul vremii cu credinţa în zei, făcuse, ce-i dreptul, o operă puţin ştiinţifică; cu atât mai roditoare se arătă însă metafizica aceasta

[1]) Cf. Barth, *die Stoa*, p. 102, n. 1.

«eclectică», atunci când pe ea, ca pe un axiom nediscutabil, fu clădită partea capitală a doctrinei stoice, cea etică [1]):

Sufletul omului e de natură divină [2]). Înțeleptul

---

[1]) În ce priveşte *«logica»* [termin creat de stoici] — împărțită de ei în «retorică» şi «dialectică» — ea a fost, mai ales la început — când sistemul stoic era de-abia în formațiune—destul de cultivată (numai Chrysippos a scris 311 „cărți" privitoare la logică). Dialectica stoică cuprindea pe de o parte logica noastră formală, pe de alta teoria cunoştinței. Ca aplicație, filosofii practici stoici au preferit însă mai apoi aproape în totdeauna logica internă a convingerilor instinctiv-empirice în locul celei formale, — ajunse cu vremea la o simplă pedanterie obositoare. În ordinea de idei, ce ne preocupă aici, nu putem deci insistà mai mult asupra logicei stoice. Însemnăm numai că „teoria cunoştinței", deşì în fundamentele sale — consequent — senzualistă, a trebuit să încerce încă dela Panaitios înainte o schimbare foarte însemnată în senz idealist, admițând în sufletul omenesc o inteligență critică, examinatoare a reprezentărilor brute, mai pre sus şi independentă de ele. — Intrucât dară pe noi nu ne interesează aici atât mecanismul însuşi al judecăței stoice, ci însăşi această judecată, aşà precum în concepția teoretică despre lume şi om ea a fost exprimată în metafizică, iar în cea practică, în morală, insistăm mai mult asupra acestor părți ale doctrinei. — O cercetare mai întinsă asupra logicei stoice se poate găsì la C. Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande* I Leipzig 1856, — izvoarele şi bibliografia completă până la 1908 — la Zeller *o. c.* III 1, ed. Wellmann, 1909.

[2]) Caracteristic e de pildă pentru această concepție şi ce zice Cleanthes în imnul său către Zeus: «... sântem dară din neamul tău, ție asemenea prin minte şi vorbă, noi singuri dintre toate viețuitoarele de pe pământ...», «...şi nu e pentru zei şi oameni vre-un drept mai sublim, decât acela de a prețuì după cuviință *legea*, care le e unora şi altora deopotrivă comună».

trebue dară să trăiască *potrivit naturei* sale [1]). Iar natura sa *cere* omului, ca să se supună întru totul puterii divine şi *inteligenţei supreme*, din care a plecat: el e *dator* să facă aceea ce *providenţa*, adică *soarta* i-a hotărît să facă. «Pietatea» e virtutea omenească cea mai înaltă: ea constă în cunoştinţa adorărei zeilor; iar această cunoştinţă ne *obligă* pe de o parte să ne supunem lor, iar pe de alta să cautăm, ca, prin *curăţia inimei şi a voinţei* şi prin *iubirea de oameni*, să ne apropiem de perfecţiunea lor. — Din aceste nobile precepte fundamentale, care, deşi pleacă dela o concepţie metafizică cu totul deosebită de cea platonică, totuşi amintesc în unele privinţe învăţătura etică a fundatorului Academiei, — decurg apoi toate amănuntele, în parte *absolut nouă*, ale moralei stoice [2]).

---

[1]) Aşa trebueşte explicat preceptul fundamental stoic de viaţă: ὁμολογουμένως ζῆν (precum a fost formulat de Zenon: a trăi potrivit, adică în armonie, cu sine însuşi), *resp.* ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν (precum a fost apoi foarte precis exprimat, mai potrivit materialismului şcoalei).

[2]) În afară de literatura generală şi în deobşte cunoscută asupra chestiunei (Hirzel; Zeller; Barth; Th. Gomperz *Griechische Denker*; Th. Ziegler, *Geschichte der Ethik* I; W. Windelband, *Gesch. der alten Philosophie;* R. Eucken, *die Lebensanschauungen der grossen Denker*, etc.), mai e de citat în special pentru etica stoică A. Dyroff, *die Ethik der alten Stoa,* Berlin 1897 şi cele două cărţi fundamentale ale lui A. Bonhöffer: *Epiktet und die Stoa* Stuttgart 1890 şi *die Ethik des Stoikers Epiktet*, Stuttgart, 1894. — In cele ce urmează am adoptat mai ales sistemul de expunere al lui Barth, pentru conciziunea şi claritatea lui; fondul expunerii mele se bazează însă pe cunoaşterea directă a izvoarelor, pe

Sufletul omenesc se compune, după Stoici, ca şi după Aristoteles, din trei părţi [1]): corp, suflet, raţiune: de corp ţin senzaţiile; de suflet, înclinările; de raţiune, principiile» [2]). Aceste trei părţi sânt însă numai *funcţiuni* deosebite ale aceleiaşi *unităţi*: fragment din focul principiar, care, ca *materie* primeşte impresiile din afară întocmai ca ceara semnul peceţii, iar ca *raţiune divină* controlează şi prelucrează după *voinţa* sa *reprezentările* «întipărite» în suflet.

Cu senzaţiile psihologia stoică se ocupă foarte puţin; cu sentimentul şi voinţa dimpotrivă destul de mult, dar nu atât din punct de vedere psihologic, *cât etic*.— *Sentimentul* se cheamă la stoici πάθος şi e — ca practică — pur şi simplu identificat cu *afectul* (în care e cuprinsă şi pasiunea). Pe de altă parte afectul nu e decât o varietate a «înclinărei». *Înclinarea* (ὁρμή) cuprinde în ea toate trele elementele vieţii sufleteşti: reprezentarea, sentimentul şi voinţa: ca atare şi afectul le va cuprinde. Deosebirea dintre înclinare şi afect e aceasta: sufletul fiind într'o continuă, dar *regulată* mişcare, atunci când o înclinare trece peste *măsura firească* (ὁρμὴ πλεονάζουσα), ea devine un afect: ca

---

care dacă nu le-am citat la fiecare pas, e că lucrul acesta a fost deja făcut de Zeller, Dyroff, Bonhöffer, aşà de complet, că într'o expunere pe scurt ca cea de faţă, nu mai are nici-un senz citarea izvoarelor.

[1]) Pentru *psihologia* şi *teoria cunoştinţei* Stoicilor sânt de folosit cărţile lui L. Stein: *die Psychologie der Stoa*, Leipzig 1886, şi *die Erkenntnistheorie der Stoa* Leipzig 1888.

[2]) Marcus Antoninus, εἰς ἑαυτὸν III 16: σῶμα, ψυχή, νοῦς· σώματος αἰσθήσεις, ψυχῆς ὁρμαί, νοῦ δόγματα. Cf. XII 3: τρία ἐστίν, ἐξ ὧν συνέστηκας· σωμάτιον, πνευμάτιον, νοῦς.

turburare a mişcărei regulate a sufletului, *afectul*, adică înclinarea exagerată, e deci o *boală a sufletului* şi — prin aceasta — *împotriva naturei*.

Stoicii disting — urmând pe Platon — patru tipuri de afecte: durerea, frica, dorinţa şi plăcerea. În toate ei socotesc ca element principal nù sentimentul, ci reprezentarea. Ele sânt adică numai o *«părere proaspătă»* despre prezenţa unui bine, ori a unui rău: dovadă, că analizând reprezentarea, patima scade ori chiar dispare. Afectele urmează dară unei judecăţi (Zenon), — ele sânt însăşi judecăţi (Chrysippos). Dar judecata, din care creşte un afect e falsă: afectul nu e, chiar, decât o judecată dezordonată (Zenon), o «sucire a raţiunii». Invers, *«voinţa raţiunii»*, care nu aprobă o reprezentare, decât dacă a găsit-o conformă naturei, e partea cea mai nobilă a sufletului. Cine a recunoscut adevărul, adică *legea comună*, trăieşte după ea, *fără patimi*: aşa cere natura, care nu cunoaşte decât mişcarea regulată. — Stoicii tratează consequent *raţiunea* ca *pars pro toto*: ea nu e numai o parte, ci e propriu zis întreg sufletul. Intelectualismul acesta, care caracterizează întreaga morală stoică, dă astfel *voinţei* rolul de frunte în teoria afectelor.

Potrivit înclinării lor de a tratà toate disciplinele din punct de vedere moral, stoicii *vechi* adaogă teoriei afectelor şi un supliment *etic*: *afectele nobile*: de *prevedere*, de *bucurie* şi de *voinţă dreaptă*. În timpurile următoare aceste afecte fură însă indentificate cu virtuţile respective şi tratate ca atare.

Principiul capital stoic de conducere în viaţă e: a trăi în armonie cu propriul suflet, *consequent*: îndreptarul voinţei spre acţiunea consequentă e *conştiinţa*,

geniul nostru bun (ὁ δαίμων). Ținta activității noastre e *libertatea*: «numai înțeleptul e liber»; ne-înțeleptul e sclavul afectelor și lucrurilor externe. Stoicii având mare încredere în *voința inteligentă* umană și puterea ei asupra afectelor, «boalele sufletului», ei cer combaterea lor energică, adică restabilirea sănătății *naturale* a sufletului: prin *natură* se înțelege atât cea individuală, cât și cea universală, din care prima nu e decât un fragment: *virtutea* izvorește tocmai din acordul perfect al rațiunii umane cu rațiunea supremă-divină. Libertatea de orice iritări ne dă *apathia* înțeleptului — care nu e identică cu nesimțirea: căci și înțeleptul are sentimente, dar ele sânt conduse de rațiune. Afectele mai primejdioase sânt: *mânia*, *compătimirea* (lipsa ei nu exclude ajutarea *rațională* a suferințelor) și *teama* (chiar cea de zei, cu cari doară înțeleptul prin libertatea sa ajunge a fi «tovarăș»). — Ca «lucruri externe» — *streine* —, de care trebue să fim neatârnați, sânt înțelese toate acelea ce sânt «extra animum» [1]) — dincolo de voința noastră — deci și corpul. — *Plăcerea* e un afect cu atât mai aprig combătut, cu cât ea e scopul moral al Epicureilor. Înțeleptului nu-i e permisă decât *bucuria*: χαρά, *gaudium*, care «se naște numai din conștiința virtuților» și e primul pas spre «fericirea», adică *eudaemonia* înțeleptului: aceasta e încoronarea oricărei vieți întru virtute. Virtuții *ca acțiune* îi corespunde eudaemonia ca *stare sufletească:* după vorba lui Chrysippos, «când totul se *face* după înțelegerea daemonului inerent fiecăruia cu voința conducătorului universului», *fericirea* e ajunsă.

---

[1]) Cf. Tacitus, *Hist.*, IV 5.

Cea ce hotărește și valorează fapta înțeleptului e «înțelegerea» sa «dreaptă» a lumii. Neînțeleptul, chiar dacă face ceva bine, îl face din întâmplare: pentrucă așà i-a dictat bunul simț ori egoismul său. Valoarea morală a unei fapte atârnă dară nu de înfățișarea și rezultatele ei externe—care pot fi asemănătoare la neînțelept și la înțelept—, ci de *înțelegerea*, *conștiința*, cu care a fost împlinită. Singură acțiunea înțeleptului poate fi dară «*dreaptă*»: κατόρθωμα, resp. κατόρθωσις. Atâta vreme cât o faptă nu are ca scop *libertatea*, ἀπάθεια înțeleptului, ea nu e cumva numai moral-indiferentă [1], ci e deadreptul *rea, imorală*. — Principiul acesta aspru etic, al «*dispoziției drepte sufletești*», pe care cineva e *dator* [2]) să o aibă, spre a face o faptă bună, erà greu de urmat, nefiind clar pentru oricine, de aceea el fu, în special în stoicismul roman, însoțit de un al doilea principiu mult mai precis și constituind un criteriu mult mai concret pentru hotărîrea în acțiuni.

Seneca ne dă în a 95-a scrisoare a sa, cu prilejul expunerii datoriilor față de zei și de oameni, trecând la acestea din urmă, formularea clasică a celui de-al doilea *principiu stoic despre datorii:* lumea e una, noi sântem membre ale aceluiași mare corp; înlăun-

---

[1]) Astfel de fapte nu sânt recunoscute de stoici, cari în această privință sânt mai aspri decât Kant: v. Barth, p. 119.

[2]) Supt numele de καθῆκον, «ceea ce se cuvine», au introdus stoicii, cei dintâi, conceptul de *datorie* în morală. După Zenon datorie e «aceea ce rezultă necesar în viață și care, dacă s'a împlinit, își găsește o îndreptățire bine întemeiată». Noțiunea aceasta, și așà destul de largă, fu apoi și mai mult extinsă, în special de Epictet.

trul acestei unităţi sânt apoi alte unităţi de ordin secundar, ale elementelor asemănătoare: principiul *simpatiei generale* va hotărî dară acţiunea înţeleptului. Datoriile născute din acest principiu sânt în mare parte *noi* în morala antică: faţă de *omenire*, faţă de *statul*, al cărui cetăţean este [1]), faţă de *societate* şi faţă de *familie*. Din această concepţie pozitivă despre viaţă decurge la stoici sanctificarea *căsătoriei* (Zenon) şi a *muncei*. Împotriva întregei lumi antice cu Platon în frunte, Stoicii *înobilează* munca, făcând din *sârguinţă* (εὐπονία) o *virtute*; din principiul «solidarităţii sociale» ei susţin *binefacerea* (materială şi *spirituală*, chiar faţă de duşmani: în loc de egoismul antic: «bine cu bine», «rău cu rău»); din principiul psihologic-panteistic al originei comune divine a sufletelor noastre ei susţin *fraternitatea* şi *egalitatea* tuturor membrilor genului uman. Doctrina aceasta, un moment întunecată de platonizarea aristocratică a *Stoei medii*, fu dezvoltată până la cea mai înaltă idealizare de *Stoa romană* cu Seneca şi urmaşii săi. *Iubirea de oameni* (întinsă şi asupra duşmanilor: căci aşa ne învaţă zeii, cari lasă şi pe nevrednici să se bucure de lumina soarelui), *blândeţa* şi *mărimea de suflet*, chiar faţă de cei răi, sânt *datorii* cu atât mai imperioase, cu cât după stoici, ca şi după Platon, sufletul omului numai fără voia lui păcătueşte, iar noi înşine, conştienţi de greşelile noastre, *«ca să fim iertaţi, trebue să iertăm»*.

Însuşirea sufletească, din care decurg faptele bune,

---

[1]) Vezi mai sus, p. 93, poziţia cu totul lipsită de nobleţă a epicureului faţă de stat.

e *virtutea:* ea e definită de Zenon și de întreaga Stoă veche ca «o anume *dispoziție* (διάθεσις) [1]) *și forță* a părții conducătoare a sufletului, — care s'a născut prin rațiune». Starea aceasta nu poate fi nici crescută, nici scăzută. Dar întrucât *rațiunea* și *natura* stoică se acopăr, scopul, în cele de mai sus pomenit, al vieții, de a trăi conform naturei, se identifică cu *viața virtuoasă.* În privința aceasta Stoicii, ca intelectualiști consequenți, tratează *virtutea*, deoparte, și *rațiunea consequentă, neschimbată și dreaptă*, de alta, ca expresii absolut corespunzătoare unei și aceleiași noțiuni. Că e și un element de *obicinuință*, adică de *voință*, în câștigarea virtuții, Stoicii nu neagă, dar baza virtuții le sânt *convingerile nestrămutate* [2]), — iar rațiunea fiind unică și virtutea trebue să fie *una.* Zenon numì rațiunea ca virtute *rațiune practică*, și derivâ din ea, ca aplicări la diferitele probleme ale vieții, virtuțile secundare. În morala practică Stoicii admiseră *patru* virtuți *fundamentale* (din cari mai fură apoi derivate și altele și pe cari se sprijină întreaga înțelepciune a vieții): «*rațiunea practică*» (ori «introspecțiunea»), ca știința despre ce e și ce nu e de făcut; *vitejia*: cunoștința despre ce e și ce nu e de temut (deci tot intelectualist concepută, — și ambele virtuți fiind de origine platonică); *stăpânirea de sine* (σωφροσύνη): cunoștința despre ce e de ales ce de evitat și ce e indiferent: așa dar despre «bunuri» și «rele»; *dreptatea* (justiția): știința de a da

---

1) «O stare durabilă, și mereu sie-și egală»: Dyroff, *o. c.* p. 58; Barth, *o. c.*, p. 132.

2) Ca urmare virtutea nu se poate pierde: decât firește *odată cu rațiunea.*

fiecăruia ce i se cuvine (definiţie luată întocmai de la Aristoteles). — În ce priveşte aplicarea acestor virtuţi la viaţă, stoicismul n'a prescris nici un «catechism» cazuistic, ci a socotit ca bază a conducerei *drepte* în viaţă convingerile ferme în chestiunile de ordin general. — Celelalte numeroase virtuţi, de al «doilea» ordin, care se mai întimpină în sistemul stoic, decurg în chip firesc fie din cele patru *cardinale*, fie din doctrina stoică despre *datorii*, mai sus expusă. Astfel, pentru a nu pomeni decât o virtute, pusă de către Marcus Antoninus chiar printre cele fundamentale, *simţul de comunitate* (συγκοινωνησία: XI 20), decurge din *datoria* simpatiei universale.

Ca şi virtuţile, viţiile sânt, prin originea lor însăşi, inseparabile şi egale între ele: cine are unul, le are pe toate. Apoi, precum un lucru nu poate fi decât *sau* adevărat *sau* fals, tot aşa un om nu poate fi decât *ori* moral (înţelept), *ori* imoral (neînţelept): cei ce sânt numai pe calea spre virtute (προκόπτοντες), fac încă parte dintre cei neînţelepţi: trecerea dela neînţelepciune la înţelepciune e momentană. Rigorismul acesta îi făcea fireşte pe stoici, să pue *idealul înţeleptului* pe aceeaşi treaptă cu divinitatea: singur înţeleptule *liber*, *fericit*, *desăvârşit*: el nu stă în perfecţiunea sa întru nimic mai pre jos de zeii nemuritori: *virtutea* sa, dacă ar fi vizibilă, ar străluci de frumuseţe, bunătate şi sfinţenie silind pe oameni la adorare [1]). — Din pricina acestei exaltări a idealului lor filosofii

---

[1]) *Frumuseţa* virtuţii cântată întâi de Platon, e aici concepută de Stoici consequent materialist, adică înzestrată cu o strălucire concretă.

stoici trebuiră însă în relaţiile lor zilnice, conştienţi de slăbiciunea lor omenească, să nu se considere pe ei înşii decât ca *păşind* spre virtute: προκόπτοντες, şi astfel prin însăşi aceasta să se despartă pe ei şi pe toţi cei cari, ca ei, erau totuşi, *omeneşte*, destul de virtuoși, de massa celor cu adevărat neînţelepti. Admiţând această ***treaptă spre idealul virtuţii***, stoicii îmblânziră și «umanizară» doctrina lor morală, iar în epoca romană mai acordând și ***iubirei de oameni*** un loc cel puţin tot aşa de însemnat ca cel al «raţiunii drepte», în ajungerea la «înţelepciune», cercul aderenţilor nobilei lor învăţături putu să crească din ce în ce mai mult, spre gloria ei și binele umanităţei antice.

Din cele de mai sus s'a putut vedeà, că pentru un stoic singurul şi cel mai înalt bun trebue să fie virtutea: ca urmare ceea ce ţine de ea trebue să fie iarăşi un bun: de natură derivată: libertatea de patimi, raţiunea practică ori ştiinţa, eudaemonia. ***Ştiinţa*** ca atare nu e fireşte un ***bun***, decât dacă contribue la ajungerea virtuţii: deci filosofia și în primul rând etica iar, — nu ***întreaga*** știinţă ca la Platon, ori Aristoteles. — Precum însă virtutea e singurul ***bun***, tot aşa răutatea, adică «imoralitatea» (κακία) e singurul ***rău*** şi precum «***bunurile***» prin originea lor sânt egale, tot aşa şi «***relele***». Dacă acum bunurile şi relele îşi au originea numai în noi înșine, urmează că lucrurile ***externe*** nu pot fi nici bune, nici rele, ci indiferente: astfel trebue să ne fie viaţa și moartea, gloria și lipsa ei, neplăcerea și ***plăcerea***, boala şi sănătatea ş. a. m. d. Întrucât însă nu se putea cere dela primul venit o așa austeritate şi

stăpânire de sine, chiar Zenon fu nevoit să facă o deosebire printre lucrurile ***indiferente***, recunoscând unora din ele o anumită ***valoare***. Şi anume el deosebì o clasă de lucruri ***fireşti***, care de aceea ***au o valoare*** (ἀξία), pot fi dorite şi sânt de preferat (*προηγμένα*): d. p. viaţa, sănătatea, frumuseţea, plăcerea, bogăţia, bunul nume; o a doua clasă cuprindea lucrurile ***împotriva naturei***, care au o ***non-valoare*** (ἀπαξία) şi sânt de evitat (ἀποπροηγμένα): moartea, boala, slăbiciunea, durerea, sărăcia, ruşinea; însfârşit lucrurile absolut indiferente (ἀδιάφορα). În clasificarea valorilor şi non-valorilor nu fu însă stabilită o normă mai precisă, aşa că ele variază dela filosof la filosof: dimpotrivă doctrina veche, austeră, despre ***bunuri*** rămâne neschimbată. — Un loc aparte ocùpă în teoria stoică a valorilor ***viaţa*** şi ***moartea***: de obiceiu ele sânt considerate ca indiferente; câteodată totuşi moartea e considerată ca o valoare [1]); în orice caz, plecarea de bună voe din viaţă, ***întrucât aceasta devine o non-valoare şi ameninţă a ne răpì libertatea, adică virtutea***, e o faptă morală şi e aprobată de toţi stoicii: mulţi din ei chiar au şi practicat-o. Totuşi ei au condamnat graba nefundată de a murì, căci înţelegeau viaţa ca o ***luptă*** şi socotiau drept o laşitate a o părăsì pentru orice ameninţare cât de mică a libertăţii: dimpotrivă o moarte voluntară ca a lui Cato din Utica apărea ca o acţiune sfântă: ea fusese, după o viaţă întreagă de luptă pentru libertate şi de vir-

---

[1]) La Seneca, oarecum ***ca o reacţiune împotriva fricei de moarte*** a epocei sale, moartea e considerată ca o ***valoare***, întrucât ea ***nu*** e un rău şi apoi ne şi ***scapă*** de multe rele.

tute neînfrântă o protestare măreaţă împotriva uciderii republicei de către Caesar.

Doctrina stoică a avut şi o înrâurire binefăcătoare asupra teoriei antice despre *Stat* şi *Drept* [1]). Stoicii învăţau că *societatea* e ceva natural, un dar al zeilor, iar nu opera oamenilor (Epicur): deci i se cuvine respect şi devotament. Oamenii fiind *deopotrivă* părtaşi ai raţiunei divine, nu există *nobili* şi *sclavi*: *sclavia,* ca şi *monarhia absolută*, e împotriva *naturei*. O altă învăţătură umană a stoicilor erà cea despre *pedepse*, pe cari în armonie cu Platon le priviau nu ca o *răzbunare*, ci ca un *remediu*, şi cereau ca să fie în acest senz date. Apoi o înrâurire hotărîtoare şi imediată a exercitat Porticul în dreptul privat. Stoicii sunt creatorii dreptului natural: *ius naturale*: în senz stoic, adică bazat pe *raţiunea universală* şi consacrând, potrivit ei, *libertatea* şi *egalitatea* generală a membrilor societăţii omeneşti. Incetăţenirea dreptului natural în iurisprudenţa romană aduse cu sine imbunătăţirea situaţiei iuridice

[1]) Cf. K. Hildenbrand, *Geschichte und System der Rechts- und Staatsphilosophie*, Leipzig 1860, vol. I, *passim*. — Mommsen, care are o *antipatie* aproape *organică,* aşà e de violentă, împotriva Stoicilor, pare a uità, pe lângă altele, şi acest lucru esenţial: altfel n'ar fi putut numi Stoa, în a sa *römische Geschichte* III p. 570, «leere und doch auch perfide Phrasenheuchelei», «terminologisches Geklapper» şi «hohle Begriffe», iar pe stoicii romani «die grossmauligen und langweiligen römischen Pharisäer», — iar în vol. II p. 417—18, n'ar fi bagatelizat în cel mai puţin obiectiv chip înrâurirea Porticului asupra filosofiei şi religiei de Stat romane. Ce-i dreptul, aceasta nu e singura scăpare din vedere, ce e de întâlnit în populara sa *Istorie Romană*.

a *femeilor* şi — mai presus de toate — a *sclavilor*. — Doctrina despre *demnitatea* și *valoarea* omului, propovăduită de stoici fu apoi *continuată* de creştini: idealismul celor două doctrine arătându-se și în drept, ca şi în morală, deaproape înrudit.

Acesta erà deci sistemul filosofic, care, luptând cu toată convingerea unei concepţii pozitive despre lume atât împotriva nihilismului Scepticilor cât și a quietismului-pesimist al Epicureilor, încercà prin optimismul său practic şi idealismul său moral să redeà pacea sufletelor chinuite ale vremii. Împăcând știința cu credinţa, prin purificarea celei de-a doua și etizarea celei dintăi, Stoa trebuia să devie dela început simpatică tuturor spiritelor moderate; preţuind activitatea ştiinţifică atrăgeà pe învăţaţi; adorând zeii atrăgeà pe oamenii pioşi; profesând un materialism dinamic, adică un panteism, *consequent* [1]), Porticul satisfăceà şi noua tendinţă generală, monist-materialistă, a filosofiei vremii; predicând *demnitatea omenească* atrăgeà pe toate spiritele nobile; respectând societatea şi statul, aprobând activitatea cetăţenească, şi exaltând idealul *datoriei, faţă de zei şi de oameni*, Stoicismul trebuià însfârşit să găsiască adepţi şi printre oamenii politici, resp. în statele cu ideal republican.

Şi în adevăr, așà a și pătruns Stoicismul la Roma Scipio Aemilianus își luă de învăţător pe genialul

[1]) Cf. Schmekel, *o. c.*, p. 186.

maestru al «Stoei medii», Panaitios din Rhodos [1]), şi prin aceasta deschise drum larg Stoicismului în societatea romană: cei mai de frunte oameni de stat şi învăţaţi îşi socotiră ca o datorie trecerea la doctrina Porticului [2]).

Ceeace însă consfinţi oarecum Stoicismul ca învăţătură filosofică prin excelenţă romană, nu fu numai potrivirea spiritului doctrinei cu spiritul privat şi de Stat, roman, ci şi imprejurarea, că odată cu căderea Republicei, căzuse în chip glorios murind *pentru libertate*, atâţia stoici în frunte cu Marcus Cato: eroii fură acum adoraţi, iar doctrina lor consacrată ca singura vrednică de un vechiu roman.—La aceasta se mai adăogau înfine următoarele.

O stare sufletească analoagă celei mai înainte descrise, din lumea greacă, la începutul secolului al III-lea, domnià şi la Roma spre sfârşitul secolului I în. d. Chr. [3]). Aceeaşi cădere în ruină a vechilor ideale republicane, aceeași dezorientare morală, aceeaşi lipsă de credinţă sus şi superstiţie barbară jos, aceeaşi înclinare spre misticism şi culte orientale, ori, la cei aleşi, aceeaşi sete de filosofie morală. — Ca pe contemporanii lui Zenon, aşa şi pe cei ai lui Cato din Utica îi stăpânia o cumplită teamă de zei şi de moarte: iar ca urmare superstiţia şi desfrâul înfloriau neîmpiedecate distrugând orice bărbăţie sau curăţenie sufletească. Cu acelaşi devotament religios ca pe vremea lui Zenon trebuiră dară să predice *şi acum* filosofii

---

1) Despre el Schmekel, *o. c.*, *passim*.
2) Cf. Mommsen, *röm. Gesch.* II 417.
3) O bună descriere la Mommsen, *r. g.*, III p. 570 şi urm.

intoarcerea la virtute. — Și àzi mai tremură încă în versurile lui Lucretius Carus patima, cu care marele poet încercà să reînvie sistemul mecanicist al lui Epicur, dovedind oamenilor, că *nu-s zei* și *nu e viață după moarte*, iar patimile pòt fi stăpânite, deci n'au de ce se teme, și *pacea, liniștea* așà de fierbinte dorită, se poàte ajunge *aici pe pământ* [1]). Glasul curat al lui Lucretius se pierdù însă în marea de păcate: ceea ce făgăduià el erà prea greu de înțeles pentru un roman: zei îi trebuiau acestuia și reguie practice de morală, nu abstracții științifico-metafizice. Și apoi ce fel de filosofie erà aceea care combătea patimile și totuși recunoștea plăcerea? Asprime și dogmă clară, îi trebuiau romanului. Și toate: zei, morală aspră, veche demnitate republicană, activitate politică pentru cauza libertății, resp. totală abținere — supt imperiu — «de a conlucra la aservirea cetățenilor», toate acestea le găsiau Romanii în stoicism. De aceea e caracteristic, că pe când poeții și femeile (Lucretius, Vergilius, Horatius, soția lui Traian, Plotina) fură epicurei, oamenii de acțiune și de știință (Cato, Strabo, Geminus, Augustus însuși, apoi în timpul imperiului mai toți oamenii de seamă, ba chiar și poeții, ca Persius, Lucanus) fură stoici, ori prieteni ai acestora [2]).

În luptă continuă împotriva epicureismului și a scepticismului (care de altminteri niciodată nu

[1]) Vezi cartea lui C. Martha, *Le poème de Lucrèce*, Paris, Hachette, ed. 5.

[2]) Printre *prieteni* e de numărat și Tacitus. Cf. *Hist.* IV 5 și în general locurile unde vorbește de opoziția republicană, aproape toată stoică.

prinsese rădăcini mai adânci la Roma), dar în bune relaţii cu peripateticii, de cari stoicii se apropiau mai ales aşa de mult prin cultul comun al ştiinţei. Porticul se întăreşte supt imperiu din ce în ce mai mult, devenind apoi în secolul al II-lea, prin câştigarea lui Marcus Aurelius, cel puţin pentru un timp, doctrina filosofic-religioasă predominantă a întregei lumi antice. — Înflorirea aceasta — şi ştiinţifică — o datori Stoa pe de o parte activităţii filosofic-teoretice de o însemnătate hotărîtoare a lui Seneca, şi apoi aceleia pedagogice a lui Musonius Rufus şi a lui Epictet, iar pe de alta zelului propagandist al tuturor adepţilor ei şi vieţii virtuoase, exemplare, a acestora: astfel în special printre membrii opoziţiei senatoriale cu idealuri vechi republicane, ca Thraseas, Helvidius şi prietenii lor.

Totuşi, în ce priveşte creşterea tinerimei, nu numai Stoicismul, dar întreaga filosofie a trebuit până pe vremea lui Pius să cedeze pasul — în educaţie ca şi în simpatia publicului— «retoricei». Mişcarea *sofistică* din timpul Imperiului punea *retorica* în fruntea tuturor disciplinelor necesare pentru cultivarea omului: nu ce va gândi, ci ce va vorbi, şi cum va vorbi, erà întrebarea capitală, ce puneau ei educatorului. Şi cu toate că atât în Grecia, cât şi la Roma, orice subiect nobil de eloquenţă dispăruse odată cu libertatea cetăţenească, sofistica găsià destulă ocazie, în discuţiile publice, adevărate *turnier*-uri oratorice, să-şi arate arta, precât de strălucitoare, pre atât de uşuratecă, de a nu spune nimic în dis-

cursuri de o «frumuseţe desăvârşită», despre subiecte din *antichitatea clasică (!) greacă* [1]).

Când filosofia începù — mai ales din secolul al II-lea înainte — a deveni prea primejdioasă retoricei, sofiştii, adică retorii, începură o luptă deznădăjduită împotriva filosofilor, — căci aceştia îi învinuiau în public fără cruţare de totala lipsă de seriozitate.

Şi e caracteristic, că tocmai la curtea lui Pius, şi în educaţia fiilor lui adoptivi, lupta dintre retorică şi filosofie fu definitiv hotărîtă în favoarea celei din urmă.

Pius erà, precum s'a văzut în primele capitole ale acestui studiu, un om cumpănit, serios şi de un rar bun simţ. Înclinat, atât din firea sa, cât și prin tradiţia austeră a familiei sale, spre o concepţie liniştită, demnă și măsurată de viaţă, Împăratul trebuia să aibă mai multă simpatie pentru filosofi decât pentru retori. Că Pius însă ar fi favorizat mai mult pe stoici, nu se poate spune: el erà un om prea amabil și firesc-liber, pentru a se simţì mai bine decât între alţii între predicatorii inflexibili şi nu arare ori pedanţi ai imaculatei virtuţi. — Fiind lipsit de spiritul ironic-sarcastic al lui Hadrian [2]), Pius

---

[1]) Vezi pentru toate acestea Ed. Norden, *Die antike Kunstprosa*, zweiter Abdruck, Leipzig 1909, *passim*; W. Schmid, *Ueber den kulturgeschichtlichen Zusammenhang und die Bedeutung der griechischen Renaissance in der Römerzeit*, akademische Antrittsrede, Leipzig 1898; C. Martha, *Les moralistes sous l'empire romain*, Paris, Hachette, ed. 7.

[2]) Vezi *v. Hadriani* 15, 10: «tamen professores omnium artium semper ut doctior *risit*, *contempsit*, *obtrivit*», — şi

ascultà cu bunăvoinţă, ba chiar cu interes, pe toţi filosofii deopotrivă: astfel că, fără să vrea, el ridicase *toată* filosofia la rangul unei disciplini de curte şi deci *de modă* [1]). Mai adăogând, că pe vremea aceasta toate «şcolile» filosofice, fără deosebire, se ocupau aproape exclusiv cu predica morală şi educaţia tinerimei: fie în şcoli publice (ca Academicii şi Peripateticii), fie prin familii (ca Stoicii), fie ca misionari (Cynicii) [2]), — e uşor de înţeles, de ce Pius trebuia să fie deopotrivă de prieten cu toţi filosofii vremii sale. Şi nu numai filosofii, dar nici retorii n'aveau propriu zis a se plânge de Pius: căci cei mai vestiţi dintre dânşii fură chiar chemaţi de el la curte, ca să instruiască pe fiii săi, precum — în amănunte — se va vedeà mai jos. Singuri Cynicii acestui timp [3]) îi erau atât Împăratului cât şi tuturor oamenilor cuminţi şi de gust cu totul antipatici nu numai pentru purtarea lor brutală cu lumea, dar şi pentru decadenţa totală — la treapta de simpli cerşetori obraznici — a reprezentanţilor acestei doctrine. — Cei mai numeroşi filosofi ai vremii erau poate Platonicii: cel puţin sânt cunoscuţi mai bine, în special pentru activitatea lor ştiinţifică. Cei mai activi *moralişti*

16, 10: «in summa familiaritate *Epictetum* et Heliodorum philosophos et,... grammaticos, rhetores, musicos, geometras, pictores, astrologos, habuit...», fireşte numai ca un *bel-esprit*, precum se vede şi din aceea că a fost prieten cu Epictet şi totuşi a fost aşa de departe de a urma preceptele stoice.

[1]) Cf. Lacour-Gayet, *Antonin-le-Pieux*, p. 275.

[2]) Idem, *ibid.*, p. 338 şi urm., p. 342 şi urm.

[3]) În ce priveşte pe Epicurei, ei deveniseră rari pe vremea lui Pius, iar în Roma par nici a nu fi fost de fel întâlniţi: Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 343 şi n. 3.

erau însă Stoicii: sistemul lor, încă dela început înclinat spre morală, se identifică acum de-adreptul numai cu studiul ***vieţii interne***, întru desăvârşirea spre virtute a sufletului omenesc. Peripateticii însfârşit, erau cei mai puţin numeroşi, şi, atât pentru motivele deja mai sus arătate, cât şi pentru înclinarea lor din acest timp spre morală, ei trăiau la curtea lui Pius în cea mai bună înţelegere cu Stoicii [1]). — Situaţia aceasta «de egală indreptăţire» a diferitelor şcoli filosofice se oglindeşte, precum s'a văzut mai sus, în cap. II, şi în educaţia fiilor lui Pius: Stoicii, Academicii şi Peripateticii sânt instructorii deopotrivă de stimaţi şi iubiţi ai lui Marcus. Dacă, în ce priveşte numărul, Stoicii predomină şi aproape nu e stoic de seamă în acel timp care să nu fi contribuit la educaţia lui Marcus, — pricina e a se căutà în caracterul eminamente pedagogic al doctrinei stoice din epoca lui Pius.

Această înclinare a Porticului spre pedagogie şi activitatea lor proselitistă în familiile nobile din Roma fu şi cauza, pentru care Marcus fu oarecum încă din leagăn crescut de Stoici. Împăratul ne spune în *Commentariile* sale, că străbunul său de pe mamă Catilius Severus [2]), al cărui nume Marcus îl şi primi la naşterea sa [3]), nu l'a lăsat să înveţe în şcolile publice, ci i-a dat instructori privaţi [4]): şi de sigur acest străbun, care văzuse timpurile lui Domitian, va fi înclinat şi el

---

[1]) Pentru toate cele de mai sus vezi expunerea şi citatele la Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 329 şi urm.

[2]) « Bis consul et praefectus urbi» : *v. Marci* I 4.

[3]) *Ibid.*, I 9.

[4]) *Comment.*, I 4.

spre învățătura stoică, dacă atât pedagogul cât și guvernorul ce el alese pentru strănepotul său, erau — precum se vede din preceptele ce ei dau acestuia — stoici [1]).

Nu mai puțin favorabilă Stoicilor trebue însă să fi fost atât familia Anniilor cât și mama lui Marcus [2]) dacă Annius Verus, bunicul lui Marcus, în casa căruia acesta creștea, lăsă pe guvernorul Diognetus să supue deja pe copilul plăpând de doisprezece ani la asprimea vieții stoice. Marcus zice: «Diognetus mi-a insuflat ura.... împotriva oricărei superstiții...., m'a învățat să sufăr vorba deschisă și să mă dedic filosofiei,..... să scriu încă de copil dialoguri și m'a făcut să nu-mi doresc alt culcuș decât un pat de scânduri și o piele, precum și ce mai ține de felul de viață al filosofilor greci» [3]), — adică, putem adăogà după *Vita Marci*, împlinind unsprezece ani el luă haina și felul de viață al filosofilor, studiind în *pallium* și dormind pe pământul gol, și numai după rugăciunele mamei sale consimțind a se culca pe un pătuc acoperit cu piei [4]).

Deci, precum se vede din ultima împrejurare citată, Marcus însuși avea tragere de inimă pentru filosofie. Și acesta e punctul capital al chestiunii noastre. Căci

---

[1]) *Ibid.*, I 5—6: pedagogul său l'a învățat a nu se interesà de circuri și gladiatori, a îndurà oboselile, a se mulțămi cu puțin, a pune mâna la treabă, a nu se amesteca în afacerile altora, a nu ascultà pe delatori; iar guvernorul Diognetus l'a introdus chiar de-adreptul, *încă de copil*, în filosofia stoică.

[2]) Vezi la începutul acestui capitol preceptele «stoice», ce a dat ea fiului ei.

[3]) I 6.

[4]) 2, 6.

nu e nici-o îndoială, că toate silinţele preceptorilor săi stoici ar fi fost zadarnice, dacă Marcus însuși, în afară de tradiţiile austere ale familiei sale şi de înclinarea filosofică a epocei, n'ar fi avut el însuşi un caracter «filosofic»: de aceea asupra caracterului său trebue să ne îndreptăm acum privirile, dacă vrem să înţelegem dezvoltarea sufletească a copilului, supt înrâurirea profesorilor şi a familiei sale. — Pentru acest scop ne vom oprì mai întăi asupra condiţiunilor trupeşti de dezvoltare a însuşirilor sale sufleteşti, — începând apoi studiul caracterulni său cu acea calitate sufletească a principelui, care a format baza întregei sale activităţi spirituale, adică cu sârguinţa.

«*Fuit a prima infantia gravis*: a fost din frageda copilărie serios», zice biograful lui Marcus [1]). Iar ceva mai la vale [2]) acelaş biograf adaogă: «tantumque operis et laboris studiis inpendit, *ut corpus adficeret*, atque in hoc solo pueritia eius reprehenderetur», — după ce mai sus ne încredinţase, că Marcus «s'a ocupat *vehementer*: pătimaş, cu filosofia: *et quidem adhuc puer*: şi încă de copil» [3]). — *Seriozitatea* şi *sârguinţa până la exces* a lui Marcus sânt cele două note caracteristice, ce revin totdeauna în izvoare, când e vorba de *activitatea* sa [4]): şi anume, precum văzurăm, încă din copilărie. Acestor două calităţi, *aşa de favorabile unei instrucţii fundamentale* a

---

1) *Vita Marci* 2, 1. Cf. acest studiu p. 17.

2) *Vita Marci* 3, 7.

3) *Ibid.* 2, 6.

4) Pentru cea dintăi vezi şi *v. Marci*, c. 4: seriozitatea în afacerile publice, — c. 5: cu prilejul adoptărei de către Antoninus; pentru cea de-a doua mai jos.

tânărului principe, li se adăogà însă un cusur grav: Marcus erà plăpând la trup, anemic și mai întotdeauna suferind. Și în lupta neîncetată dintre sârguința și sănătatea sa, cu toate sfaturile prietenilor, Marcus preferâ pe cea dintăi, răpind astfel — în cele din urmă — Imperiului pe bunul său împărat cu mult înainte de vremea cuvenită [1]). Ce-i dreptul, cât fu Marcus principe moștenitor, tatăl său Pius îl silì, prin pilda vie ce zilnic îi da, să-și întrerupă ocupațiile spirituale prin binefăcătoare exerciții sportive

[1]) Cel mai amănunțit izvor asupra sănătății lui Marcus sânt operele medicale ale contemporanului și — un timp— medicului său de curte, vestitul Claudius Galenus (n. la 131 d. Chr.): la acesta găsim *tot felul* de amănunte asupra stării sănătății lui Marcus și a familiei lui; amuzantă e mai ales mândria de medic «neîntrecut» a lui Galenus, care povestește— foarte vanitos — până în cele mai neînsemnate detalii activitatea sa la curte și admirația casei imperiale pentru știința și dibăcia lui: *de praenot. ad Posthumum lib.*, 10 sqq. (Kühn XIV p. 651 și urm.); cf. cu aceasta *de pulsib. ad Anton. discipl. stud. ac philosophum*, Kühn XIX p. 629 sqq.; apoi *de praenot. l. c.* 11, p. 657 sqq.: boală de stomac a lui Marcus; *ibid.* 12, p. 661 sqq., boala micului Commodus (interesantă descriere a vieții de familie a lui Marcus); etc., etc. — Apoi toate izvoarele istorice, și în special *vita Marci, passim*, iar Cassius Dio, LXXI 1, 2; 6, 3—4; 36, 3; 34, 2,—și cu prilejul răscoalei lui Avidius Cssius: 22,3; cu prilejul aceleiași răscoale *v. Avidii Cassii* 7, 1 și urm.: ambele pasaje din urmă neavând decât valoare comparativă,—căci faptul relatat de ele, că Faustina, soția lui Marcus, temânduse ca acesta să nu moară pe neașteptate a favorizat revolta lui Cassius, e o născocire, — pornită, ce-i dreptul, pe baza faptului exact al stării rele sanitare a lui Marcus.

pugillat, lupte, alergări şi mai ales vânatul [1]). Mult îl întremà apoi şi viaţa de ţară, în villele tatălui său [2]); când venia culesul viilor, una din patimile nevinovate ale lui Pius, Marcus trebuia de voie de nevoie să ia şi el parte la cules: precum scrie odată lui Fronto din villa dela Signia: «pe urmă ne-am apucat de cules struguri, şi am asudat şi am chiuit şi am lăsat, precum zice un autor «şi câţiva supravieţuitori ai culesului să atârne sus pe butuci — *aliquot — reliquimus altipendulos vindemiae superstites*» (putem adăoga: pentru săraci!)» [3]). Totuşi nu arare ori chiar viaţa aceasta de ţară îi erà neprielnică, fiindu-i prea aspră. Odată se plânge de pildă Marcus, că noaptea îngheaţă de frig în villa dela Centumcellae: «sed tantum frigoris est in cubiculo meo, ut manus vix exseri possit» [4]); altă dată îl vedem după o grea boală (probabil răceală) vorbind de durerile de piept scăzute [5]); în *Commentariile* sale el pomeneşte de ameţeli şi expectoraţii cu sânge, împotriva cărora zeii i-au comunicat remedii prin visuri [6]); de multe alte

---

1) Pentru vânat *v. Marci* 4, 9; Cassius Dio LXXI 36. 2; Fronto, *ep. ad M. Caes.* IV 5 (cf. c. 4), din villa dela Signia, p. 67—69. Pentru exerciţii cu arme: *v. Marci, l. c.*, Cassius Dio, *l. c.;* pentru celelalte, *Vita, l. c.* şi Galenus, *de sanitate tuenda* VI 5, ed. Kühn VI p. 406.

2) Vezi mai sus, cap. II.

3) Fronto, *ep. ad M. Caes.* IV 6, p. 69.

4) *Ibid.* V 59, p. 93. — Precum cu dreptate observă Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 257, Romanii vechi «ne devaient pas savoir mieux chauffer leurs appartements que les Romains d'aujourd'hui»; am încercat-o şi eu şi ştiu ce mare dreptate avea Marcus să se plângă.

5) Fronto, *l. c.* p. 71.

6) *Comment.*, I 17.

ori el e răcit [1]); toate acestea însă nu-i răpesc liniştea sufletească, fiind deja de copil deprins cu astfel de supărări. — În general el îndură cu o senină rezignare toate suferinţele: astfel e de admirat cum în scrisorile sale către Fronto, Marcus e totdeauna îngrijit de sănătatea altora, în primul rând tocmai de a bătrânului său profesor chinuit de reumatism, pe când asupra propriilor supărări el nu se opreşte decât în treacăt, nu arare-ori chiar cu o uşoară glumă. — Dispreţul acesta al durerilor fizice devenì însă după moartea lui Pius un adevărat păcat: Marcus nu-şi mai dedeà nici o clipă de odihnă [2]), socotind că a făcut de-ajuns pentru sănătate, dacă a luat *în fiecare zi* o întreagă sumă de medicamente preventive [3]). Fronto — acum însuşi aşà de slăbit de

---

[1]) Fronto, *l. c.*, p. 69 şi în alte părţi.

[2]) Cf. Cassius Dio LXXI 6, 1—4.

[3]) Vezi Galenus, *ad Pisonem de theriaca liber*, 2, ed. Kühn XIV p. 216: ἔνιοι δὲ δι'ὠφέλειαν τοῦ σώματος καθ'ἑκάστην ἡμέραν προσφέρονται τοῦ φαρμάκου, ὥσπερ δὴ τὸν θεῖον Μάρκον καὶ ἡμεῖς οἴδαμεν ἐνθέσμως ποτὲ βασιλεύσαντα, καὶ ἀκριβῶς ἑαυτοῦ διὰ τὴν σύνεσιν τῇ συγκράσει τοῦ σώματος παρακολουθήσαντα, κατακόρως τε, καὶ ὥς τινι τροφῇ χρησάμενον τῷ φαρμάκῳ...; aceeaşi informaţie şi la Cassius Dio LXXI 6, 3—4; cf. lunga poveste de medic vanitos, pe care o dă Galenus în *de antidotis* I 1, ed. Kühn XIV p. 3—5, asupra aceleiaşi slăbiciuni a lui Marcus pentru tot felul de leacuri preventive; *ibid.* II 17, Kühn p. 201, o «θηριακή, ᾗ ἐχρήσατο Μάρκος ὁ αὐτοκράτωρ»; *de comp. medic.* IV, Kühn XII p. 750: «τὸ νεκτάριον Μάρκου», — etc. Cu o naivă indignare — de om păgubit în meseria lui — arată Galenus în alt loc *(de antid.* I 4, — Kühn XIV p. 24—5), cum până şi în boale şi medicamente, respective în

boală și bătrâneță și totuşi plin de mare grijă pentru şcolarul său — îi trimete în villa dela Alsium, unde Împăratul se retrăsese pentru câteva zile şi în loc să se odihniască lucrà înainte, cunoscuta scrisoare «de feriis Alsiensibus», în care bătrânul încearcă așà de duios-nedibaciu să glumească, doară l'o însenină şi convinge pe Marcus, să-şi îngrijiască mai mult de sănătate. Fireşte zadarnic. — Spre sfârşitul vieţii sale, când Marcus se *mărturisì* în *Commentariile* sale, el mulţămì zeilor şi pentru aceea, că trupul său slab a putut îndurà atâtea încercări ale vieţii[1]): şi totuşi, ce nedrepţi fuseseră ei cu credinciosul lor adorator![2]).

În ce priveşte sârguinţa lui Marcus, și în special dragostea sa extraordinară pentru studiu, această înclinare a sa răspundeà unei patimi a vremii: eruditia, mai ales cea literară, devenise o modă: bibliotecile publice şi sălile de lectură erau luate cu asalt; la masă, în preumblări, la ţară, cărţile şi discuţiile literare ori ştiinţifice erau nelipsite[3]). Hadrian fusese

întrebuinţarea mai deasă decât e de nevoe, ori în preferirea unei anume reţete, nobilii imitau pe împărat numai cât acesta a trăit, — îndată însă după moartea lui au neglijat cu totul vechile *medicamente la modă*.

[1]) *Comment.*, I 17. — În cap. 49 din c. VI, Marcus pare a face aluzie şi la delicateţa externă a corpului său, pomenind mica sa greutate.

[2]) Această exclamaţie a mea e *ne-stoică*. Zeii nu i-au dat lui Marcus fără o anume *intenţie binevoitoare* un corp plăpând (vezi exprimarea lui în *acest* senz în *Comment.*, V 8): în orice caz voia lor e sfântă şi omul li-i dator supunere. Cf. în concepţia creştină suferinţa trupească drept mijloc de purificare a sufletului.

[3]) O bună descriere a acestei «febre» spirituale, la Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 314 şi urm.

prin cultura sa de un enciclopedism fenomenal oarecum întemeietorul curentului; Pius însuşi — fără a fi un *«bel esprit»*—aveà totuși întinse cunoştinţe literare; avântul dat gustului de cetire de cel dintâi nu fu astfel lăsat de cel de-al doilea să se stingă; culmea dezvoltării sale o ajunse însă setea de cultivare în epoca lui Marcus, — continuându-se apoi mai activ ori mai slab până la sfârşitul imperiului. O pildă concretă despre erudiţia vremii lui Pius ne dau încă astăzi *nopţile attice* ale lui Aullus Gellius,—despre cea a lui Septimius Severus și a urmaşilor săi, οἱ Δειπνοσοφισταί ai lui Athenaeus. Marcus aveà *în sine însuşi* gustul de cetire: totuși nu rămâne nici-o îndoială, că direcţia spirituală a vremii sale îl îmboldià şi mai mult la cultivarea erudiţiei literare şi filosofice. Ştim de pildă din corespondenţa sa cu Fronto, că acesta îl înteţià să citiască multă literatură veche latină («arhaismul» pus la modă mai ales de Hadrian erà acum în floare) şi că de pildă odată Marcus plecând din Roma împrumùtă din biblioteca lui Apollo de pe Palatin manuscriptele discursurilor lui Cato, pentru a le cetì în villa dela Signia [1]); iar despre opera lui Epictet, care avù o așà de mare înrâurire asupra filosofiei lui Marcus, ne spune însuși acesta, că i-a făcut-o cunoscută şi i-a împrumutat-o profesorul său Rusticus din biblioteca lui privată [2]).—Că în afară de aceste înrâuriri personale, mai erà apoi însăşi doctrina Porticului, care, ca și Lyceul și nu mai puţin Academia acestui timp, punând un deosebit preţ pe

---

[1]) Fronto, *ad M. Caes* IV 5, p. 68.
[2]) *Comment.*, I 7.

știință [1]), adică pe *cunoștințe*, — îl îndemna pe Marcus și pe toți stoicii la cetitul intenziv, nu e nevoe decât să amintim. — Destul că înclinarea de a învăță mereu, la orice ocazie și în orice împrejurare [2]), nu-l părăsi pe Marcus până la sfârșitul vieții sale [3]). Istoricii antici însearnnă cu mirare că Marcus și după ce se urcă pe tron nu încetă, nu numai de a asculta, dar chiar de a lua lecții dela filosofii și retorii mai vestiți ai vremii [4]).

---

1) E cunoscută tradiția științifică a Porticului, dusă până la cea mai înaltă strălucire în Stoa medie de genialii filosofi și oameni de știință Panaitios și Poseidonios (cf. Schmekel *o. c.*) și susținută așà de neîntrecut de adepții Stoicismului Eucleides, Aratos, Eratosthenes, marele medic A. Cornelius Celsus, gramaticii Aristarchos din Alexandria și Crates din Mallos, etc. (Cf. Ueberweg-Heinze, *Grundriss*, I, ed. rev. din 1909).

2) Vezi asupra sârguinței lui Marcus și cele mai sus expuse, în cap. II al al acestui studiu.

3) Astfel se pare că Marcus făcu cunoștință cu filosoful platonic Alexandru din Seleukeia de abia după ce îl chemă, pe vremea războiului germanic în Pannonia, ca secretar al său pentru scrisorile grecești (Philostratos, *vit. soph.* II 5, 3,—ed. Kayser 1871 II p. 77), — căci Împăratul pomenindu-l în *Commentariile* sale (I 12) printre oamenii dela care a învățat diferitele elemente ale virtuții, face însuși aluzie, tocmai numai la sfaturile căpătate dela Alexandru cu privire la corespondență: adică de a nu se folosi de «pretextul», că e ocupat, pentru a scăpa de împlinirea datoriilor față de un prieten.

4) Cassius Dio LXXI 1, 2 (la Zonaras, *Hist.* XII 2): λέγεται γὰρ καὶ αὐτοκράτωρ ὢν μὴ αἰδεῖσθαι μηδὲ ὀκνεῖν ἐς διδασκάλου φοιτᾶν, ἀλλὰ καὶ Σέξτῳ προσιέναι τῷ ἐκ Βοιωτῶν φιλοσόφῳ, καὶ ἐς ἀκρόασιν τῶν ῥητορικῶν Ἑρμογένους λόγων μὴ ὀκνῆσαι παραγενέσθαι. Cf. pentru primul Philostratos, *vit. soph.* II 1, 21 (ed. Kayser 1871 II p. 65), iar pentru al doilea, același, *ibid.*, II 7 (ed. K., p. 83).

Mai cunoscute ne sânt în această privinţă relaţiile sale cu Fronto, pe care Marcus şi ca împărat îl roagă să-l sfătuiască, ce să mai citească [1]), sau să-i mai trimeată cărţi [2]), plângându-i-se, că afacerile de stat nu-i mai dau răgaz să se ocupe şi cu literatura [3]). Fronto, fireşte, nu întârzie niciodată a-i satisface dorinţa, ba merge cu zelul până acolo, că-i ţine prin scris adevărate lecţii de eloquenţă, deşi, de pildă, la primirea scrisorii «*de orationibus*» Marcus pare a fi fost deja în vârstă de 54 de ani! [4]). Ce-i dreptul, Fronto avea motivele sale particulare, pentru a fi aşà de zelos: el luptà împotriva filosofilor, cari ìi răpiseră şcolarul făcându-l necredincios retoricei [5]). În adevăr al doilea [6]) profesor, despre care aflăm în special [7]), că a fost vizitat şi ascultat de Marcus, şi ca împărat, e filosoful stoic Sextus din Chaironeia, nepotul lui Plu-

---

1) Fronto, *ad Anton. imp.* II 1, p. 104.

2) *Ibid.*: «χρήζω γὰρ ἀναπαύλης, et maxime hoc genus, quae me lectio extollat et diffundat ἐκ τῶν κατειληφυιῶν φροντίδων», — şi p. 107, etc.

3) Fronto, p. 104: «... legi ex Coellio paululum, et ex Ciceronis oratione, sed quasi furtim, certe quidem raptim: tantum instat aliud ex alio curarum».

4) Mommsen, în *Hermes* VIII p. 216, datează această scrisoare-disertaţie a lui Fronto în anul 175.

5) Asupra acestui punct vom reveni. Vezi şi aici numaidecât, p. 128, n 1.

6) Despre *toţi* filosofii şi retorii, cu cari Marcus a venit în atingere, mai de departe, ori ca prieten ori ca fost elev, va fi vorba mai la vale.

7) Vezi mai sus p. 126, n. 4, citatul din Cassius Dio.

tarch [1]). Philostratos relatează chiar o anecdotă cu privire la relaţiile acestea pedagogice dintre Marcus şi Sextus, citând vorbele de mirare ironică ale unu sofist, Lucius, care-l întâlni pe Marcus mergând acasă la Sextus: καὶ ὁ Λούκιος ἐξάρας τὴν χεῖρα ἐς τὸν οὐρανὸν «ὦ Ζεῦ», ἔφη, «ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς γηράσκων ἤδη δέλτον ἐξαψάμενος ἐς διδασκάλου φοιτᾷ, ὁ δὲ ἐμὸς βασιλεὺς Ἀλέξανδρος δύο καὶ τριάκοντα ἐτῶν ἀπέθανεν» [2]). Comparaţia aceasta batjocoritoare între «bătrânul» împărat Marcus, care merge cu tăbliţa la subţioară, să mai înveţe carte, şi între Alexandru cel Mare «al său» (al grecului), care muri la treizeci-şi-doi de ani (şi sofistul tace asupra meritelor lui, pentru ca efectul să fie şi mai mare), e probabil o invenţie a lui Philostratos: ea arată însă că Marcus nu numai nu erà înţeles de contemporani [3]), dar sârguinţa sa erà intimpinată cu neîncredere, ironie, ori chiar mai mult decât atât. Că poporul nu puteà să iubiască, ori să admire pe un împărat, care se ocupà cu afaceri de stat ori cetia până şi în teatru ori în circ [4]) şi arătà astfel că dispreţueşte tocmai ce-i erà aceluia mai scump, e foarte explicabil. Dar că şi opinia publică mai cultă erà de aceeaşi părere cu vulgul, aceasta arată că supt strălucitoarea ei aparenţă de

---

1) Cf. vorbele lui Marcus asupra lui în *Commentarii* I 9: un citat din acest capitol am dat mai sus, p. 71.—Împotriva lui Sextus par a se îndreptà şi atacurile lui Fronto din *ad M. Anton. de eloquentia* 4, p. 154, cu nota 3 (Naber).

2) Philostratos, *vit. soph.* II 1, 21 (ed. Kayser 1871 II p.. 65)

3) Vezi mai jos paragrafele asupra părerilor contemporanilor despre Marcus şi asupra răscoalei lui Avidius Cassius.

4) Vezi mai sus, cap. II p. 37, n. 2.

cultură se ascundea o uşurătate foarte de aproape înrudită cu ignoranţa poporului. Tocmai această neînţelegere scoate însă pe Marcus din mulţimea eruditilor — putem acum zice: de paradă, ai vremii, şi îl distinge ca pe un om mai pre sus de contemporanii săi.

Însuşirile fundamentale ale caracterului lui Marcus sânt: bunătatea, delicateţa, modestia şi sinceritatea; altele, de aproape înrudite cu acestea, ori chiar decurgând din ele, ar mai fi: blândeţea, iubirea de adevăr, recunoştinţa, devotamentul; însfârşit, ca însuşiri mai mult intelectuale, înclinarea spre reflecsiune, observaţiunea ascuţită, gravitatea unită cu o uşoară ironie binevoitoare şi gustul pentru liniştea şi simplicitatea clasică. Cu vârsta şi înţelegerea mai adâncă a vieţii cele mai multe din aceste calităţi crescură în intenzitate, câteva însă degenerară în defecte [1]). Să le urmărim pe toate ceva mai în amănunte.

Bunătatea lui Marcus nu a fost o însuşire treptat câştigată în urma cunoaşterii universalei slăbiciuni omeneşti; experienţa mai târzie a contribuit numai la întărirea unor aplecări deja inerente naturei sale

---

[1]) Din punct de vedere general omenesc, nu însă stoic: astfel bunătatea, modestia, delicateţa, chiar duse la exces pot rămâne tot calităţi, pentru un sfânt, pentru un împărat şi om de acţiune ele însă devin defecte grave; cât priveşte apoi luarea prea înceată şi circumstanţiată de hotărîri, ea arată *în orice caz* o lipsă de energie spirituală, — pe care cea mai ascuţită pătrundere a lucrurilor tot nu o poate precumpăni în efectele ei nefavorabile asupra *acţiunii*.

şi ca atare manifeste încă din copilăria lui Marcus; spiritul de sacrificiu şi iertarea sa ne sânt întărite cu pilde deja din primii ani ai vieţii sale [1]). Exemplul cel mai convingător însă despre infinita bunătate a lui Marcus ca bărbat, ni-l dă purtarea sa mai mult decât părintească atât cu pătimaşul său frate Verus, cât şi cu nestatornica sa soţie Faustina. Nu numai că în viaţă le-a îndurat cu răbdare şi le-a iertat toate greşelile, dar și după moarte i-a onorat ca pe cei mai vrednici prieteni ai săi [2]), pomenindu-i şi în *Commentarii* cu pioasă recunoștinţă [3]); iar această *sanctitas* [4]) faţă de frate şi soţie, Marcus o aplică în formă de *benignitas* şi nevrednicului său fiu Commodus [5]), crezând că prin pilda vie, ce i-ar da-o, aşà precum el însuşi o primise dela Pius, îl va duce în chipul cel mai sigur pe calea virtuţii. Bunătatea lui Marcus găsì apoi în Stoicism o largă, dar totuşi se-

---

[1]) *Vita Marci* 4, 7: «post hoc patrimonium paternum sorori totum concessit, cum eum ad divisionem mater vocaret, responditque avi bonis se esse contentum, addens, ut et mater, si vellet, in sororem suum patrimonium conferret, ne inferior esset soror marito».

[2]) Verus nu numai fu consacrat ca *divus*, şi primi toate onorurile posibile, dar Marcus se întitulâ după moartea aceluia oficial, şi ca un fel de cinste deosebită pentru el, ca *divi Veri frater*: CIL VI 1014, din a. 176.

[3]) I 17. — Pentru purtarea fratelui şi soţiei sale sânt de comparat *v. Marci*, *v. Veri* şi *v. Avidii Cassii* cu Cassius Dio LXXI, — *passim*: pentru amănunte vezi mai jos: stoicismul lui Marcus. Caracteristică e pentru onorurile acordate lui Verus după moarte mai ales expunerea *critică* din *v. Marci* 15, 3.

[4]) *Vita Marci* 15, 3.

[5]) *Ibid.*, 16, 1—2.

veră aprobare; sufletul său însă nu putù deveni mai aspru, ci'şi păstră şi mai departe blândeţa sa firească,—precum zice şi biograful său: «studiul filosofiei îl... făcu serios şi grav, fără însă a-i distruge cu totul acea bunătate şi blândeţă, pe care o arătà mai ales alor săi, dar curând apoi și prietenilor, ba chiar şi celor mai puţin cunoscuţi,—fiind frugal fără încăpăţinare, modest fără slăbiciune, grav fără posomorîre»[1]).

Delicateţa lui Marcus era un corolar de natură şi mai ideală a bunătăţii sale. Mişcătoare e în această privinţă purtarea sa faţă de Fronto, care în încrederea şi mândria sa de orator recunoscut ca cel dintăi al vremii sale, ori în supărarea sa de a pierde pe viitorul împărat, trecut la filosofi, nu odată ia în scrisorile sale un ton, nu numai autoritar, dar chiar brutal. Răspunsurile lui Marcus sânt totdeauna blânde, supuse, câteodată triste: niciodată el nu răspunde cu supărare ori mândrie[2]). Aceeași delicateţă aleasă o observă Marcus şi faţă de fratele său Verus, care era conştient de slăbiciunile lui[3]), şi deci ar fi

---

[1]) *Ibid.* 4, 10. — Cf. pentru bunătatea şi blândeţa lui Marcus faţă de ai săi şi de prieteni, şi Galenus, *de libris propr. lib.*, 2, ed. Kühn XIX p. 18—9 şi *de praenot. ad Posth. lib.*, 9, ed. Kühn XIV p. 649. — Cf. şi frumoasele cuvinte ale lui C. Martha, *o. c.* (mai sus p. 116, n. 1) p. 191 şi urm.

[2]) *Corespondenţa* lui Fronto, *passim*. — Delicateţa aceasta a lui Marcus le-a scăpat multor istorici din vedere (poate din lipsă de înrudire sufletească cu împăratul filosof) şi, ca Boissier, în *Revue des deux Mondes*, 1868, vol. 74, ei au descris pe elevul lui Fronto supt chipul unui tânăr foarte blând, supus şi — slab de caracter.

[3]) Vezi scrisoarea lui către Fronto, din Asia, *ad Verum imp.* II 2 p. 130—1 şi a lui Fronto către dânsul, la Canu-

suferit și mai mult, dacă Marcus nu ar fi evitat aproape în totdeauna de a-l ţineà de rău [1]). Cât de mult preţuia Marcus această calitate nobilă omenească, se vede din aceea că în cartea I a *Commentariilor* sale el revine de repetate ori asupra ei, celebrând-o cu căldură în caracterul filosofului Sextus [2]) şi, mai ales, în al gramaticului Alexandru [3]) şi lăsându-ne a înţelege că i-a trebuit destul de multă vreme pentru a se deprinde cu felul aşa de colţuros de a fi al iubitului său profesor Rusticus [4]).

Modestia lui Marcus şi respectul său faţă de cei mai în vârstă ori mai încercaţi ca el sânt însuşiri strict coordonate delicateţei sale. Încă de copil, deşi era aşa de mult iubit de Hadrian şi împodobit cu toate onorurile posibile, Marcus nu-și pierdu cumpătul: cu aceeași simplicitate şi cuminte sârguinţă el își împlinì atât datoriile publice [5]), cât și cele private: faţă de părinţi, rude ori profesori [6]). Fastul de la curte [7]), ori laudele obicinuite pentru membrii casei

---

sium, unde, pe drumul spre Asia, Verus căzuse bolnav din pricina intemperanţei sale: «fac, oro te et obsecro, Domine, quod tuo egregio ingenio decet, temperes et reparcas et modificeris desideriis omnibus...»

1) Cf. *v. Veri* 4, 6 şi urm.

2) I 9.

3) I 10.

4) I 17.

5) Ca membru al sacerdoţiilor ori *praefectus feriarum Latinarum*: *v. Marci* 4, 4 şi urm.

6) Vezi Cassius Dio LXXI 35, 2 sqq. Cf. *v. Marci* 5, 7: «adoptatus in aulicam domum omnibus parentibus suis tantam reverentiam, quantum privatus exhibuit».

7) Cf. Cassius Dio, *l. c.*, § 5.

imperiale îl speriau chiar când i se adresau în chip sincer. Odată, după un discurs ţinut de Fronto în senat, cu laude asupra lui Marcus, acesta, vesel că magistrul e mulţămit cu el, dar foarte îngrijat de tonul şi împrejurările în care îi fusese adusă lauda, îi face lui Fronto următoarea mustrare de o graţie şi delicateţă aproape feminină [1]): «Postea cavebis de me, praesertim in senatu, tam multa mentiri. Horribiliter scripsisti hanc orationem! O si ad singula capita caput tuum basiare possem!». Mai târziu — pe vremea domniei lui—când, după războiul purtat — deşi numai cu numele — de Verus, în Armenia, fratele îl rugă pe Marcus să ia şi el numele de *Armeniacus*, acesta rezistâ multă vreme, nesimţindu-şi nici un merit la purtarea acelui nume de biruinţă [2]): «quod Marcus *per verecundiam* primo recussavit, postea tamen recepit» [3]). Tot aşa şi după războiul parthic al lui Verus, Marcus refuzâ la început numele de *Parthicus* şi numai după insistenţa fratelui său îl primi [4]). Ambele nume el încetă însă a le mai purtà după moartea fratelui său [5]). Tot modestie şi delicateţă arată şi renunţarea în prezenţa

[1]) La urma scrisorii din *ad M. Caes.* II 3, p. 29.

[2]) Izvor principal: Fronto *ad Verum imp.* II 1, p. 119 sqq Cf. şi *v. Marci*, c. 9.

[3]) *Vita, l. c.*

[4]) *Ibidem.*

[5]) *Ibid*, 12, 9. — Inscripţia din Bagai (Numidia), pusă în anul 175, nu dovedeşte, întitulând pe Marcus, pe lângă *Germanicus* şi *Sarmaticus* încă şi *Armeniacus*, *Parthicus* şi *Medicus*, decât că respectivul *procurator Augusti*, P. Antonius Cassianus, care pune inscripţia, nu era în curent cu dorinţele intime ale împăratului său (CIL. VIII 2276).

lui Verus, la titlul de *pater patriae*, pe care Senatul i-l acordase deocamdată numai lui Marcus [1]).—Cea mai mişcătoare probă despre modestia în adevăr cerească a Împăratului filosof se găseşte însă în cartea I a *Commentariilor* sale, unde, cu umilinţă creştină, el atribue părinţilor şi profesorilor toate virtuţile, din care el crede a nu-şi fi însuşit, decât prea puţin, pe care însă le-a admirat, respectat şi urmat după toată putinţa «slabelor» sale facultăţi.

Hadrian dăduse lui Marcus, pentru iubirea lui de adevăr, curând după ce acesta deabia împlinise opt ani, numele de *Verissimus* [2]). Sinceritatea—organică— a lui Marcus a avut apoi un rol hotărîtor în formarea lui sufletească supt înrâurirea celor două curente duşmane dela curte: cel retoric şi cel filosofic. Se poate zice că Marcus datoreşte acelei însuşiri salvarea sa spirituală. În adevăr, precum se va arătà şi mai jos, dacă retorica se bazà chiar din natura ei pe prefăcătorie şi declamare, filosofia nu erà nici ea scutită de o anume încordare foarte înrudită cu «poza» [3]). Marcus respinse în chip elementar tot ce era *sufleteşte* fals în învăţătura profesorilor săi: *formal*, el luă, ce-i dreptul, şi unele obiceiuri *nenaturale, neadevărate*: atât dela filosofie cât şi dela retorică. Aşa erà de pildă haina, ori în general înfăţişarea externă *austeră*, filosofică, purtată ori manifestată încă de copil; sau, ca retorică, stilul ciudat, exagerat, împodobit al scrierilor sale latine, — de care avea apoi, în anii de

---

1) *Vita Marci* 9, 3; pentru acordarea titlului la amândoi fraţii 12, 7.

2) V. cap. I, p. 19.

3) Cf. mai jos, finele paragrafului despre educaţia lui Marcus.

maturitate, să se lepede cu aşa grabă şi aşà puţină părere de rău [1]). În această privinţă, de fapt, Fronto îi strică fundamental gustul pentru scrisul şi vorbitul latin: exercitându-l în tot felul de artificialităţi, el făcuse pe elev să piardă orice directivă sănătoasă. Până şi pe vremea când era împărat, Marcus se exprimà aşa de nefiresc pe latineşte, încât nu numai poporul ori soldaţii, dar câteodată chiar oamenii mai culţi nu-l înţelegeau [2]): ce-i dreptul, nici Fronto însuşi nu erà întotdeauna mulţămit cu felul prea zelos arhaistic al elevului său: Marcus avea, se pare, şi o înclinare specială pentru senzurile rari ale cuvintelor, ba chiar îşi fabricà el singur cuvinte [3]). La imputările—destul de dese — ale profesorului el răspunde însă odată, pe jumătate glumind—cu prilejul comunicărei lui Fronto, că a scris ceva greceşte ce-i place mult [4]), — că de acum va scrie şi el numai greceşte: poate că va avea mai mult succes în ce *n'a învăţat*, decât în ce a învăţat [5]). Şi, în adevăr, cultura sa *clasică* grecea-

---

[1]) *Comment.*, I 7.

[2]) Cassius Dio, ed. Boissevain, LXXI 5, 2—3 şi Herodianus I 2, 3.

[3]) Fronto, *ad M. Ant. de orat.*, p. 161: «... Revertere potius ad verba apta et propria et suo suco imbuta... Omni ergo, mi Marce, opera, si possit fieri, linguam [communem] redas: verbum aliquod adquiras non fictum a te, nam id quidem absurdum est, sed usurpatum concinnius aut congruentius aut commodatius... Antiquitatis verbum usitatum, sed nusquam [eo] sensu usurpatum [neque] probe adscitum...»,—etc

[4]) Vezi şi mai sus, c. II, p. 35 şi n. 1.

[5]) Fronto, *ep. Graecae* VI p. 252: Græce nescio quid ais te compegisse, quod ţu æque pauca a te scribta placeat tibi. Tu ne es qui me *nuper concastigabas, quorsum Graece*

scă[1]) îl ajută, ba chiar silià, pe Marcus să scrie mult mai simplu și firesc pe grecește. — Supt toată împodobirea — câteodată burlesc de bombastică — a scrisorilor sale latine, strălucește însă totuși la Marcus o sinceritate și expansivitate, o cinste a sentimentului, care ne câștigă mult mai repede și deplin decât căldura, tot adevărată, și mult mai dibaciu exprimată, dar așà de naiv și brutal egoistă, a lui Fronto. Marcus se dă în scrisorile sale așà cum e: delicat, iubitor, spiritual [2]), și, nu arareori, când se lasă răpit de naturaleța sa înăscută, chiar în scris, firesc și vioiu [3]), însfârșit întotdeauna neprefăcut, lăsându-ne să vedem din fiecare scrisoare dispoziția sa din momentul alcătuirei ei: veselă, senină, plictisită [4]), ori

scriberem? Mihi vero nunc potissimum Græce scribendum est. Quam ob rem, rogas? volo periculum facere *an id, quod non didici, facilius obsecundet mihi, quoniam quidem illud quod didici, deserit»*.

[1]) Vezi mai jos.

[2]) Amuzantă e de pildă exagerarea glumeață, cu care vorbește Marcus de cunoștințele sale în grecește și de encomiografii greci din Neapol, — unde el se aflà cu Pius în vilegiatură și aveà prilejul să asculte discursurile oratorilor acestora provinciali: «Encomiographos istos audimus, graecos scilicet, sed miros mortales; ut ego, qui a graeca litteratura tantum absum, quantum a terra Graecia mons Caelius meus (v. *Vita* 1: acolo fu născut Marcus) abest, tamen me sperem illis comparatum etiam Theopompum aequiperare posse: nam hunc audio aput Graecos disertissimum natum esse». Fronto, *ad M. Caes.* II 6, p. 31.

[3]) Cf. de pildă p. 3—5, 66—69.

[4]) Vezi p. 30.

melancolică [1]). Dimpotrivă Fronto nu-şi părăseşte niciodată tonul său doctoral, de obiceiu reţinut, ceva mai vioiu numai când e vorba de meseria sa. — Când murì profesorul său Apollonius, Marcus plânse: sínceritatea iubirei sale stăteà, pentru el ca şi pentru Pius, mai presus de calmul filosofic, stoic [2]). Probabil gândindu-se la aceasta a scris el mai târziu în *Commentarii* frumoasele cuvinte: «Acomodează-te împrejurărilor, în care ai fost sortit să trăieşti şi ***iubeşte*** pe oamenii, cu cari destinul te-a întrunit, ***dar sincer*** : τούτους φίλει, ἀλλ'ἀληθινῶς» [3]). Sinceritatea sa firească îl făceà pe Marcus să nu poată iubì pe oamenii cu multe taine şi ascunzişuri sufleteşti: de repetate ori îşi exprìmă el în *Commentarii* dezaprobarea sa cu privire la oamenii închişi la suflet, cari totdeauna au câte-un prepus pe cineva [4]). Iar odată zice: «cată de pătrunde în mintea [5]) fiecăruia: dar lasă şi pe oricare altul să pătrundă în sufletul [5]) tău» [6]). Firesc lucru, oamenii sinceri şi simpli în felul lor de a fi, îi erau — ca urmare — deosebit de simpatici lui Marcus. Printre nenumăratele virtuţi ale lui Pius, fiul său nu uită a cità şi pe acelea de a nu fi avut secrete, de a fi fost deschis faţă de prieteni şi de a

---

[1]) Foarte des după scrisorile de imputare ale lui Fronto; în special de o mişcătoare tristeţă, confesiunea sa că nu-l mai interesează retorica, p. 75 sq.

[2]) *Vita Marci* 10, 5.

[3]) VI 39.

[4]) Cf. I, 12, 13, 14, 15 şi 16; VI 30, etc.

[5]) Marcus zice (în ambele părţi) în terminologie stoică τὸ ἡγεμονικόν, adică «partea conducătoare a sufletului».

[6]) VIII 61.

fi întreţinut relaţii prietenoase cu cei ce-l inconjurau, *glumind* chiar, dar cu măsură [1]); de asemenea la profesorul său Maximus, Marcus găseşte mai ales vrednică de admiraţie, pe lângă iubirea sa de adevăr, *graţia* şi ***spiritul*** său deopotrivă de alese în lucrurile serioase ca şi în cele glumeţe [2]); tot aşà şi în Apollonius principele stimează pe lângă omul liber în gândire — sincer — serios şi totuşi prietenos, pe cel *firesc* în primirea darurilor ori binefacerilor [3]); însfârşit, dacă Marcus a iubit aşà de mult pe fratele său Verus, cauza e tot rara sinceritate, naturaleţă şi simplicitate a acestuia [4]). — Una din cauzele, pentru care Marcus nu a putut iubì pe Hadrian — deşi l-a admirat ca pe un mare principe [5]) — şi dimpotrivă l'a apropiat şi mai mult de Pius, a fost, pe lângă caracterul închis, totdeauna nemulţămit al «împăratului călător», şi predilecţia aceluia pentru pompă, lux şi măreţie. — În privinţa nepotrivirei de caractere între Pius şi Marcus deoparte: cu felul lor bun şi blând, cu conservatismul lor, cu gustul lor pentru simplicitate şi firesc (aici aparţine şi iubirea lor de natură) [6]), — şi Hadrian de alta: cu spiritul lui

---

[1]) I 16.

[2]) I 15.

[3]) I 8.

[4]) Cf. Fronto *ad Verum imp.* I 3 şi 4, p. 116 sqq.

[5]) Cf. *Comment.*, IV 33; VIII 5, 25, 37; X 27: de obiceiu pomenit alăturea de Augustus, ca pildă de nimicnicia măririlor omeneşti.

[6]) Vezi mai sus, în cap. acesta şi în cap. II, dragostea lui Pius pentru viaţa de ţară şi cf. în *Coresp.* lui Fronto descripţiile de natură ale lui Marcus, p. 31, 66 sqq., etc. — Cf. în

neliniştit, inovator, somptuos, iubitor de artă şi de plăcere, — erà de aşteptat ca Marcus, făcând în *Commentarii* portretul lui Pius, să se gândească — prin contrast — oarecum cu spaimă la viaţă chinuită şi nevirtuoasă a «bunicului» său Hadrian, şi, fără să vreà, să-l dezaprobe pe aceasta cu toată tăria simpatiei ce-l legà de Pius [1]). Deosebirea aceasta de gusturi a făcut pe Pius şi pe Marcus, ca nici să nu locuiască în villa lui Hadrian dela Tibur [2]), care li să păreà prea somptuoasă, ci să prefere villele modeste dela Signia [3]), Centumcellae [4]) Lorium [5]), Lanuvium [6]), Lavinium [7]) ori Alsium [8]).

Alte două însuşiri ale caracterului lui Marcus, de aproape înrudite cu sinceritatea sa, erau recunoştinţa şi devotamentul său. — Cât de recunoscător a fost bunul împărat tuturor celor ce l'au ajutat măcar cu un pas pe calea virtuţii, se vede din pomenirea iu-

---

Comment. III 2: darul de observaţie al lui Marcus, cu aplicări ale comparaţiilor luate din natură la caracterizarea omului.

[1]) Vezi des citatul cap. 16 din c. I a *Commentariilor* şi compară vorbele celebre din VI 30 : «în toate arată-te discipolul lui Antoninus: πάντα, ὡς 'Αντωνίνου μαθητής».

[2]) Pe care fireşte din când în când totuşi o vizitau, càci Marcus pomeneşte în Fronto, p. 31, şi aerul dela Tibur, în comparaţiile ce el cată pentru clima Neapolei.

[3]) Cf. *Corespondenţa* lui Fronto, Index.

[4]) Cf. *vita Commodi* 1, 9.

[5]) V. n. 3.

[6]) Locul de naştere al lui Pius şi apoi al lui Commodus, fiul aşà de nevrednic al lui Marcus. Cf. *v. Pii* 1, 8, şi 8, 3: *v. Commodi*, 1, 2; 8, 5; 16 5.

[7]) Cf. *v. Marci* 27, 4.

[8]) V. n. 3.

bitoare și pioasă, ce-o face el părinților, rudelor și profesorilor săi în prima carte a *Commentariilor*: despre toți el n'are decât cuvinte bune de spus, dela toți, decât precepte înțelepte ori virtuți de însemnat și urmat [1]). Recunoștința față de oameni el o subsumează apoi și o idealizează în recunoștința față de zei, cărora—în ultimul capitol — le mulțămește cu toată căldura credinței sale, că i-au dat astfel de părinți, astfel de rude, astfel de învățători și astfel de prieteni. — În special recunoștința principelui față de profesorii săi a fost exprimată și concret, cu aceeași liberalitate și mărime sufletească, cu care tatăl său Pius apucase a-i răsplăti pe unii dintre ei, pe vremea domniei sale, pentru instrucția dată fiilor săi [2]): precum spune Marcus însuși în *Commentarii*: «mulțămesc zeilor, că m'am grăbit să ridic pe educatorii mei la acele locuri de cinste, pe care mi se păreau a le dorì și că nu i-am amânat în speranța, pentru că erau încă tineri, de a face aceasta mai târziu» [3]). Astfel Marcus înaintâ pe gramaticul Proculus până la proconsulat [4]); lui Fronto—pe care deja Pius îl făcuse consul — îi ceru, după moartea lui, în senat, o statue [5]); tot astfel ceru el senatului statui și pentru Rusticus, — pe care

---

[1]) Caracteristică e de pildă mulțămirea ce o aduce Marcus lui Fronto (c. 11): nù pentru retorica învățată la el — care nu numai nu-i folosise, dar chiar îi stricase, — ci pentru preceptele înțelepte politice și sociale, își arată împăratul recunoștința sa.

[2]) Vezi mai sus, cap II, p. 34 și n. 3.

[3]) Cap. 17.

[4]) «Oneribus in se receptis» : *v. Marci* 2, 5.

[5]) *Ibidem.*

tot el îl designase şi de consul pentru a doua oară (p. a. 162) şi care în viaţă îi fusese cel mai intim sfătuitor și prieten [1]); pe retorul Celer îl făcù şef al cancelariei imperiale [2]); pe alţi profesori îi onorâ ori răsplătì în alt chip [3]): cercetarea regulată a lui Sextus, acasă la el, erà de pildă încă o onoare, pe care Împăratul nu o acorda oricui și pentru care — aşà pare a fi fost de rară — contemporanii s'au şi mirat şi au însemnat-o ca un lucru excepţional [4]). Cunoscute sânt apoi relaţiile de prietenie ale lui Marcus cu Herodes Atticus [5]), iar legăturile sale *frăţeşti* (aşà le numește Împăratul în *Commentarii*) [6]) cu profesorul şi poate şi ruda sa, Claudius Severus, ne sânt întărite şi de Galenus, medicul de curte al lui Marcus, prin ştirea ce ne dă despre Severus cu prilejul boalei unui copil al împăratului: Severus e — precum povesteşte Galenus — necontenint pe lângă bolnav şi are mare grijă de el [7]), — ceea ce ne arată că titlul

---

1) *Vita Marci* 3—4: «audivit... et praecipue Iunium Rusticum, quem et reveritus est et sectatus, qui domi militiaeque pollebat, stoicae disciplinae peritissimum; *cum quo omnia communicavit publica privataque consilia*, cui etiam ante praefectos praetorio semper osculum dedit....».

2) Philostratos, *vitae soph.* I 22, 5 (ed. Kayser 1871 II p 37).

3) *Vita Marci* 2, 2: «...quibus omnibus ut disciplinarum auctoribus plurimum detulit».

4) Philostratos, *v. soph.* II 1, 21 (ed. K. c., p. 65) şi Cassius Dio LXXI 1, 2—3; cf. Zonaras, *Hist.* XII 2. — Vezi mai sus p. 126 n. 4 şi p. 127 sq.

5) La Philostratos, *l. c.* I 25, p. 49; II 1, 26 sq., p. 67 sq.

6) I 14.

7) Galenus, *de praenot. ad Posth. lib.*, 10, ed. Kühn, XIV p. 651 şi urm.: o foarte amănunţită relaţie.

de *frate* dat de Marcus profesorului său, erà pe deplin îndreptăţit. — *Vita Marci* 3, 5, ne spune în fine — ca un rezumat eloquent şi înălţător al recunoştinţei purtate de Marcus profesorilor săi — că acesta aşezase imaginele lor în aur printre zeii săi Lari şi la aniversarea morţii lor el mergea în persoană să sacrifice la mormintele lor, pe care le încunună în totdeauna cu flori.

Cât priveşte devotamentul lui Marcus, am putea zice, că această însuşire a caracterului său alcătueşte baza întregei sale vieţi morale: căci el a fost devotat şi familiei și prietenilor şi statului și filosofiei: în conştiinţa unei datorii de iubire și sacrificiu, ce-i era impusă de însăşi *raţiunea supremă*, care-i dase viaţa, el identificà închinarea dezinteresată la binele public cu însăși menirea vieţii sale. — Dar despre acestea vom avea a trata mai pe larg la «stoicismul» său. — Deocamdată însemnăm ca rezultate oarecum organice şi de natură exemplificatoare ale acestei înclinări a sufletului său, cultul prieteniei şi devotamentul lui Marcus faţă de tatăl său Pius. — Precum delicateţa erà ceva nu mai puţin necesar vieţii lui Marcus ca apa şi aerul, tot aşà el simte prietenia ca o funcţiune esenţială a existenţei noastre în societate: prietenia — aşà cum o înţelege Marcus — e însă fireşte gradul cel mai înalt al devotamentului nostru faţă de aproapele; ea nu e un contract egoist de asigurare reciprocă, ci e înclinarea firească, necondiţionată și gata la orice sacrificiu către o persoană înrudită sufleteşte cu noi. O astfel de prietenie «mai tare decât moartea», a purtat Marcus *tuturor* prietenilor săi: pentrucă el nu le-a cerut nimic, ci nu-

numai le-a dat: tatălui său de o cerească virtute, Pius; fratelui său aşa de bun la inimă, dar aşà de slab de voinţă şi înclinat spre păcate, Verus; soţiei sale, care nu l'a înţeles; însfârşit bunilor, nobililor săi învăţători: Severus, Apollonius, Maximus şi Rusticus. — Cu adâncă înţelegere şi recunoştinţă înseamnă Marcus în cartea I a *Commentariilor* tot ce-a mai «învăţat» asupra prieteniei dela Alexandru Platonicul (a nu ne lepădà din lipsă de timp de datoriile ce ni le impune prietenia: c. 12), dela Catulus Stoicul (a nu socoti drept puţin lucru învinuirea adusă de un prieten, chiar de cumva n'ar fi întemeiată, — ci a încercà să-i recăpătăm încrederea: c 13), dela Severus Peripateticul (a sperà numai binele şi a avea încredere în iubirea prietenilor; şi a nu fi ascunşi faţă de cei ce capătă cumva dezaprobarea noastră; şi a nu avea prietenii nevoe să facă presupuneri despre ce vrem ori ce nu vrem, ci a fi deschişi: c 14), ori, mai ales, dela tatăl său Pius (a nu fi pretenţios faţă de prieteni, a le lăsà perfectă libertate de acţiune, şi, mai presus de toate, a-i iubi cu linişte şi cu măsură: nici a nu se săturà repede de ei, dar nici a le arătà o dragoste exagerată: c 16). — Sinceritatea şi statornicia aceasta necondiţionată, cerută de Marcus prieteniei, presupunea fireşte o bază de bunătate şi iertare, în faţa cărora orice greşeală a prietenului să-şi piardă total puterea de a supărà ori înstreinà pe cel atins. Greşeala trebuià să aibă numai valoarea unei experienţe obiective, folositoare pentru ambele părţi. Şi în adevăr, în ce priveşte pe Marcus, putem vedeà din *Commentariile* sale, că el făceà parte dintre acei

oameni rari, cari — din inimă — iartă toate și de aceea n'au nevoe să uite nimic din relațiile lor cu aproapele. Înțelegând adânc slăbiciunea sufletului omenesc și având însuși a-și face imputări, el ținea minte fără ură și fără supărare și acele împrejurări, în care cu voe sau fără voe cei dimprejurul său îl jigniseră: ținerea de minte a lui Marcus nu eră decât amintirea omului care învață mereu, din cărți, dar mai ales din viață, a-și desăvârși sufletul și a ajunge prin *cunoștința* lumii și a oamenilor la perfecta liniște a înțeleptului. — Firește iubirea sa nu puteà fi, ca atare, nici aprinsă, nici intermitentă: ci senină și continuă. Printre virtuțile tatălui său Pius el pomenește și pe aceea de a-și fi iubit cu liniște și măsură prietenii [1]). — Marcus n'a urît pe nimeni, dar a spune numai că a *iubit*, e a spune mai puțin decât adevărul; căci iubirea sa n'a fost aceea ce lumea numește în comun cu această vorbă: acel sentiment așà de pământesc, plin de nestatornicie și intinat de egoism, în care nu iubim decât pe acei care ne iubesc și cât ne iubesc; iubirea sa, acel sublim devotament a toate iertător, pentru că a toate înțelegător, nu se poate asemănà decât cu iubirea de oameni a blândelor figuri ale reformei catolice: San Francesco, Sant' Antonino ori Fra Giovanni Angelico: acea iubire al cărei zâmbet e trist și al cărei foc nu e de natură pământească.

Marcus fu de copil inclinat spre reflecțiune: el ne e descris ca serios și tăcut [2]), — «iar când aflâ, c

1) *Comment.*, I 16.

2) *Vita Marci* 2, 1; vezi mai sus cele expuse la sârguința și modestia sa.

a fost adoptat de Hadrian, mai mult s'a înspăimântat decât s'a bucurat, şi cerându-i-se să se mute în locuinţa particulară a lui Hadrian, el plecă fără voe din grădinile mamei sale, și când cei din jurul său îl întrebară, de ce intră trist în adopţiunea imperială, el expuse, ce rele cuprinde în ea domnia» [1]). În afară de cunoştinţa sa timpurie cu filosofia, a mai contribuit de sigur la creştererea seriozităţii sale şi sănătatea sa plăpândă. Pe de altă parte modestia şi delicateţa sa înăscută trebuiau să-i insufle groază pentru acea mulţime sgomotoasă, servilă şi brutală care mişunà la curtea imperială : precum zice Goethe :

O sprich mir nicht von jener bunten Menge,
Bei deren Anblick uns der Geist entflieht !
Verhülle mir das wogende Gedränge,
Das wider Willen uns zum Strudel zieht [2]).

Târziu încă, pe când scria *Commentariile*, Marcus tot îşi mai făceà imputări pentru dorul său, ne-stoic!, de singurătate: «oamenii îşi caută retrageri la ţară, ori pe malul mării, ori în munţi: *şi şì tu ai obiceiul de a-ţi dori tare mult astfel de locuri»* — deși, tuturora, cel mai sigur refugiu de sgomotul vieţii ar trebuì să le fie propriul suflet [3]). Totuși chiar în margenile stoicismului strict Marcus găsia până la un anume punct o aprobare a ferirei sale de lume: cu bucurie, de sigur, notase el, că şi Epictet recomandà evitarea acelor oameni, cari ne sunt o piedică în

[1]) *Ibid.*, 5, 3—4.
[2]) *Faust*, Vorspiel.
[3]) *Comment.*, IV 3.

libertatea noastră sufletească: Marcus însuşi revine de mai multe ori în *Commentarii* asupra acestei *excepţii* dela regula generală de bună voinţă şi simpatie, ce trebue să o urmăm faţă de semenii noştri [1]): el compară pe acei oameni, pe cari avem a-i evità cu neprevăzătorii ori violenţii, cari la gimnastică ne lovesc ori rănesc: precum nu le purtăm acestora ură pentru greşeala lor, dar îi evităm, tot aşà «ne e slobod să ne ferim, *fără bănueli şi fără mânie*, de anume oameni» [2]). Şi acestei teorii a reţinerii faţă de elementele cu totul eterogene, Marcus îi dă o expresie de o rară poezie şi delicateţă într'un alt loc al *Commentariilor*, — pe care iarăşi îl cităm deja aici, la expunerea caracterului originar al principelui, pentru că nu e o deducţie strict logică, stoică, ci e încă una din multele reflecţiuni proprii ale lui Marcus, născute nu din filosofia, ci din firea sa: întocmai ca soarele, «aşà trebue şi spiritul nostru să radieze şi să se răspândească, dar nici de cum să se împrăştie, ci numai să se extindă, şi nici să întreprindă un atac violent şi furtunos al obstacolelor ce i se pun în cale, nici să se plece, ci numai să se oprească şi să lumineze obiectul, care admite lumina sa. Tot ceeace însă nù lasă să treacă razele, sie însăşi îşi răpeşte lumina» [3]). Această învăţătură de purificare şi înobilare a propagandei misionare cynico-stoice arată, cât de adânc pătrunsese Marcus în antinomia, ce există în sufletul

---

[1]) IV 3; V 33; în special VI 20; VIII 57, — şi în alte locuri.

[2]) VI 20.

[3]) VIII 57.

omenesc între logică și instinct [1]), —antinomie din care decurge zădărnicia tuturor încercărilor de *convingere* spre bine ori adevăr, a sufletelor, «care nu lasă să treacă razele soarelui». — Retragerea aceasta în sine a lui Marcus, rezerva și tăcerea sa, care, precum văzurăm, nu decurgeau numai din delicateţa şi modestia sa, ci şi din analizarea pătrunzătoare a firei omeneşti, făceau pe cei din jurul său să se simtă în totdeauna ne la îndemână, streini, faţă de dânsul. Până şi profesorul său Fronto nu îndrăznià să-l turbure prea des cu rugăminţile sale, ci se adresà mai degrabă lui Lucius, care erà mult mai familiar cu prietenii săi [2]). De aceea Marcus nici n'a avut, propriu zis, în afară de filosofii Severus și Rusticus prieteni intimi, ci numai admiratori respectuoși: ba chiar şi cu Severus şi Rusticus el pare a fi fost mai mult în relaţii filosofice și politice, decât pur omeneşti [3]). Viaţa numai cu ideile sale — așà de favorizată de direcţia morală stoică a desăvârşirei personale — îi fusese întotdeauna mult mai plăcută decât cea de societate [4]). Ocazional, atât în scrisorile sale [5]), cât şi în *Commentarii* [6]), el se arată chiar

---

[1]) Cf. problema tratată de Goethe în *die Wahlverwandtschaften*, şi vezi în special partea I, cap III.

[2]) Cf. Fronto, *ad Verum imp.* II 8 şi 9, p. 136—8 şi *ad M. Ant. imp.* II 7 şi 8, p. 111.

[3]) Vezi mai sus şi în cap. II citatele respective din *Commentarii* şi din *vita Marci*.

[4]) Cât de mult îi plăceà lui Marcus viaţa de cabinet, faţă de cea publică, se poate vedeà în special din scrisorile IV 4, 5, p. 67—9, din *Corespondenţa* cu Fronto.

[5]) Fronto, p. 30.

[6]) VI 46.

deadreptul obosit de monotonia vieţii: această dispoziţie e însă, precum se poate foarte clar vedeà atât din scrisori cât și din *Commentarii*, numai o urmare a melancoliei sale, liniştite, dar continue, — răspândite — după delicata expresie a lui Martha[1]) — ca o «sérénité voilée» peste întreaga sa viaţă. Austeritatea doctrinei stoice crescu apoi și mai mult seriozitatea şi rezerva lui Marcus, creând oarecum un contrast între dânsul şi filosoful «amabil», ce fusese tatăl său Pius. Totuşi bunătatea, delicateţa şi mai ales naturaleţa lui Marcus nu-l lăsau să se întunece prea mult, ori să devie cu totul nesociabil, ci până și în *Commentarii* îl vedem de pildă exprimând cu umor o gândire privitoare la zădărnicia laudei din partea urmaşilor: aceştia trebue adică să glorifice, aceea ce ei nici nu cunosc, nici n'au văzut; «aceasta e însă cam tot aşa, ca și cum cineva s'ar întriștà, că nici strămoşii n'au ţinut discursuri de laudă asupra lui» [2]). — O altă pildă de ironia sa fină o găsim la Philostratos, care ne povesteşte despre retorul Aristides, din Smyrna, următoarele: dorind împăratul să-l audă, vanitosul sofist rugă pe Marcus, să îngăduie, ca să fie și public de faţă, când va vorbi, — ceea ce i se acordâ fără nici-o greutate; dar Aristides, ca toţi sofiștii vremii sale, s'ar fi simţit nenorocit, dacă ascultătorii n'ar fi aplaudat destul de energic: de aceea el rugă pe împărat să le şi dea voie «şi să strige și să aplaude, cât ce-or putea», — la care «împăratul surâ-

---

1) *Les moralistes sous l'empire romain*, p. 210.
2) VI 18.

zând zise: «asta atârnă de d-ta: τοῦτο ἐπὶ σοὶ κεῖται»[1]).

Înclinarea lui Marcus la reflecțiune nu-l îndreptà astfel numai spre propriul examen de conștiință, ci și spre observarea sârguitoare și conștiincioasă a vieții sufletești a aproapelui: și anume, cu atât mai mult cu cât și învățătorii săi stoici îl făcuseră mereu atent, încă din copilărie, asupra greșelilor și păcatelor *obicinuite în lume* și de care el are a se feri. Pornind dară dela necesitatea propriei îndreptări, dar treptat ajungând, prin exercițiu, la puterea unei înclinări independente spre observațiunea morală a mediului, examinarea vieții sufletești a aproapelui câștigâ la Marcus o adâncime și finețâ, de care *Commentariile* sale ne dau la fiecare pas o dovadă nu se poate mai convingătoare: portretele, pe care le face el în cartea I profesorilor săi și în special tatălui său Pius, sânt de o valoare, nu numai etică, dar și psihologică, vecinică. Tăria observației lui Marcus constă tocmai în surprinderea tuturor relațiilor *false* ale sufletului nostru cu lumea dimprejur: păcatele, așa de răspândite, ale bănuelii, invidiei, calomniei, care toate decurg din exagerarea însemnătății propriului eu, nu-i scapă nici-odată, lui, celui deprins a veghia mereu tocmai asupra acestei înclinări «egolatre», așa de răspândite și totuși așa de împotriva naturei și a rațiunii: căci acestea n'au dat altă valoare omului, decât aceea, pe care și-o va câștiga în activitatea, iubirea și binefacerea *față de aproapele.*—

[1]) Philostratos, *vit. soph.* II 9, 2—4, ed. Kayser 1871 II p. 87—8.

Darul de observaţie al lui Marcus se exercita fireşte nu numai asupra oamenilor, ci şi asupra naturei: în ce o priveşte însă pe aceasta, Împăratul pare a nu fi trecut peste examinarea strict formală a lucrurilor, și a nu fi căutat să pătrundă mai adânc în cauzele fenomenelor: de aceea observăm la el un realism foarte puternic, dar rece [1]), lipsit de acea dragoste pentru natură, aşa de caracteristică pantheiştilor moderni ca Goethe. — Se poate, ce-i dreptul, ca, în ce priveşte observarea naturei, Marcus să se fi lăsat, ca şi pentru celelalte *sentimente* ale sale, «îndreptat» mai mult decât era de nevoe, de stoici. În adevăr, într'unul din rarele locuri din *Commentarii*, unde el se caracterizează *direct* pe sine însuşi (I 17), vedem că el nu era *dela fire* așa de rigid, aspru și auster, precum ne apare mai târziu: supt liniștea şi blândeţea sa, aşa de minunat manifestate încă din copilărie, se ascundea un temperament puternic, sudic: Marcus se descrie ca iute la fire şi înclinat spre hotărîri repezi: că totuşi el a reuşit întotdeauna *să se stăpânească*, şi nici părinţilor, nici profesorilor nu le-a păşit niciodată violent înainte, aceasta o socoteşte el ca un semn al deosebitei bunevoinţe a zeilor faţă de dânsul,—şi tot astfel, dacă în anii de tinereţă nu s'a lăsat robit de ispititoarele farmece ale sclavilor săi, Benedicta ori Theodotus. — Focul latent al temperamentului său, Marcus îl cheltuì totuși —

[1]) Ba chiar, din pricina unei griji — *stoice* — exagerate, de *ispitele*, în care ne pot duce lucrurile *frumoase* dimprejurul nostru, aproape duşmănoasă: după propria expresie a lui Marcus (VI 13), observaţia naturei devine pentru el o «*demascare*» a ei.

în chip nobil — pe de o parte în sârguinţă, pe de alta în devotamentul său neîntrecut. — Poate însă tot acestui substrat de *patimă* Marcus are a datorì şi o însuşire negativă a spiritului său: pulverizarea observaţiei şi nesistema în gândire. Marcus nu e un cap logic: ba mai mult, îl vedem chiar fugind, în *Commentarii*, de orice raţionament susţinut al unei teze şi admiţând dintr'odată două ipoteze. Orice expunere ori demonstrare a sa porneşte sau dela simpla observare a faptelor, sau dela un adevăr aprioric, de natură fie metafizică, fie etică. Apoi, în însăşi expunerea unui fenomen moral ori psihologic, de pildă portretul unei persoane, legătura de idei e aşa de superficială, încât diferitele observaţii par ar fi aruncate la întâmplare una lângă alta. Tot aşa şi cu gândirile sale de ordin mai general, metafizic ori etic: atât înlăuntrul fiecăreia cât şi în succesiunea lor domneşte totala lipsă de sistemă. — Acest cusur al spiritului lui Marcus e însă—ce-i dreptul—deplin făcut uitat de ascuţimea gândirei şi pătrunderea observaţiei sale.

Pentru a încheià acum cu expunerea caracterului originar al lui Marcus, — tonul fundamental, care ni se arată colorând înfăţişarea sa spirituală, e blânda dar hotărîta neîncovoiare a convingerilor sale intime: înălţat de lăudătorii sinceri ori nesinceri în slava cerului încă de mic copil, el nu-şi pierde modestia; încărcat de Hadrian şi Pius cu onoruri, el nu devine mândru; trăind într'o vreme de stricăciune şi patimi, el rezistă ispitelor; asaltat de concepţiile despre lume

așa de opuse, ale retoricei și filosofiei [1]), el nu cade pradă nici falsității sofisticei, nici asprimii nenatural încordate a stoicismului, ci-și păstrează naturaleța și simplicitatea sa: gravă, dar sinceră și blândă, austeră, dar delicată și iubitoare; recunoscător și devotat învățătorilor săi, — el e totuși, mai înainte de orice, adânc credincios geniului bun din el: printre dragoste și ură el merge liniștit și iertător pe calea mântuitoare a cunoașterei de sine. Filosofia stoică îi e binevenită pentru a-i netezi și scurtà drumul. Dar Stoicismul nu-l va *preface*, ci numai îl va *desăvârșì*: pe el urmașul vrednic al familiilor virtuoase Annia și Aurelia.

Educația generală a lui Marcus ne arată icoana obicinuită a felului de creștere, ce-l căpătà în deobște tinerimea din societatea înaltă a acelei vremi. El primì mai întâi instrucția elementară: cetitul, scrisul, socotitul și muzica: «usus est magistris ad prima elementa Euforione litteratore et Gemino comoedo, musico Androne eodemque geometra» [2]). Comicul Geminus trebuia să-l învețe pe Marcus pronunțarea corectă și gestul elegant: deja Quintilian recomanda pentru formarea unui orator luarea ca profesor de declamație a unui actor comic [3]). Diognetus, guvernorul stoic mai sus pomenit, al lui Marcus,

---

[1]) Vezi amănuntele cu privire la acest punct în paragraful imediat următor.

[2]) *Vita Marci* 2, 2.

[3]) Cf. pentru amănunte Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 276.

îi dădu şi lecţii de pictură [1]): tot el aduse principelui ca învăţători «întâi» pe Bacchius, «apoi» pe Tandasis şi Marcianus [2]): în ce discipline l'au instruit aceşti profesori, Împăratul nu ne spune; cum însă el îi pomeneşte în ordinea de idei a educaţiei sale filosofice încă din copilărie, s'ar putea ca aceştia să-i fi predat primele elemente ale filosofiei stoice. În orice caz numele celor din urmă doi: Tandasis şi Marcianus nu sânt sigure. Se poate ca Marcianus să fie o eroare de copist pentru Maecianus, pe care îl cunoaştem din *Vita Marci* 3, 6, ca profesor de iurisprudenţă al principelui moştenitor, — iar Tandasis a fost — foarte problematic — emendat între altele şi ca Andron (profesorul de muzică pomenit de *Vita* 2, 2) [3]). — Dela magistrii de elemente Marcus trecu la gramatici, pentru ca după aceştia să ajungă la retori. Interesantă e relaţia dintre numărul profesorilor de litere latine şi al celor de litere grece: pe când principele e instruit în gramatica latină de trei învăţători şi în cea greacă numai de unul [4]), el are trei profesori de oratorie greacă şi numai unul de oratorie latină: «oratoribus usus est Graecis Aninio Macro, Caninio Celere [5])

---

[1]) *Vita Marci* 4, 9: «operam praeterea pingendo sub magistro Diogeneto dedit».

[2]) *Comment.*, I 6.

[3]) *Commentarii*, ed. Stich 1903, app. crit. p. 2.

[4]) *Vita Marci* 2, 3: «usus praeterea grammaticis Graeco Alexandro Cotiaensi, Latinis Trosio Apro et Polione et Eutychio Proculo Siccensi».

[5]) Cf. asupra lui şi Philostratos, *v. soph.* I 22, 5 (ed. Kayser 1871 II p. 37).

et Herode Attico [1]), Latino Frontone Cornelio». Şi, adaogă *Vita*, «sed multum ex his Frontoni detulit, cui et statuam in senatu petit» [2]). Relaţia aceasta inversă între gramatică şi retorică are probabil originea în următoarea împrejurare: mama lui Marcus stăpânia limba greacă, precum am văzut mai sus [3]), într'o măsură, chiar pentru vremea aceea, când toată lumea ştia bine greceşte, excepţională. În *gramatica* greacă fiul ei n'avea dar nevoe de mulţi învăţători; dimpotrivă, în gramatica latină, tocmai pentru că lumea bună romană aproape nu mai vorbia acum decât greceşte, Marcus avea nevoe de o instrucţie fundamentală. În *retorica* greacă principele nu mai putea însă căpătà nici-un ajutor dela mama sa ori dela pedagogii săi greci: aici erà nevoe de «specialişti»: de aceea vedem trei «oratori» «greci» ostenindu-se cu Marcus în retorica greacă. În retorica latină din contra nu întimpinăm decât *un* profesor: acesta era însă cel mai mare orator latin al vremii sale: Cornelius Fronto. — Marcus mulţămind în cartea I a *Commentariilor* sale tuturor celor ce l'au ajutat pe calea virtuţii, nu pomeneşte dintre cei opt profesori de gramatică şi retorică decât pe doi [4]): şi anume pe gramaticul grec Alexander,

---

[1]) Cf. asupra lui acelaş autor, *ibid.*, I 25 (K. II p. 49) şi II 1, 26—32 (K. II p. 67—70).

[2]) *Vita Marci* 2, 4—5.

[3]) În cap. II, p. 35 şi notele.

[4]) Cassius Dio face deasemenea o foarte strictă alegere între profesorii lui Marcus: el nu pomeneşte dintre toţi *retorii* şi filosofii, cari l'au instruit pe împărat, decât pe Fronto şi pe Herodes şi pe stoicii Rusticus şi Apollonius:

pentru tactul şi delicateţa sa [1]), şi pe Fronto pentru învăţăturile *politice*, ce i-a dat [2]). *Vita Marci* ne mai spune totuşi că şi gramaticul latin Proculus fu deosebit de onorat de fostul său şcolar, întrucât acesta îl înaintâ până la rangul de proconsul, susţinând èl cheltuelile de reprezentare ale sarcinei [3]). — «Dezaprobarea» şi nemulţămirea aceasta a lui Marcus cu activitatea *specială* a foştilor săi profesori de gramatică şi retorică ne arată, cât de deplin fusese el apoi câştigat pentru filosofie, şi cât de puţin preţui el — ca atare — meşteşugul, aşa de complicat şi totuşi aşa de lipsit de un cuprins viu, al strălucitei oratorìi din vremea *renaşterei* greco-romane.

Fapt e, că dintre filosofii pomeniţi de *Vita Marci* [4]) ca foşti profesori ai împăratului nu lipseşte *niciunul* din cartea de mulţămire închinată de dânsul în *Commentarii* «învăţătorilor» săi [5]). În adevăr: înaintea tuturora, Marcus aminteşte pe cei trei stoici, Apollonius, Rusticus şi Maximus [6]), mulţămind, în special, zeilor, că i-au acordat favoarea de a cunoaşte pe aceşti trei înţelepţi [7]). Dar şi pentru ceilalţi pro-

---

LXXI 35, 1—2. (Cu alt prilej, 1, 2, Dio mai pomeneşte şi pe stoicul Sextus şi retorul Hermogenes: v. mai sus, p. 126 n. 4).

[1]) *Comment.*, I 10.

[2]) *Ibid.*, I 11; cf. mai sus cap. II p. 66.

[3]) 2, 5.

[4]) 2, 7—3, 4.

[5]) Dimpotrivă filosofii Arrianus din Nicomedia şi Basilides din Skythopolis, pomeniţi numai de Eusebius-Hieronymus (*Chron.*, ed. Schoene II 168—9), lipsesc şi la Marcus.

[6]) *Comment.*, I 8, 7, şi 15; cf. studiul de faţă, cap. II pag. 63 şi urm.

[7]) I 17.

fesori ai săi de filosofie: stoicii Sextus şi Catulus, peripateticul Severus şi academicul Alexander [1]), Împăratul are vorbe de adâncă şi caldă recunoştinţă [2]). Şi totuşi astăzi, când putem face în toată libertatea de orice prejudecăţi asemănarea între «discipol» şi «magistri», sântem datori a fixa o altă relaţie a valorilor, decât cea — tacit — stabilită de contemporanii propriu zişi ai lui Marcus. Toţi filosofii aceia, stoici ori altfel, cari-l conduceau pe Marcus pe calea înţelepciunii, erau în adevăr oameni foarte virtuoşi, dar nici unul din ei nu se distingeà prin originalitatea gândirei ori prin disciplina ştiinţifică a sistemului său filosofic. Ei erau nişte simpli *profesori* ai unor teorii alcătuite de alţii. Şi dacă ne amintim, că chiar *virtutea* lor nu erà lipsită de umbre (dovadă vanitatea lui Apollonius [3]), ori brutalitatea lui Rusticus) [4]), modestia şi umilinţa cu adevărat filosofică a şcolarului lor — care prin *Commentariile* sale dovedì, că şi cugetà independent — ne apare într'o lumină şi mai nefavorabilă pentru aceia.

În afacerile de stat adevăratul şi singurul maestru al lui Marcus fu tatăl său Pius [5]). Pentru partea «technică» a iurisprudenţei principele mai avu apoi ca profesor pe Lucius Volusius Maecianus [6]). — *Vita*

---

1) Cf. cap. de faţă, p. 126, n. 3; în *v. Marci* Alexander — cu dreptate — lipseşte, întrucât propriu zis nu a fost profesorul, ci numai sfătuitorul Împăratului.

2) Cf. studiul de faţă, cap. II p. 65 şi urm. — Asupra cultului lui Marcus pentru profesorii săi, vezi mai sus.

3) V. mai sus, cap. II p. 71.

4) *Ibid.*, p. 67.

5) *Ibid.*, cap. II.

6) *Vita Marci* 3, 6.—Cf. Fronto *ad M. Caes.* IV 2, p. 61:

Marci ne spune însă, că viitorul împărat «a frequentat şi şcoalele publice ale declamatorilor — amavitque e condiscipulis praecipuos senatorii ordinis Seium Fuscianum et Aufidium Victorinum, ex equestri Baebium Longum et Calenum» [1]). Ştirea aceasta are numai *fondul* de adevăr, că Marcus ocazional a asistat şi la conferinţele declamatorilor, precum, în general, el a căutat să audă pe toţi sofiştii mai de seamă din imperiu, fie chiar în Roma, fie în călătoriile sale prin provincii [2]). Dimpotrivă *forma*, în care ne e dată ştirea: cu «frequentavit» şi «condiscipuli», e exagerată: Marcus ne spune doară în *Commentarii*, I 4, apriat, că, potrivit dorinţei străbunului său Catilius Severus, el n'a umblat la şcolile publice [3]). — Înainte de a trece acum la expunerea Stoicismului lui Marcus, ne mai rămâne de tratat o chestiune de hotărîtoare importanţă în educaţia principelui, şi anume conflictul între *retorică* şi *filosofie*: acest conflict erà deja de mult latent în cultura vremii, acum însă, când fu să se hotărască încă din copilărie direcţia intelectuală a unui viitor *împărat*

---

o scrisoare a lui Marcus, în care el pomeneşte pe acest profesor. Cf. tot acolo şi nota lui Naber: citat din *Digesta* XXXVII 14 şi 17, unde Marcus şi fratele său Lucius, ca împăraţi citează pe Maecianus ca iurist şi-l numesc amicul lor.

[1]) *Vita Marci* 3, 8, — la care *Vita* 3, 9 adaogă: «in quos maxime liberalis fuit, et ita quidem ut, quos non posset ob qualitatem vitae rei p. praeponere, locupletatos teneret».

[2]) Vezi mai sus (şi şi mai jos, *passim*) relaţiile lui Marcus cu sofiştii şi filosofii.

[3]) Παρὰ τοῦ προπάππου, τὸ μὴ εἰς δημοσίας διατριβὰς φοιτῆσαι.

erudit, el trebuì să izbucniască în mod elementar, pentru lupta finală.

Filosofia stoică şi retorica se excludeau una pe alta: prima cerea simplicitate şi naturaleţă, — a doua nu erà decât meşteşug şi prefăcătorie. Filosofii predicau educaţia de fond — adânc sufletească; sofiștii pe cea formală, de aparenţă în public. Firesc lucru dară, că filozofii anatemizau pe retori, iar aceştia ironizau, ori la nevoe satirizau în chipul cel mai crud, lipsa de *maniere* şi speculaţia — ce-i dreptul, nu arareori zadarnică — a filosofilor. Căci nu e de negat, că în zelul lor moral, filosofii — şi în special cei stoici — pricinuiau o sărăcire a vieţii sufletești individuale: alungând din spirit — întocmai ca şi ascetismul creştin — orice sentiment pentru artă ori poezie și îndreptându-l numai spre reflexiunea şi auto-critica etică, ori spre activitatea pur științifică. — Am văzut mai sus, cum Stoicii reuşiră să capete în mânile lor educaţia lui Marcus încă din primii lui ani de copilărie. Când cursul studiilor ceru însă, ca principele să se ocupe și cu retorica [1]), Stoicii trebuiră să facă loc şi oratorilor: trei pentru cea greacă şi unul pentru cea latină. Retorii greci, deşi oameni cu nume cunoscute, chiar vestite [2]), nu par a fi avut o înrâurire mai adâncă asupra lui Marcus. Dimpotrivă cel latin, oratorul M. Cornelius Fronto îşi câştigâ aşà de trainic simpatia elevului său, încât acesta, de

---

[1]) Căci gramatica *puteà* fi încă foarte bine predată tot de stoici, cari erau chiar mari teoreticiani ai ei. În cazul lui Marcus nu avem lămuriri mai de aproape asupra concepţiei despre lume a gramaticilor, cari l'au instruit.

[2]) Vezi mai sus p.153 sq. şi notele.

dragul profesorului, părù un timp a deveni necredincios filosofiei stoice. — Taina acestei şovăiri a lui Marcus trebue căutată în caracterul profesorului său de retorică. Fronto nu se asemănà de fel cu ceilalţi «oratori» ai vremii. Fără a fi stoic [1]) — ba urà pe Seneca din toată inima [2]) — Fronto erà un om de o rară seriozitate morală: el îşi iubià arta sa din idealism şi o apărà cu patima sincerităţii; putuse să devie bogat şi a murit sărac; la curte nu s'a grăbit niciodată să ia loc printre cei ce făceau anticameră; dimpotrivă, când erà vre-o recepţie mai bucuros rămânea acasă, motivându-şi lipsa cu vre-un acces de reumatism; favoarea, de care se bucurà pe lângă Pius şi Marcus, n'a folosit-o pentru sine niciodată; iar când a avut vre-o rugăminte pentru alţii, el n'a făcut decât să arăte meritele celui pentru care intervenea; din scrisorilor sale, — fără de care poate am avea azi o ideie mai bună de el ca orator, fiind pus de cei vechi alăturea de Cicero [3]), pe când acum,

---

[1]) Nu putem pe de altă parte afirmà, numai după documentul, ce-l avem în scrisorile sale, *ad amicos* I 4, p. 176,— o călduroasă scrisoare de recomandare, a lui Fronto, pentru filosoful platonic Iulius Aquilinus, către un alt prieten, — că Fronto ar fi fost un adept al Academiei. Ce-i dreptul, admiraţia, cu care vorbeşte de Aquilinus, atât ca filosof cât şi ca orator, dă de gândit, şi nu e imposibil, ca legăturile acestuia cu Fronto să fi fost şi de natură filosofic-dogmatică.

[2]) Vezi scrisoarea lui Fronto, *ad M. Anton. de orationibus*, p. 155 şi 156; cf. p. 224 *(de feriis Alsiensibus)*, unde Fronto se numeşte singur în glumă: «homo... multum facundus et Senecae Annaei sectator».

[3]) Vezi toate ştirile antice asupra lui Fronto, strânse de Mai, în ed. lui Naber, proleg. p. XXXIV şi urm.

citindu-i scrisorile, el ne apare ca un pedant admirator al celor «vechi», lipsit de gust şi chiar de talent, — vedem în fine, pe de altă parte, ce *om* excelent și ce profesor demn a fost acest retor-ca-atâţia-alţii ai vremii sale [1]). — Marcus se lăsă dară câştigat de căldura şi sinceritatea magistrului său și, cu sârguinţa-i obicinuită, el deveni în scurtă vreme un bun orator — după placul lui Fronto [2]). Adică, nu ideile, ori argumentarea strânsă, ci vorbele și imaginile, εἰκόνες, precum le zice Fronto, fură preocuparea de căpetenie a discipolului întru eloquenţă: «tu ştii să cauţi cuvintele: ştii, după ce le-ai găsit, să le aşezi unde se cuvine; ştii să le dai o culoare adevărată de vechime» [3]), îl laudă magistrul; iar în nenumărate alte locuri îl îndeamnă să caute, sau îl felicită că a găsit sinonime, archaisme, ori figuri retorice noi şi fericite [4]). Nicăiri nu întâlnim, din partea lui Fronto, o ideie mai înaltă: profesorul, şi — prin el — şcolarul, sânt

---

[1]) Gaston Boissier a dat în *Revue des deux Mondes* pe 1868, v. 74, p. 671—698 o caracteristică foarte nimerită a lui Fronto. Dimpotrivă portretul ce-l face el lui Marcus tânăr (după *Coresp.* cu Fronto) e lipsit de pătrundere şi exagerat. Marcus nu-i pentru B. decât un simplu şcolar silitor. Că B. nu era tocmai familiar cu izvoarele, când a scris articolul, dovedeşte şi greşeala repetată, ce face, de a numi pe Pius «ginerele» lui Hadrian.

[2]) Vezi *ad Anton. imp.* I 2, p. 96—7: «meministin eius orationis tuae quam vixdum pueritiam egressus in senatu habuisti? [cf. *ad. M. Caes.* III 8 şi V 1—4]».

[3]) Fronto, *ad M. Anton. de eloquentia* 3, p. 152.

[4]) Caracteristică e în această privinţă colecţia de scrisori *ad M. Ant. de eloq.*, p. 139 sqq., *ad Anton. imp.* I 2, p 95 sqq., şi *ad M. Anton. de orationibus*, p. 155 sqq.

deopotrivă robii «ornamentului» şi ai «pòmpei» [1]). Şi aşa erau toţi retorii vremii: «marii», «divinii» Polemon, Aristides, ori Herodes Atticus: din fericire, ori mai bine: din nenorocire, ni s'au păstrat destule discursuri de-ale lor, ca să putem vedea, cât de jos căzuse gustul artistic şi priceperea estetică a timpului: ca nişte principi trăiau aceşti declamatori seci, cari se lăsau plătiţi pentru fiecare cuvântare ori convorbire cu sume fabuloase [2]). — Hadrian, Pius, Marcus, erau, şi ei — fiii vremii lor: ei simţiau plăcere auzind discursurile sofiștilor; ba chiar îi admirau şi nu odată Pius ori Marcus (Hadrian era prea mândru pentru aceasta) au socotit ca o favoare, să asiste la «producţia» vre-unuia dintre negustorii aceştia de vorbe, — a căror înfumurare nu era întrecută decât de platitudinea gustului epocei [3]). — Şi totuşi, e de mirat, dar nu e mai puţin sigur întărit de izvoare: alăturea de această falşitate în vorbă [4]) şi în gustul

---

[1]) Cf. *ad M. Caes.* III 16 p. 54—5: «nunc nuper cœpisti legere ***ornatas*** et ***pompaticas*** orationes (ale sale, ale magistrului): ***noli postulare statim eas imitari posse***»: cu timpul însă Fronto speră, că va ajunge şi Marcus la aceiaşi artă! Pentru exerciţiile retorice ale profesorului şi şcolarului, cf. mai sus, cap. II p. 48.

[2]) Vezi în această privinţă mai multe amănunte asupra sofiştilor din timpul lui Pius la Lacour-Gayet, p. 322 şi urm.

[3]) Philostratos ne povesteşte în ale sale *Vitae Sophistarum* lucruri de un comic foarte înveselitor, dacă n'ar fi aşa de ruşinoase pentru vremea aceea, asupra oamenilor acestora, pe cari nepriceperea contemporanilor îi făcuse să uite cele mai elementare regule de măsură ori bunăcuviinţă, omenească. Cf. mai sus cap. II p. 64 şi n. 1.

[4]) Scrisorile — particulare doară şi intime! — ale lui Fronto şi Marcus sânt pline de expresii ciudat de nefireşti.

artistic, dăinuia o rară sinceritate şi simplitate în obiceiurile şi relaţiile personale ale membrilor casei împărăteşti deoparte, şi ale profesorului favorit de retorică, Fronto, de alta.—Filosofii stoici, cari nu încetaseră — şi după întărirea influenţei lui Fronto — de a-l instrui pe Marcus, nu aveau desigur nimic de imputat şcolarului lor din punctul de vedere al *vieţii* lui; ba mai mult, el continua, deşi nu aşà de intenziv, a se ocupa şi cu cetitul de cărţi filosofice, şi nu odată vedem pe Fronto în corespondenţa sa silit de elev să-i răspundă cu vre-o aluzie, frază, ori citat filosofic. Astfel Marcus intrând în convalescenţă după o răceală gravă [1]), îi scrie lui Fronto între altele şi următoarea frază cu adevărat stoică: «Turpe alioqui fuerit diutius vitium corporis quam animi studium ad reciperandam sanitatem posse durare», la care Fronto îi răspunde cu o scurtă parafrazare aprobatoare a părerii lui Socrates: «doloribus ferme voluptates conexas esse» [2]). Cu alt prilej Fronto glumeşte numai, asupra stoicismului lui Marcus. Acesta îi scrisese, că ducându-se să se culce, a găsit în pat — în villa dela Lorium — un scorpion. Fronto mulţămind zeilor, că Marcus n'a păţit nimic, adaogă: «te certum habeo, *cum tua instituta reputo, haud perturbatum:* ego, quamlibet *vos sapientes me inrideatis,* consternatus equidem sum» [3]). Altădată însfârşit *Corespondenţa* lui Fronto ne lasă — şi anume, precât se pare, chiar pentru timpul dintăi al instruirei lui Marcus — a privi încă

---

[1]) «Sane quidem quod ad vires adtinet, incipiunt redire: pectoris etiam dolor nullus residuus...».

[2]) *Ad M. Caes.* IV 8 şi 9,—p. 71.

[3]) *Ibid.* V 9, p. 80.

mult mai adânc în relaţiile spirituale dintre profesor şi şcolar. Anume, dintr'o scrisoare a lui Fronto, păstrată numai în parte, vedem că Marcus nu erà mulţămit cu felul magistrului său de a înţelege oratoria: potrivit atât preceptelor stoice cât şi propriei sale sincerităţi, Marcus dorià dela orator o expunere clară, neprefăcută, chiar dacă ar fi să supere un moment pe cel căruia i se adresează. Fronto îi răspunde, între altele, următoarele rânduri foarte caracteristice şi pe care, pentru cunoaşterea mai bună atât a profesorului cât şi a şcolarului, le citez textual: «[începutul scrisorii lipseşte...] molliantur, atque ita efficacius sine ulla ad animos offensione audientium penetrent. *Haec sunt profecto quae tu putas obliqua et insincera et anxia et verae amicitiae minime adcommodata. At ego* (Fronto!) *sine istis artibus omnem orationem absurdam et agrestem et incognitam, denique inertem atque inutilem puto.* Neque magis oratoribus arbitror necessaria eiusmodi *artificia* quam philosophis. (Aşà dară Fronto renunţă la punctul *său* de vedere şi adoptă pe cel filosofic, *al lui Marcus!).* In ea re non oratorum domesticis, quod dicitur, testimoniis utar, *set philosophorum eminentissimis,* poetarum vetustissimis excellentissimisque, vitae denique cotidianae usu atque cultu, artiumque omnium experimentis. Quidnam igitur tibi videtur princeps ille sapientiae *simul atque eloquentiae* (adaogă Fronto, pentru cauza sa!) Socrates? *huic enim primo ac potissimo testimonium aput te denunciavi; eone usus genere dicendi, in quo nihil est oblicum, nihil interdum dissimulatum?* (Şi Fronto dă pilde: între altele şi εἰρωνεία socratică!).. Neque deerat So-

crati profecto gravitas aut vis, *quanta* [1]) *cynicus Diogenes volgo saeviebat* (Fronto spune însfârşit clar, ce-l doare: că Marcus îl combate cu argumente cynico-stoice!): sed vidit profecto ingenia partim hominum ac praecipue adulescentium *facilius comi adque adfabili* oratione leniri quam acri violentaque superari.» [2]). Această scrisoare ne arată clar contrastul dintre concepţiile magistrului şi ale discipolului. Că acest contrast nu apare mai des în scrisorile de pe vremea când Marcus era mai tânăr, e explicabil: Marcus era, precum am văzut, un suflet foarte delicat şi nu voia să-i facă prea des supărare bunului Fronto cu filosofia sa [3]). Când însă principele ajunse mai în vârstă [4]) şi Fronto văzu că-l pierde definitiv, scrisorile acestuia pentru eloquenţă, şi împotriva filosofiei, capătă o energie aproape jignitoare pentru şcolarul său [5]). — Istoricii dară, cari,

[1]) În original *quantum*, fără senz; Orelli a propus *quanto* Haupt *quanta*; eu adopt «lecţiunea» lui Haupt.

[2]) *Ad M. Caes.* III 15, p. 52—3.

[3]) Caracteristic e de pildă, că, după urcarea lui Marcus pe tron, el trebuind acum fireşte să ţie o sumă de discursuri şi să facă iar oratorie, lui Fronto i se pare că recunoaşte în cuvântările împăratului propria-i eloquenţă şi se bucură aşa de sincer şi începe iar a-i da sfaturi (*ad Anton. imp.* I 2 p. 95 şi urm.), încât vedem foarte clar, că Marcus niciodată nu i-a luat magistrului său total speranţa de a-i face măcar cât decât onoare în specialitatea lui.

[4]) Cam dela 25 de ani înainte; cf. Fronto, *ad M. Caes.*, IV 13 p. 75, *confesiunea lui Marcus*, că nu reuşeşte să devie bun retor şi-l interesează mai mult filosofia, şi *ad M. Anton. de eloq.*, p. 150, unde Fronto e nevoit să recunoască, că elevul său «...laboris taedio defessus eloquentiae studium reliquisse, ad philosophiam devertisse ..».

[5]) Vezi scrisorile lui Fronto *de eloquentia* şi *de orationibus passim.*

ca Boissier[1]), au trecut cu uşurinţă peste documente aşa de hotărîtoare ca scrisorile mai sus citate, şi au descris pe Marcus, în vremea instruirei lui de către Fronto, ca pe un şcolar fără voinţă, din care profesorii puteau face ce voiau, s'au înşelat pe sine şi au nedreptăţit pe Marcus. — Că în lupta ce se dedea în sufletul lui Marcus între retorică şi filosofie, au intervenit *personal*, şi filosofii, prin susţinerea orală, convingătoare, a principiilor de simplicitate şi sinceritate, ce erau de altfel inerente naturei lui Marcus, e firesc şi omeneşte explicabil: şi ei erau tot aşa de adânc convinşi, ca şi Fronto, că un spirit aşa de ales ca al principelui moştenitor trebuià câştigat pentru cauza lor. Însuşi Marcus accentuează în *Commentariile* sale[2]) rolul acesta direct avut de stoicul Rusticus, în definitiva sa trecere la doctrina Porticului: «... el m'a învăţat să evit căile falşe ale sofiştilor... după sfatul lui m'am lăsat de retorică şi de poetică şi de vorbitul frumos;... el m'a sfătuit să-mi scriu scrisorile foarte simplu, aşa cum a scris el una din Sinuessa mamei mele (Rusticus deci îi dădeà oarecum chiar modele retorice, împotriva celor ale lui Fronto)..». Însfârşit Rusticus i-a făcut cunoscut pe Epictet. — Dar nu e mai puţin sigur, că şi în tot timpul cât Marcus fu în «clasa de retorică», el nu se putu niciodată împăcà cu felul fals, nefiresc, al eloquenţei acelui timp. Ceea ce o lipsă de înţelegere estetică, oarecum inerentă acelei vremi, îl oprià de a găsı ca nevrednic de o simpatie mai nobilă,

---

[1]) În *Revue des deux Mondes, l. c.*
[2]) I 7.

fu în cele din urmă totuşi respins de firea sa profund etică, pentru neadevărul şi deci «imoralitatea» concepţiei sofistice despre lume. Scrisorile, chiar în detaliu mai sus citate, ne-au dovedit în chip neîndoios, că sămânţa aruncată în sufletul lui Marcus de primii săi instructori stoici căzuse pe un teren favorabil şi deşì încet și împiedecată de cauze externe, ea totuși se prinse, crescu şi rodì. — Ce-i dreptul, sinceritatea, simplicitatea şi naturaleţa lui Marcus îşi găsise în firea înrudită a împăratului Pius cel mai trainic sprijin; căci, trebue adăogat numai decât, că filosofii nu erau nici ei mai puţin zeloşi ca Fronto, în direcţia opusă. O anecdotă în această privinţă, relatată de *Vita Pii*, ne arată în cea mai frumoasă lumină pe fiu și pe tată, dovedind încăodată că oamenii aceştia excelenţi stăteau cu mul mai pre sus de ceata «înţelepţilor» de o culoare ori alta, ai vremii lor: murindu-i lui Marcus profesorul său Apollonius, el plânse, faţă fiind şi alţi «filosofi»: aceştia îl făcură numaidecât atent asupra acestei *«ostentaţiuni a pietăţii»*, dar Pius interveni cu aceste frumoase cuvinte: «daţi-i voe să fie şi el om: căci nici filosofia, nici imperiul, nu ne ia sentimentul» [1]).

Aşa crescù Marcus, între înrâuririle contradictorii ale celor două concepţii opuse de viaţă: cea a filosofilor și cea a retorilor. Dar spiritul lui puternic biruì nesinceritatea şi zădărnicia și, şì cu ajutorul filosofilor — care însă e mult mai puţin însemnat decât ar reeşi din confesiunea sa scrisă ca o umilinţă curat creștină la începutul *Commentariilor* sale — el, mai

---

[1]) *Vita Pii* 10, 5.

înainte de toate prin propria-i nobleţă spirituală, se ridică la acea perfecţiune omenească, pe care dânsul, în modestia sa, nu îndrăznià a o crede ajunsă [1]), pe care însă noi azi, tocmai în persoana bunului împărat o privim ca întruchipată, spre vecinic exemplu despre originea divină a genului uman.

După ce am văzut acum, care erà caracterul şi ce fel fù educaţia lui Marcus, să urmărim mai de aproape *stoicismul* său: adică, să cercetăm, pe deoparte, întrucât filosofia stoică îi ajută lui Marcus la desăvârșirea sa sufletească, iar pe de alta, ce aspect luâ însăşi doctrina stoică după ce trecu prin sufletul împăratului filosof.

Neamul omenesc are două feluri de «genii bune»: pe cele luptătoare: «eroii» faptelor şi ai gândirilor, şi pe cele rezignate: «martirii». Primii ne înalţă prin pilda urmăririi energice a unui ideal, cei de-ai doilea prin blândeţa lor constantă în suferinţa pentru un ideal. Partea comună eroilor și martirilor e statornicia. Partea deosebitoare e reflecţiunea morală. Eroii sânt statornic combativi, sfinţii sânt statornic reflexivi [2]). De aici urmează şi acţiunea unora și neacţiunea celorlalţi. Înrâurirea exercitată de eroi pleacă dela *faptele* lor, dimpotrivă cea a martirilor numai dela pilda *vieţii* lor: ambele înrâuriri: prima mai mult de ordin intelectual, a doua mai mult de ordin moral,

1) *Comment.*, I 17.

2) Eventualele trepte intermediare între eroi şi sfinţi nu clatină adevărul de ordin general al acestei afirmări.

sânt totuşi numai *indirect* folosite de omenire: căci *fapta* eroilor, ca și *viața* sfinților, e în ea însăşi inimitabilă. *Natura* uneia ca și a alteia e însă adânc omenească: ea constă în convingerea despre imutabilitatea conceptelor eterne și universale despre *adevăr* şi *bine*. De aceea în *natura* lor *faptele* eroilor şi *viețile* martirilor sânt accesibile la imitare și astfel dară *deopotrivă* de binefăcătoare pentru desăvârşirea spirituală a genului uman.

Marcus aveà, precum am văzut, un temperament reflexiv, nu combativ. Tendinţa organică a vieţii sale sufleteşti e retragerea în sine însuşi, evitarea luptelor cu aproapele, desăvârşirea propriului eu întru liniştea şi pacea deplină a spiritului. Filosofia stoică, prin etica ei a toate stăpânitoare îi e oarecum crescută din suflet: dimpotrivă o viitoare activitate politică, în calitatea cea mai primejdioasă cu putinţă, de împărat al Romei, e pentru Marcus o perspectivă cu totul nesimpatică. De aceea încă târziu după urcarea sa pe tron, când *obicinuința* cu domnìa ar fi trebuit să-l facă mai nesimţitor faţă de acel contrast, el totuşi scrie: «dacă ai aveà dintr'odată atât o mamă vitregă cât şi una adevărată, ai cinsti-o de sigur pe cea dintăi, dar totuși în totdeauna te-ai refugià la mama cea bună. Aşà îţi sânt însă ţie acum curtea şi filosofia: opreşte-te dar totdeauna la cea de-a doua şi întremează-te la ea: prin ea îţi va deveni şi viaţa dela curte suportabilă şi şi tu însuţi vei deveni suportabil la curtea ta» [1]). — Totuși Marcus nu se socoteşte pe sine însuşi drept un «filosof», ci amintind

---

[1]) *Comment.*, VI 12.

că și situația sa socială îl împiedică de a devenì aceea ce au fost adevărații filosofi, el își pune ca țel mai «modest» al silințelor sale spre virtute «viața potrivit naturei», adică desăvârșirea sa sufletească în doctrina stoică [1]). Și cu acest prilej el face aluzie atât la partea nefilosofică a educației sale, cât și la lupta sa intimă pentru ajungerea la o convingere despre rostul și misiunea vieții: «ai încercat atâtea, rătăcind între atâtea obiecte: nicăiri totuși n'ai găsit fericirea vieții: nici în silogisme, nici în bogăție, nici în glorie, nici în plăcerea simțurilor: nicăiri. Unde e deci? În a face aceea ce cere natura omenească. Și cum vei face aceasta? Dacă vei aveà principii, din care să decurgă atât înclinările cât și faptele tale. Și ce fel de principii sânt acestea? Acele ce privesc bunurile și relele: după care nimic nu e bun pentru om, dacă nu-l face drept, cumpănit, bărbat, liberal, și nimic rău, ce nu pricinuește contrarul celor spuse» [2]). În împlinirea *datoriilor* sale față de zei și de oameni are Marcus a găsì *pacea*: «păzește-te să nu te cezarizezi [3]), să nu te colorezi astfel: căci se întâmplă ușor. Păstrează-te dară simplu, bun, curat, serios, neîmpodobit, iubitor de dreptate, pios, binevoitor, iubitor, statornic în împlinirea datoriilor tale. *Luptă-te, ca*

---

[1]) *Ibid.*, VIII 1.

[2]) VIII 1. Tot așà rezumă și Tacitus, *Hist.* IV 5 filosofia stoică: «...doctores sapientiae secutus est (Helvidius Priscus), qui sola bona quae honesta, mala tantum quae turpia, potentiam nobilitatem ceteraque *extra animum* neque bonis neque malis adnumerant».

[3]) Marcus înțelege prin acest cuvânt special al său (ἀποκαισαριοῦσθαι) *domnia tiranică*.

să rămâi aşa, cum a voit filosofia să te formeze. Onorează pe zei, salvează pe oameni. Scurtă e viaţa, şi existenţa pământească nu dă decât un singur rod: dispoziţia sfântă a sufletului şi faptele de folos public. Arată-te în toate discipolul lui Antoninus (Pius):... şi dea zeii ca şi ţie să-ţi sosiască ceasul din urmă având o conştiinţă tot aşa de împăcată ca dânsul» [1]). — Stoicismul îl învăţà pe Marcus, că «sufletul raţional» nu pune nimic mai pe sus de sine [2]): căci perfecţiunea internă e izvorul tuturor gândurilor şi faptelor bune. Cel ce tinde dară spre virtute trebue să se întrebe în fiecare clipă, dacă viaţa sa e conformă naturei, adică raţiunei supreme sădite în sufletul său: propriul examen de conştiinţă e o datorie de fiecare zi şi ceas. Din această *poruncă* stoică decurse pentru Marcus pe deoparte o completare — până la refacere, din proprie iniţiativă — a educaţiei sale filosofice, iar pe de alta o asprime din ce în ce mai mare cu sine însuşi şi cu viaţa sa externă.

Autoeducaţia lui Marcus constà *deopotrivă* în cetire, ca şi în reflexiunea asupra lumii: *Commentariile* sale ne dau la fiecare pas dovada, că Marcus, cu toate sfaturile, ce din când în când şi-a dat, de a nu mai cetì, ci a se mulţămi cu urmărirea în natură a ordinei şi providenţei universale [3]), — el a rămas totuşi un cetitor asiduu [4]), făcându-şi însemnări şi extrase [5]) nu numai din filosofi, ci şi din poeţi. Ce-i

[1]) VI 30.
[2]) XI 1.
[3]) II 3.
[4]) Cf. III 14, V 5, VIII 8, etc.
[5]) Multe păstrate în *Commentarii* (mai ales în cartea VII):

dreptul, el însuşi — ca om matur — a pus, precum erà şi firesc, recunoaşterea voinţei supreme, aşà cum ea se manifestă în fiecare atom al universului, mai presus de orice alt mijloc de desăvârşire a sufletului [1]). Dar alăturea de cunoştinţa lumii el a ştiut să preţuiască mai mult ca oricare altul cunoştinţa filosofiei: «filosofia mă învaţă», — e o recunoaştere, ce ne întimpină des în *Commentarii*, fie textual exprimată [2]), fie numai subînţeleasă [3]).

Nu numai cultura filosofică, dar, putem zice, întreaga cultură literară a lui Marcus în epoca maturităţii sale, — erà greacă. Tot ce cunoscuse el din literatura latină pe vremea studiilor sale de retorică, supt Fronto, el pare a fi evitat apoi de a-şi mai reîmprospătà ori, cumva, întregì [4]). Nici măcar pe Seneca, într'un fel, întemeietorul Stoicismului roman, nu-l găsim citat în *Commentarii*. Marcus se îndreptâ cu totul spre primele izvoare ale înţelepciunii (în filosofie, ca şi în poezie: unde el căutà tot filosofia, iar nu arta) şi astfel aproape fără voe el trebuì să lase în deplină părăsire literatura latină. Când apoi

---

asupra lecturilor, însemnărilor şi extraselor sale, Marcus se exprimă apriat în cap. 14 din cartea a III a *Commentariilor*.

1) IX 29, unde Marcus întreabă expres despre Alexandru cel Mare, Filip şi Demetrios din Phaleron, dacă au fost mai înainte de toate propriii lor educatori, căutând a cunoaşte voinţa universală.

2) VI 12, IX 29, etc.

3) Mai în fiecare capitol teoretic.

4) Cf. în privinţa scriitorilor de predilecţie ai lui Marcus în tinereţa sa (Cato, Cicero: scrisorile, şi în general literatura veche republicană) indicele de autori la ed. Naber a *Corespondenţei* lui Fronto.

îşi scrise *Commentariile*, Marcus fu *nevoit* să le scrie pe greceşte, căci în această limbă nu numai citise, ci şi gândise, tot ceeace aveà el de spus despre «lucrurile divine şi umane»: nu din «poză» deci, şi nici din vanitatea de a fi citit de Greci [1]), jumătatea — intelectual — cea mai nobilă a lumii antice, ci pentru că-și făcuse întreaga cultură filosofică pe greceşte, scrise Împăratul *Commentariile* în această limbă: pe latineşte — precum am văzut şi mai sus, cu alt prilej — de sigur nu şi-ar fi găsit cuvintele şi ar fi fost nedibaciu și falş în expresie. — Marcus nu cunoștea numai întreaga filosofie stoică, începând dela Zenon, ci toată filosofia greacă: el spune chiar odată, citând pe Epicur şi luându-şi-l ca pildă pentru liniştea sufletească şi tăcerea în dureri și boale, şì aceste cuvinte de generalizare: întreaga filosofie — adică toate şcolile filosofice — au acest principiu comun, că la toate întâmplările posibile nu trebue să-i devenim necredincioşi, ci evitând vorba zadarnică şi neînţeleaptă a mulţimei, să ne căutăm leacul tot în activitatea potrivită învăţăturilor filosofice [2]).

---

[1]) Cum crede H. Schiller, *röm. Kaiserzeit*, I 2, p. 694,— care în general judecă pe Marcus dintr'un punct de vedere foarte strâmt şi puţin generos.

[2]) IX 41. - Că Marcus purtà un egal interes tuturor şcolilor filosofice, dovedeşte şi fondarea de către dânsul a catedrelor oficiale — plătite de stat — de filosofie platonică, stoică, peripatetică şi epicureică la «Universitatea» din Atena (cf. Cassius Dio LXXI 31; Philostr. *vit. soph.* II 2; Lucian, *Eunuch.* 3; vezi şi Renan, *Marc-Aurèle* p. 37). Dar şi în general el ocroti cultura greacă arătând cea mai mare bunăvoinţă tuturor sofiştilor de frunte ai vremii sale: Herodes, Polemon, Aristides, Hermogenes şi ceilalţi (cf. Philostr., *v.*

Marcus cunoaşte şi citează, în afară de Stoici [1]), mai ales pe Socrates [2]), socotindu-l, alăturea de Heraclit şi Pythagoras [3]), ca pe unul dintre cei mai mari cugetători ai omenirei; dar şi Platon ocupă un loc foarte respectabil printre maeştrii Împăratului [4]); un rol excepţional are însă Heraclit, care nu numai e des citat împreună cu toţi Ephesiii [5]), dar aproape colorează în chip particular întreaga filosofie a lui Marcus, prin al său πάντα ῥεῖν εἶναι δὲ παγίως οὐθέν. În scurt nu lipseşte nici unul dintre marii filosofi greci [6]), dinainte ori

---

soph. I 25; II 1, 21 sqq.; II 2; II 5, 3; II 7; II 9, 2 sqq.; II 10, 7, — etc.). Acest lucru e cu atât mai vrednic de luare aminte la Marcus, cu cât Împăratul, precum am văzut mai sus, nu aprobà felul strălucitor, dar lipsit de un cuprins sănătos, al sofisticei grece din aşa zisa «Renaştere»: dacă totuşi el îi ocroti, aceasta arată imparţialitatea sa faţă de toate direcţiile culturale ale epocei şi conservatismul său, chiar în această direcţie a politicei predecesorilor săi. Vezi asupra favoarei de care se bucurau sofiştii pe lângă împăraţi frumoasa carte a lui Erwin Rohde, *der griechische Roman, passim;* apoi deja citatele scrieri: W. Schmid, *die griech. Renaissance in der Römerzeit* şi Ed. Norden, *die antike Kunstprosa*

[1]) În special Epictet, maestrul său IV 41, VII 19, XI 34 36; τὰ Ἐπικτήτεια ὑπομνήματα I 7.

[2]) VII 19; XI 23, 25, 28, 39.

[3]) VI 47.

[4]) Vezi VII 35, 44 şi urm.; IX 29; X 23. Ce-i dreptul, mai ales cu opera sa despre *Stat.*

[5]) VI 47, XI 26, etc.

[6]) Că Aristoteles, ori alţii, nu-s citaţi, e numai o întâmplare şi nici de cum o dovadă că Marcus nu i-a cunoscut: dimpotrivă faptul, că a cunoscut pe alţii mult mai puţin însemnaţi, ne arată, că el n'a uitat nici pe unul dintre maeştrii înţelepciunii greceşti. De altfel Marcus însuşi ne spune în

de după Socrates: Pythagoras [1]) şi Pythagoreii [2]), Empedocles [3]), Democrit [4]), Antisthenes, fundatorul şcoalei cynice şi astfel, indirect, şi părintele Stoicismului [5]), şi în fine Epicur [6]), pe care Marcus îl admiră pentru virtuţile sale personale, cu urmaşii săi [7]), pe cari el fireşte îi combate, fiind cu totul nevrednici — mai ales din punctul de vedere stoic — de excelentul lor maestru. — Dintre marii poeţi greci Marcus citează în special pe Homer (fără a-l numì) [8]) pe Hesiod [9]), pe Sophocles [10]), pe Euripides — adesea [11]), pe Aristophanes [12]) şi pe Aesop [13]). Mai ales cu prilejul citărei lui Sophocles, putem vedeà din privirea istoric-etică, ce o aruncă Marcus asupra întregei dezvoltări a dramei greceşti, că el citià pe poeţi tot numai pentru înţelepciunea morală din operile lor. El chiar pune expres întrebarea: ce scop are drama, dacă nu ne dă şi adevăruri folositoare

Commentarii, III 14, că însemnările şi extrasele făcute în cursul lecturilor sale erau aşa de numeroase, încât el nici nu mai nădăjduià acum să poată trece încă odată prin ele.

1) VI 47.

2) XI 27.

3) XII 3.

4) III 3.

5) VII 36.

6) VII 64 şi IX 41.

7) XII 34.

8) Versuri; X 34, XI 31 şi în alte locuri.

9) V 33, XI 32.

10) XI 6.

11) VII 38—40, 50—51; X 21.

12) VII 42.

13) XI 22. — Din VI 47 se vede că Marcus a citit şi pe satiricul Menippos şi mulţi alţii.

pentru viaţă? [1]). În alt loc împăratul arătând că arta nu stă mai presus de natură, ci e numai imitatoarea ei dibace, recunoaşte iarăşi meritele ei pentru înţelegerea naturei. — Pentru artele plastice Marcus, ce-i dreptul, nu pare a fi avut vre-o înclinare deosebită [2]): aceasta e însă de pus în legătură atât cu temperamentul său speculativ, care nu găsia nici-o hrană în arta plastică, «*neexpresivă*», a anticilor, cât şi cu tendinţa austeră stoică, duşmană pòmpei şi podoabelor externe. — Totuşi «tendenţionismul» său în artă n'are nimic de-a face cu ceea ce numim noi astăzi în acest chip: Marcus nu cere artei ceva strein de ea: anticii n'au înţeles niciodată arta ca simplă technică, ce la un moment dat are a fi aplicată la un subiect *social*: arta antică e *organic* filosofică, ori, în general, religioasă: adevărurile vecinice exprimate în ea iau în chip firesc şi o înfăţişare filosofică: aceea ce face genialitatea lui Dante, Michelangelo, Lionardo, Shakespeare ori Goethe, adică adânca lor pătrundere în tainele sufletului omenesc şi redarea *înţelegerei* lui într'o *formă etern valabilă* [3]), — e şi caracteristica fundamentală a artei şi în special a dramei clasice antice. «Tendenţionismul» anticilor ar fi dară de înţeles astfel: artistului,

---

1) XI 6.

2) Cel puţin el nu citează printre mulţii oameni mari, numiţi în *Commentarii*, nici un sculptor, pictor ori arhitect (cf. de pildă colecţia enciclopedică de oameni mari din VI 47).

3) Caracteristica geniului e privirea filosofică asupra lumii: «fiece faptă genială e o nouă asociaţie de idei»; geniul stabileşte «punţi noi între vechi căi de gândire»; *forma* artistică *genială* e de acèea eternă, pentrucă e expresia clară şi adequată a unor *gândiri eterne.*

i se lasă deplină libertate, atât în alegerea cât şi în tratarea subiectului [1]); ceea ce i se cere, şi anume, indirect, numai ca o condiţiune de succes, e ca opera sa să aibă şi o înaltă valoare morală. În această singură, dar capitală cerinţă constă însă tocmai idealismul, ne-întrecut încă până azi, al întregei arte greceşti «*clasice*».

Al doilea şi cel mai însemnat factor de autoeducaţie fu pentru Marcus studiul lumii înconjurătoare în relaţiile acesteia cu viaţa individuală. În această privinţă am văzut deja mai sus, cât de devreme fu îndreptată atenţia principelui asupra vieţii sufleteşti a aproapelui, şi la ce fineţă a observaţiei ajunse el apoi în cursul vremii. În tinereţea sa Marcus avù — ce-i dreptul — numai familia şi cercul profesorilor şi prietenilor, unde putea «lua pilde» ori exercita virtuţile sociale stoice. Restrângerea câmpului său de activitate îi ajutâ însă la aprofundarea darului său de observaţie.

Orice examinare a vieţii noastre sufleteşti porneşte, în general, nu dela o teorie abstractă, ci dela comparaţia acestei vieţi cu cea a aproapelui, — şi invers; unitatea de măsură şi control e fireşte în ambele cazuri numai propriul nostru suflet. Marcus nu făcu decât să aplice această lege comună a vieţii etico-sociale, atunci când începù a-şi căutà greşelile şi virtuţile oglindindu-se în viaţa sufletească a celor ce-l înconjurau. În acest chip el găsì: că bunătatea, mo-

---

[1]) Dovadă în special subiectele tragicilor şi în general «temele» operelor de artă antice, absolut nelegate de realitatea problemelor... *economice* (!) ale vremii.

destia și iubirea sa de adevăr sânt calități ce trebuesc păstrate cu sfințenie; că în simplicitate, liniște, seriozitate, statornicie și pietate el are încă a învăță dela mama sa bună și dela tatăl său adoptiv; că nobleța umană n'are deaface cu pompa, precum gravitatea n'are nevoie de asprime ori de mândrie disprețuitoare; că delicateța, recunoștința și devotamentul se întâlnesc rar, dar tocmai de aceea sânt neprețuite; că sinceritatea e o însușire esențială pentru viața morală-socială, iar cel ce o are, merită iertarea noastră de ori-ce greșeli; că răbdarea, stăpânirea de sine, cântărirea judecăței și felul liber de a gândì sânt calități, pe care nu numai stoicul, dar orice om așezat și măsurat trebue să le aibă; că însfârșit examenul regulat de conștiință, formarea caracterului și — coroana întregei înțelepciuni — «viața potrivit naturei» sânt învățături, pentru care el nici odată nu va fi mulțămit în deajuns profesorilor, cari l'au făcut șì prin pilda vieții proprii cunoscut cu ele [1]). — În viața curtenilor lui Pius, Marcus avù dimpotrivă de observat nenumărate păcate omenești: lingușirea, prefăcătoria, minciuna, lauda deșeartă, calomnia, delațiunea. Stoicismul îl învăță, să întimpine cu fermitate toate atacurile venite din acea parte: să nu se încreadă aparențelor drepte și cinstite ale vorbelor ori faptelor acelor înșelători: e probabil, totuși, că, precum Pius, așa și Marcus, cu spiritul său rezervat, modest, iubitor de adevăr și dreptate, nu s'ar fi lăsat prea ușor cucerit de ispititori. În altă direcție îi erà în adevăr indispenzabilă învățătura stoică:

[1]) *Commentarii*, cartea I.

împotriva prietenilor. Profesorii lui Marcus erau şi ei oameni: înclinaţi spre mândrie, ambiţie şi vanitate. Educaţia principelui moştenitor nu le erà o misiune, ci o funcţiune. Şi anume o funcţiune împodobită cu onoruri numeroase şi — faţă de excelenţa elevului — cu satisfaceri moral-egoiste adânc simţite. Între reprezentanţii diferitelor concepţii despre educaţie am văzut, că se dădeà o luptă aprigă tocmai la curtea lui Pius şi cu prilejul educaţiei lui Marcus: rivalităţile de ordin teoretic se traduceau fireşte şi în rivalităţi personale: ba mai mult, chiar in sânul aceleiaşi discipline, în retorică, Fronto şi Herodes nu se înţelegeau: *şi elevul trebuià să caute a-i împăcà* [1]). Neînţelegerile acestea dintre învăţători aveau ca efect încercarea fiecăruia din ei, de a cucerì pentru sine — personal — pe elev: prin încurajări şi laude nemeritate. Instinctul său de măsură şi modestie îi spuneà lui Marcus, că în lauda profesorilor nu e totul *adevărat*: şi inima sa se închidea atunci şi mai mult: dacă nici aceşti prieteni nu-i spuneau adevărul, unde aveà a-l mai nădăjduì? Stoicismul îi fu ca ochiul de apă călătorului în pustie: în sine însuşi, în geniul bun, ὁ δαίμων, care ne-a fost dăruit fiecăruia de raţiunea supremă, se află măsura a toate. Şi tot ce erà în Stoicism înrudit cu natura intimă a principelui fu fără întârziere primit cu ardoare de acesta şi prefăcut în viaţă din viaţa sa: el exaltâ atunci recunoştinţa, devotamentul, blândeţa şi modestia sa organică, până la perfecta renunţare de sine.

---

[1]) Vezi *corespondenţa* lui Fronto, *passim* (cf. tabla numelor).

Scopul vieţii sale îi devenià prin Stoicism clar: desăvârşirea întru virtute a propriului suflet, iubirea, iertarea şi jertfa faţă de aproapele.

Retragerea rezignată în sine însuşi în urma experienţei dureroase, făcute chiar în cercul celor mai buni [1]), dintre cei ce-l încunjurau, fu astfel alinată de cunoaşterea de aproape a filosofiei şi îndeletnicirea cu reflexiunea asupra lumii şi vieţii. — «Ai îndurat nenumărate necazuri şi dureri, *pentrucă nu te-ai mulţămit cu raţiunea ta, care lucra potrivit naturei* ei: acum fie-ţi destul, nu o mai întrebuinţa rău» [2]) : aşa caracterizează Împăratul îndelungata luptă a sufletului său cu înrâuririle externe. Iar la începutul cărţii a zecea a *Commentariilor* el exclamă: «O suflete al meu, când vei deveni tu oare însfârşit bun și curat şi în înţelegere cu tine însuţi... ?». Pe calea spre suprema virtute Marcus întâlneşte mereu piedici în toanele incalculabile ale soartei şi în prefăcătoria fără sfârşit a oamenilor. El vrea să rămâe liniştit, neatins de durerea ori bucuria pământească [3]), cu singura ocupaţie şi mulţămire a împlinirei *datoriei* faţă de geniul său, pe care trebue să-l păstreze curat şi divin, cum l'a primit dela zei, și faţă de oameni, pe cari, după puterile sale, trebue să-i ajute pe calea virtuţii. Încolo, el nu trebue să se lase influenţat de nimeni și de nimic[4]): părerile altora sânt fum

---

[1]) Cf. *Comment.*, I 16: «filosofi adevăraţi» şi filosofi de formă; 17: mulţămire zeilor, că, faţă de înclinarea sa spre speculaţia filosofică «n'a căzut în mânile sofiştilor».

[2]) IX 26.

[3]) Cf. *v. Marci* 16, 5.

[4]) *Comment.*, V 3.

şi praf [1]) : în afară de propria conştiinţă şi acţiunea ei, nimic nu e sigur: atunci când vezi, ce imensă e falşitatea şi prefăcătoria omenească, ce te poate asigurà, că de pildă Telauges [2]) n'a avut un caracter mai nobil decât Socrates [3]), ori dacă mărinimia lui Phokion [4]) n'a fost simulată ? [5]). —Acest scepticism — intermitent ! — al lui Marcus erà urmarea deselor sale crize sufleteşti în lupta cu slăbiciunea sa omenească, pe care stoicismul îl învăţa să o biruiască definitiv, dacă vrea să ajungă la liniştea înţeleptului. Îndemnându-se odată iarăşi, pentru a multa oară, să suporte cu linişte nenorocirile ce-l loviau — ca om și ca împărat — aşa de crud și neîntrerupt, el zice: «Nu i se întâmplă nimănui nimic, ce el n'ar putea prin natura sa, să şi îndure. Aceleaşi nenorociri i se întâmplă şi altuia, şi fie că nu-și dă seama, ce i s'a întâmplat, fie că vrea să-şi arate cu acest prilej înălţimea spiritului său, el e calm şi rămâne neatins. *E îngrozitor dară, ca ignoranţa şi vanitatea să fie mai tari decât înţelegerea*» [6]). Şi aceste lupte şi încercări, Marcus le ascunde cu grijă în adâncul sufletului său: viaţa l'a învăţat, că cei dimprejurul său, chiar de l'ar înţelege, tot nu-i pot fi de ajutor în suferinţa

---

1) *Ibid*, II 6, 8, 9; IV 18, etc.

2) Fiul lui Pythagoras.

3) Din p. d. v. stoic: dreptate faţă de oameni; pietate faţă de zei; înălţare faţă de păcatele şi slăbiciunile vieţii: VII 66.

4) Lasă, la executarea sa prin otravă, vorbă fiului său, să nu caute răzbunare.

5) XI 13.

6) V 18

sa: dimpotrivă i-ar profana-o numai, prin curiozitatea lor brutală și compătimirea lor jignitoare. «Retrage-te în tine însuţi...» [1]). «Nimeni să nu audă dela tine vre-o plângere asupra vieţii de curte ori asupra propriei tale vieţi» [2]); iar faţa sa să nu exprime mai mult decât reflecţiunea şi cinstea intimă: «o faţă mânioasă e ceva cu totul împotriva naturei» [3]). În linişte să ducă la bun sfârşit lupta din lăuntrul său, și în seninătate să cultive relaţiile necesare cu aproapele.

«Eu nu sânt vrednic să mă întristez pe mine însumi: căci nici eu n'am întristat cu voia niciodată pe un altul» [4]), işi zice ocazional Împăratul mângâindu-şi singur sufletul său înclinat spre melancolie. Căci, «de ce să poată nişte spirite rude şi inculte neliniştì un spirit cult şi înţelept? Ce e însă un suflet cult şi înţelept? Acel care cunoaşte origina şi scopul lucrurilor şi Spiritul (τὸν λόγον), care pătrunde întreaga lume (οὐσία) şi care conduce universul (τὸ πᾶν) în toată eternitatea după perioade hotărîte» [5]). Şi altădată, gândindu-se de sigur mai ales la păcatele fratelui, soţiei şi fiului său [6]), el scrise: «Ce crud e, de a nu

---

[1]) VII 28.

[2]) VIII 9.

[3]) VII 60 şi 24. — Cf *v. Marci* 16, 5; «erat enim ipse tantae tranquillitatis ut vultum numquam mutaverit maerore vel gaudio».

[4]) VIII 42.

[5]) V 32.

[6]) Verus era pătimaş, desfrânat (cf. Fronto *ad Verum imp.* II 6 p. 133) şi incapabil pentru domnie: deja pe drumul spre Orient, unde fusese trimis de Marcus şi de Senat împotriva Parthilor (v. asupra războiului parthic dissert. lui

îngădui oamenilor să tindă spre aceea ce li se pare lor potrivit şi folositor! Şi totuşi tu, oarecum, nu le

---

Napp, *de rebus imp. M. Aur. Anton. in oriente gestis*, Bonn 1879), el căzu bolnav la Canusium din pricina exceselor (Fronto, *l. c.*, şi *v. Marci* 8, 10—11; *v. Veri* 6, 7); apoi, însănătoşindu-se, nu se grăbi de fel cu călătoria: pe când în Orient provinciile erau devastate de duşmanii biruitori (cf. pentru aceasta şi citatele următoare; Cassius Dio LXXI 2, 1 sqq.), el vână în Apulia şi se preumbla cu muzică, pe mare, la Corint şi Atena, ori pierdea vremea în desfrâu prin porturile mari ale Asiei, Pamfiliei ori Ciliciei, (*v. Veri* 6, 9); ajuns în Siria, el se aşeză pe petreceri în Antiochia, lăsând războiul pe seama generalilor (Statius Priscus, Avidius Cassius, Martius Verus şi alţii), aşa în cât, în cele din urmă tot Marcus trebui, din Roma, să poarte şi grija expediţiei din Răsărit (*v. Marci* 8, 12 sqq). Întorcându-se din Asia Verus începu a pierde chiar respectul ce-l mai avea pentru Marcus, înconjurându-se cu liberţi, histrioni, muzicanţi, bufoni şi alte specii de reprezentanţi ai desfrâului oriental (cf. *v. Veri* 8, 6—11) şi neglijând cu totul sfaturile fratelui său, el se lăsă definitiv în voia patimelor sale. Marcus fu atunci nevoit să-l poarte mereu cu sine, ca pe un bolnav: astfel când izbucni războiul la graniţa de Nord a imperiului — în 167— Verus fu luat mai mult cu de-a sila de fratele său în expediţie: ceea ce nu împiedecă însă pe Verus de a se ţinea şi mai departe de petreceri; dar acestea îi puseră în curând capăt vieţii, în 169, printr'un atac de apoplexie (*v. Veri* 9, 7—11).

În ce priveşte pe Faustina, soţia sa, ea era o femee frumoasă (aşa ne-o arată busturile şi monetele cu chipul ei: cf. J. J. Bernoulli, *römische Ikonographie*, partea a II-a, vol. 2) şi, precum spune însuşi Marcus în *Commentarii*, I 17, de un caracter plăcut, devotat şi simplu. Că în primii ani ai căsătoriei el a şi trăit fericit cu ea, ne arată corespondenţa lui Marcus cu Fronto. (O bună descriere a vieţii de familie a lui Marcus, pe vremea când trăia încă Pius, se poate găsi la Boissier în *Revue des deux Mondes*, 1868, 74, art. cit. p.

permiţi să facă acest lucru, atunci când te iriţi, că greşesc. Căci ei se lasă pretutindeni furaţi spre păcat

680). Totuşi izvoarele antice sânt de acord în a ne descrie pe soţia lui Marcus ca pe o femee uşuratecă, lipsită de orice dragoste şi înţelegere mai adâncă pentru bărbatul ei, gata chiar a-l înşela, dacă plăcerea ori nevoia ar fi silit-o: *vita Marci*, c. 19 (Commodus ar fi fost rodul dragostei ei cu un gladiator); c. 24—25 (Faustina e învinuită de trădare al soţului ei slab şi bolnav, prin îndemnarea energicului general Avidius Cassius la răscoală; aceeaşi ştire şi la Cassius Dio LXX-şi în *vita Avidii Cassii* 7, 1 şi *passim*); c. 29 (adulteriile Faustinei). *Vita Marci*, c. 29, dă chiar numele a patru amanţi ai Faustinei, cari ar fi fost ştiuţi de toată lumea, şi numele lor spuse şi lui Marcus de bufonii curţii: şi biografia Împăratului adaogă, că acesta deşi ştià tot, s'ar fi făcut a nu vedeà nimic, ba chiar a înaintat în onoruri pe cei ce treceau drept iubiţi ai Faustinei. — Toate aceste ştiri fantastice sânt fireşte opera cunoscutei cronici-scandaloase, care ne întimpină la fiecare pas in «Istoria Augustă», turburând cu ştirile ei «senzaţionale» mersul regulat al celuilalt izvor principal, acesta excelent, care povesteşte scurt şi precis, cu o rară exactitate, viaţa şi faptele propriu zise ale împăraţilor dela Hadrian înainte. — Cu toate acestea nu e mai puţin sigur, că numai nepotrivirea de caractere între Marcus şi Commodus n'ar fi fost în nici un caz în stare să nască o astfel de legendă calomnioasă cu privire la Faustina. (Însuşi Iulian in *Caesares* îi impută lui Marcus—singura imputare ce are a o face *eroului* său — că a consacrat pe Faustina ca zeiţă). Iar dacă Marcus atât în viaţa, cât şi după moartea ei (cf. *v. Marci*, c. 26: onorurile funerare) şi-a iubit soţia cu atâta statornicie, desigur, că pe lângă amintirea anilor fericiţi din tinereţă, l-a predispus la iertare şi stoicismul său. (Asupra legendei, că Marcus nu s'a despărţit de Faustina din interese de stat: el căpătase ca zestre Imperiul, pe care ar fi trebuit să-l deà înapoi: *v. Marci*, c. 19, e de ajuns să spunem, că autorul ei nu a cunoscut istoria: Marcus a fost ales de Hadrian ca viitor

ca spre ceva potrivit şi folositor lor. Tu zici: se înşealǎ. Atunci învaţǎ-i, şi aratǎ-le aceasta, fǎrǎ sǎ te superi pe ei» [1]). — Astfel aceea ce bunǎtatea şi spiritul sǎu instinctiv de iertare îl dispuneà, stoicismul îl învǎţà pe Marcus, sǎ practice faţǎ de membrii nevrednici ai familiei sale: îndurarea îndelung rǎbdǎtoare a greşelilor şi delicateţa liniştitǎ în sfǎtuire. Cu conştiinţa împǎcatǎ puteà el rǎspunde la întrebǎrile, ce şi le pune în aceastǎ privinţǎ în *Commentarii*: «Cum te-ai purtat pǎnǎ acum faţǎ de zei, de pǎrinţi, de fraţi, de soţie, de copii, de învǎţǎtori, de pedagogi, de prieteni, de rude, de cei din casǎ [2])? Ţi se poate pǎnǎ acum faţǎ de toţi aplicà versul: «pe nimeni nu l'a rǎnit, nici cu fapta, nici cu vorba»? Adǎ-ţi însǎ aminte şi prin câte ai trecut, şi câte toate ai avut puterea de a îndurà; şi cǎ istoria vieţii tale e deja încheiatǎ şi slujba ta împlinitǎ. Şi câte

---

moştenitor, nu trebuind a se căsătorì cu Faustina, ci cu fiica Caesarului reposat, Aelius).

Însfârşit, în ce priveşte pe Commodus, «fiul gladiatorului», el arătă încă de copil înclinările rele ale caracterului său; ori cât ar fi fost Marcus de prevăzător — şi ştim bine că n'a neglijat nici-un mijloc pentru educaţia întru virtute a moştenitorului său — el, îngrijit, fireşte, şi întristat de păcatele timpurii ale fiului, nu puteà totuşi să-l dezmoştenească, pentru simplul motiv, că încă nu erà pierdută orice speranţă — nici chiar la moartea lui Marcus, când Commodus erà de-abia de nouăsprezece ani. (Izvor principal pentru tinereţa lui Commodus: *v. Commodi; cf. v. Marci*, Cassius Dio LXXII, Herodianus I, etc.; asupra lui Commodus voiu revenì în amănunte mai jos, când va fi vorba despre moartea lui Marcus).

[1]) VI 27.

[2]) «Familia» sa: cu clienţii şi sclavii.

lucruri frumoase ai văzut; şi câte plăceri ale simţurilor şi suferinţe ai dispreţuit; câte glorii zadarnice ai trecut apoi cu vederea; faţă de câţi rău-voitori te-ai arătat bine-voitor» [1]).

Marcus cultivà şi aplicà în viaţă mai ales àcele principii stoice, care corespundeau caracterului său: sârguinţa [2]) şi iubirea de ştiinţă, bunătatea [3]), blândeţa, iubirea, modestia[4]), pietatea, spiritul de dreptate [5]) şi adevăr. Consequent lor, el profesà şi practicà princi-

---

[1]) V 31.

[2]) În această direcţie Marcus mergeà cu zelul său aproape până la exces: astfel, de repetate ori îşi face el imputări, că nu se scoală destul de dimineaţă, ca să lucreze pentru binele public (V 1; VIII 12),—deşi organismul său delicat avea nevoe de odihnă cât de îndelungată.

[3]) Chiar la începutul domniei sale întâmplându-se o revărsare cumplită a Tibrului, urmată de foamete, Marcus ajută şi mângâiè în persoană, însoţit şi de Verus, pe cei loviţi de nenorocire: *v. Marci* 8, 5.

[4]) Astfel el dădù voe aristocraţilor romani, să desfăşure aceeaşi strălucire şi pompă ca şi casa imperială, la banchetele lor particulare: *v. Marci* 17, 6; textual şi la Victor, *Epit.* XVI 8. — El ascultà apoi bucuros sfaturile înţelepte ale altora (vezi chiar vorbele lui în *v. Marci* 22, 4), urmându-le: cf. de pildă influenţa lui Pescennius Niger asupra lui Marcus, în ce priveşte reformarea administraţiei provinciale: *v. Pescennii* 7, 2—3

[5]) Cel mai frumos monument, ce şi-a ridicat Marcus singur în această direcţie e legislaţia sa privitoare la sclavi, femei şi minori (*v. Marci* şi *Digesta, passim*,; cf. Renan, *Marc-Aurèle*, p. 18 sqq.), — în care el continua cu înţelepciune şi energie opera începută de tatăl său Pius (cf. Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 262 sqq.). — Pentru activitatea sa ca judecător suprem vezi *v. Marci* 24 şi Cassius Dio LXXI 6, 1 şi cf. Philostratos, *v. Soph.* II 1, 28—29.

piul, că bărbăţia nu are de-a face cu violenţa şi mânia, ci se manifestă în blândeţă şi linişte [1]); că neruşinarea, brutalitatea, necredinţa ori şiretenia trebuesc întimpinate şi combătute cu «antidoturile» lor — lăsate de zei omului înţelept: blândeţa, delicateţa, credinţa, sinceritatea [2]); că a nedreptăţi, a minţi, a umbla după plăceri şi a fugi de dureri, a nu fi indiferent faţă de ele ca şi faţă de moarte şi viaţă *e impiu*: căci raţiunea supremă ne-a dat viaţa pentru a o întrebuinţa potrivit originei ei divine, iar nu spre a o înjosì în tina păcatelor [3]). — Sinceritatea e pentru Marcus, şi organic şi ca învăţătură stoică, piatra angulară a vieţii sociale. El cere omului ca să i se poată ceti în privire curăţia inimei lui: *precum celor ce se iubesc, iubirea*, şi să nu fie nevoe de întărirea ei prin vorbe, care în deobşte nu servesc decât la prefăcătorie [4]). Nesinceritatea, afectarea, poza, îi sânt nesuferite: el are o adevărată oroare pentru binefacerea [5]), ori modestia prefăcută: «căci mândria, care se laudă cu umilinţa, e cea mai insuportabilă din toate» [6]). De nenumărate ori se face Împăratul pe sine însuşi atent, să nu cadă în afectare ori închidere nesinceră în sine: «În senat, ca şi în viaţa de toate zilele, vorbeşte după cuviinţă, fără să devii afectat; vor-

---

1) XI 18.—A *ceda*, atunci când vedem că părerea noastră e greşită, nu înseamnă a lucrà împotriva libertăţii noastre: VIII 16.

2) IX 42.

3) IX 1.

4) XI 15.

5) XI 18.

6) XII 27.

beşte cu înţelepciune sănătoasă» [1]); «cată de pătrunde în sufletul fiecăruia; dar îngădue, ca şi oricare altul să pătrundă în sufletul tău» [2]); «o sinceritate artificială e dimpotrivă ca un pumnal ascuns; nu există nimic mai ruşinos decât prietenia lupului din fabulă» [3]). Că Marcus s'a ţinut strict de aceste precepte, dovedeşte şi sinceritatea sa — mai sus expusă — faţă de Fronto, cu prilejul crizei provocate în sufletul principelui de lupta între retorică şi filosofie [4]). Tot ca o manifestare a sincerităţii sale stoice sânt de privit şi însăşi *Commentariile* sale: fiecare rând din ele arată că Împăratul nu le-a scris pentru public, ci pentru sine însuşi: făcându-şi confesiunea silinţelor şi întârzierilor sale pe calea virtuţii, mulţămind cu umilinţă şi recunoştinţă oamenilor şi Divinităţii pentru ajutorul ce i-au dat, mustrându-se pe sine pentru slăbiciunea sa şi îndemnându-se la statornica sârguinţă pe calea datoriei, Marcus — bătrân acum — îşi împlinià zi de zi, în aşteptarea sfârşitului său firesc, ori năpraznic [5]), examenul aspru al conştiinţei sale: nu în vre-un palat împărătesc, în tovărăşia filosofilor, ci pe câmpul de luptă, la graniţa dunăreană a Imperiului, după oboselile de peste zi ale vieţii de lagăr şi campanie, în singurătatea «cortului» său, în faţa

---

[1]) VIII 30.

[2]) VIII 61.

[3]) XI 15.

[4]) Vezi «confesiunea» lui Marcus în Fronto, *ad M. Caes.* IV 13.

[5]) Ciuma care bântuia de ani de zile în imperiu, nu se stinsese cu totul, iar războiul cu Germanii erà plin de grele primejdii chiar pentru împărat, întrucât el conducea în persoană operaţiile.

numai a Geniului său neîndurat, — care-i cerea suprema sfinţenie, fără a-i da speranţa unei alte vieţi, decât cea din această lume [1]).

Doctrina veche stoică încercâ, trecând prin sufletul lui Marcus, o schimbare în senzul caracterului pios şi caritabil al noului ei adept: ea luâ oarecum o

[1]) Tăria de caracter arătată de Marcus faţă de sine, el o manifestâ pe de altă parte atât în viaţa de familie, cât şi în cea publică. — La moartea lui Verus el mărită pe văduva acestuia, fiica sa Lucilla, cu excelentul Claudius Pompeianus, un sirian de naştere (deci, pentru un roman, oarecum de o rasă inferioară) şi un om deja matur ca vârstă şi serios ca fire (deci neplăcut Lucillei, fiica întru toate asemenea mamei ei Faustina, de care şi fù chiar susţinută în opoziţia la hotărîrea lui Marcus): vezi *v. Marci* 20, 6—7; cf. Herodianus I 2, 2; cf. A. Michaelis, *die Marcussäule auf Piazza Colonna in Rom*, în *Preussische Jahrbücher*, vol. 87 (1897) p. 483. — Când soldaţii îi cerură pe vremea războiului germanic creşterea soldei, el le respinse rugămintea, aducându-le aminte, că tot dela părinţii lor nevoiaşi ar trebuì luaţi banii de lipsă (Cassius Dio, *Exc.* ed. Sturz IX p. 118 [ed. Boissevain n'o am momentan la îndemână]; cf. Zonaras, *Hist.* XII 2). — Când Avidius Cassius se răsculă proclamându-se împărat, Marcus îşi păstră toată liniştea, iar după ce acela fusese ucis de proprii-i soldaţi, Marcus luâ în apărare familia şi tovarăşii ori ajutătorii lui în răscoală, — pe cari Senatul in zelul lui linguşitor voià să-i pedepsească cu ultima asprime (*v. Marci* c. 24 şi urm.; *v. Avidii Cassii, passim*). — Războiul germanic sărăcind cu totul tezaurul, Marcus puse să se vândă toate obiectele preţioase ale casei imperiale (podoabe, haine, vase, pietre scumpe); după terminarea cu noroc a expediţiei şi restabilirea finanţelor statului, el răscumpără dela particulari acele odoare, fără a-i silì însă, la înapoiare, dacă doriau să le păstreze: *v. Marci* 17 şi 21; Eutropius, *Brev.* VIII 13; Victor, *Epit.* XVI 9 sqq.; Zonaras *Hist.* XII 1 (după Cassius Dio).

nuanţă «creştină». — Intelectualismul rigid şi auster al Porticului vechiu fusese la Romani deja de Seneca îmblânzit prin accentuarea principiilor sociale despre fraternitatea umană, şi prin susţinerea — am puteà zice: pentru prima dată — consequentă, a teoriei iertării. Dar urmaşii lui Seneca, şi în special Epictet — poate tocmai pentrucă erà grec — puseseră iarăşi punctul de greutate pe grija de propriul suflet şi pe educarea lui ştiinţific-filosofică, reîntronând vechea intransigenţă în materie de sentiment şi de convenţii sociale. — Marcus cunoscù Stoicismul la început mai ales prin Epictet. Regulele practice de conducere în viaţă, pe care acesta le dădeà într'o formă populară: simplă şi clară, îi fură desigur primul element, încă din anii tinereţei, necondiţionat simpatic şi familiar, în filosofia maestrului său. Cu timpul principele avù însă apoi prilejul că cunoască nu numai Stoicismul, dar întreaga filosofie greacă în izvoarele ei prime. Despre o predomnire a înrâuririi directe a lui Epictet asupra lui Marcus şi în anii de maturitate ai acestuia, nu poate fi dară vorba. Dimpotrivă impresia puternică avută în tinereţă la cetirea *Insemnărilor* lui Epictet fù durabilă: Marcus păstră toată viaţa înclinarea sa spre morala practică şi antipatia faţă de speculaţia pur dialectică-metafizică. Tot astfel, caracterul religios al filosofiei lui Epictet îi fù, şi mai târziu, deosebit de simpatic lui Marcus, a cărui pietate adânc sinceră fusese încă crescută prin pilda vie a împăratului, tatăl său. — Ceeace însă ridicà morala lui Marcus mai pre sus de cea a maestrului său, dându-i o valoare şi mai larg omenească, erà punctul de vedere

pozitiv, pe care principele îl apără, în ce privește activitatea în sânul societății și al statului și, nu mai puțin, îmblânzirea și înobilarea doctrinei despre propria educație spre virtute, prin exaltarea virtuților sociale ale devotamentului și iertărei.

Precum am observat dejà, *Commentariile* lui Marcus sânt lipsite de orice orânduire sistematică a materiei și cuprind însemnări, reflecțiuni și maxime de interes mai înainte de toate *personal*. Totuși forma și valoarea «însemnărilor» e general omenească. Și dacă întroducem noi azi sistema în foile răzlețe ale *Commentariilor*, clasificând diferitele gândiri după categoriile filosofice, cărora aparțin, vom găsì, că reflecțiunile lui Marcus sânt rodul unei judecăți solide și consequent-stoice. — Firește nu vom dà acum aici o expunere amănunțită a stoicismului lui Marcus, întrucât, în esența ei, doctrina Împăratului nu se deosebește de cea a predecesorilor. Dimpotrivă anume vederi metafizico-morale și procedări de ordin metodologic, particulare lui Marcus și caracteristice pentru înrâurirea temperamentului său asupra doctrinei, ce profesà, — vor trebuí, măcar pe scurt, relevate în cele imediat următoare.

Totul e în prefacere [1]). Nu există decât naștere și moarte, în sânul acelorași elemente. Materia-forță universală e izvorul și oceanul, din care pleacă și la care se întoarce orice existență singuratecă. Corpul

[1]) Cele mai multe din propozițiile filosofice, ce urmează, sânt lipsite de note trimițătoare la textul *Commentariilor*, întrucât ele exprimă într'o formă scurtă și pregnantă teorii și principii, ce revin, cu tot felul de dezvoltări și repetiri, la fiecare pagină a «Confesiunilor» lui Marcus.

şi sufletul omului se disolvă prin moarte în funcţiunile elementului primitiv etern, din care s'au născut [1]). Conştiinţa despre *prefacerea* tuturor lucrurilor e începutul şi baza vieţii morale: liniştite şi binefăcătoare [2]).—Tot ce se întâmplă e hotărît de o lege imutabilă: supunerea la poruncile ei, mulţămirea cu ordinea stabilită în natură, urmarea «legii» universale, e datoria capitală a omului. Precum lumea n'a fost creată la întâmplare, tot astfel nici fenomenele izolate nu sânt întâmplătoare. Totul își urmează drumul stabilit de providenţă. Soarta omului e opera conştientă a raţiunii supreme,a legei [3]). «Zeii», «corpurile» cerești, sânt şi ei supuşi legii universale: astfel omul stă supt aceleaşi orânduiri ca ei [4]). Rezultă dară cu necesitate, că omul trebue să se plece în adorare înaintea puterii supreme, onorând pe zei şi cultivând sufletul său: ambele, expresii ale Divinului etern [5]).

«Câştigându-ţi aceste nume: bun, modest, veridic înţelegător, statornic, nobil, ia seama, să nu fii apoi tocmai dimpotrivă numit; iar dacă ai pierde aceste nume, recâștigă-ţi-le fără întârziere. Ia însă aminte, că vorba «înţelept» (ἔμφρων) înseamnă a examinà toate cu grijă şi atenţiune; iar «statornic» (σύμφρων), a primi cu voe bună tot ce ne-a atribuit natura universală; şi «nobil» (ὑπέρφρων), înălţarea părţii cugetătoare a

---

[1]) V 13.

[2]) X 11.

[3]) X 25.

[4]) VIII 2. Doctrina aceasta se întimpină dejà la Cleanthes în imnul către Zeus. Vezi mai sus: dezvoltarea generală a filosofiei stoice.

[5]) Cf. XII 28.

sufletului tău peste orice mişcare blândă ori aspră a cărnii, ca şi peste gloria zadarnică şi moarte şi cele de acelaş fel. Dacă te vei menţineà în posesiunea acestor nume, fără să doreşti a fi numit cu ele de alţii, atunci vei deveni un *altul* şi vei intrà într'o altă viaţă. Căci a rămâneà aşa cum ai fost până acum, şi a te chinuì şi întinà într'o astel de viaţă, ar însemnà să fii prea nesimţitor şi robit existenţei, — ca acei luptători cu fiarele, pe jumătate sfâşiaţi, cari, plini de răni şi sânge închegat cu praf, se roagă să fie păstraţi pentru a doua zi, deşi totuşi vor trebui să fie aruncaţi în aceeaşi stare aceloraşi unghii şi muşcături. — Întrodu-te dară în cercul acestor câtorva nume şi dacă poţi stăruì în ele, rămâi aici, ca şi cum te-ai fi mutat în Insulele Fericiţilor. Dacă vei simţì însă, că decazi şi nu biruești, retrage-te cu curaj în vre-un colţ, unde să te poţi menţine, sau chiar pleacă cu totul din viaţă, fără mânie, ci simplu şi liber şi modest, făcând măcar acest singur lucru în viaţă, de a ieşì àstfel din ea. — Pentru a-ţi amintì însă mereu acele nume, îţi va fi de mare ajutor aducerea aminte de zei, şi de aceea, că aceştia nu vor să fie linguşiţi, ci doresc ca toate fiinţele raţionale să le *devie asemenea* lor; şi că, precum nu e smochin, decât aceea ce împlineşte menirea unui smochin, ori câne, pe aceea a unui câne, ori albină, pe aceea a unei albine, tot aşa nu-i om, decât acela ce dovedeşte prin fapte a fi un om» [1]).

Acèsta e rostul şi menirea vieţii. Aceàsta înseamnă a trăì conform naturei. «Dacă oamenii nu te suferă

---

[1]) X 8.

ca atare, n'au decât să te ucidă: căci e mai bine să mori, decât să trăieşti ca ei» [1]). — Marcus revine mereu asupra însemnătăţii propriei convingeri şi a excelenţei şi puterii raţiunii: aceasta ne arată, fără a da vreodată greş, calea spre virtute: noi n'avem, decât a-i urmà cu credinţă, şi vom fi salvaţi. — Prin raţiune, care a fost dăruită de zei deopotrivă tuturor oamenilor, aceştia sânt *fraţi* între ei. Dacă unii păcătuesc, aceasta provine din necunoştinţa binelui şi a răului: ei au lăsat în părăsire cultivarea raţiunii şi au fost cuceriţi de înclinările rele. Tu însă, care ştii pricina greşelei lor, nu te supără pe ei, iartă-i, ajută-le să se îndrepte, iubeşte-i. Simpatia generală ne e dictată de însăşi natura noastră [2]). Binefacerea e o funcţiune organică a vieţii înţelepte [3]). A iertà, e a te asemănà zeilor [4]): înainte de a plecà din această viaţă, e o datorie sfântă a iertà pe duşmani [5]). Mai mult decât atât, zeii ne arată chiar, că trebue să iubim pe duşmanii noştri [6]). Marcus formulează datoria capitală a omului astfel: «adorează pe zei, fă bine oamenilor» [7]). Misiunea noastră socială e cu cea mai mare energie predicată de Împărat: omul e legat de societate întocmai ca o ramură de copacul ei: a ne separà de societate e o crimă împotriva bunătăţii divine, care ne-a făcut darul acesta nepreţuit, al

[1]) X 15; aceeaşi gândire şi in cap. 32.
[2]) II 1, VII 22, IX 9, etc.
[3]) IX 42 şi în general, foarte des.
[4]) IX 11.
[5]) VIII 47.
[6]) VII 22 şi IX 27.
[7]) V 33.

vieţii sociale[1]). Toate cele *nouă porunci*, formulate de Marcus cu privire la conducerea în viaţă, privesc relaţiile omului cu aproapele[2]). Însfârşit împăratul glorifică expres, ca cea mai înaltă şi principală virtute, *dreptatea*[3]), — iar în alt loc el spune: *bine* e numai aceea ce foloseşte Romei (activitatea cetăţenească) şi lumii (activitatea generală omenească — în virtutea egalităţii şi fraternităţii stoice)[4]).

Mijlocul, prin care Marcus caută a se readuce pe sine, şi astfel în general a readuce pe oameni, la virtute, nu e nici teama de zei, nici răsplata unei vieţi viitoare, ci e dovedirea nimicniciei vieţii pământeşti: coborînd astfel măririle noastre la adevărata lor valoare, el ne ajută, să nu le mai preţuim aşà de mult, încât chiar virtutea să o sacrificăm adesea lor. — Ce e omul, ce sânt micile lui patimi faţă de infinitatea universului şi eternitatea timpului? Cele mai strălucitoare glorii omeneşti cad repede prada uitării: Marcus nu oboseşte de a dà mereu pilde în această privinţă. Dar şi în general, el întrebuinţează cu predilecţie comparaţii *cosmice*[5]): firesc lucru, orice mărire omenească se preface astfel într'un pumn de ţărână, într'un abur de o clipă. Această înclinare trist-sceptică e caracteristică întregei metafizice a lui Marcus: consequent ei şi materialismului stoic, Împăratul neagă şi existenţa de după moarte a sufletului: corpul nostru se uneşte cu materia

---

1) XI 8.
2) XI 18.
3) XI 10.
4) VI 44.
5) Cf. VI 36 şi urm.

primă, raţiunea noastră cu forţa primă, — din cari cele două funcţiuni ale aceluiaşi element universal şi etern au plecat, spre a se izolà şi concretizà, un moment, într'o fiinţă organică[1]): naşterea şi moartea omului sânt numai transformări de elemente: prin agregare şi disolvare.

Şi totuşi, din această concepţie metafizică asemănătoare celei budiste, Marcus nu derivă cumva o morală a contemplării pasive, ci, precum am văzut, el cere omului o viaţă de acţiune şi de luptă[2]). Căci în nimicnicia a tot ce-i omenesc Împăratul lasă să strălucească şi o rază din eternitatea divină: *raţiunea* noastră. Prin ea sântem înrudiţi cu zeii şi cu nemărginirea: e o nevrednicie fără seamăn a nu cultiva acest tezaur ceresc, spre a putea trăì, prin el, chiar aici pe pământ, o viaţă divină. Totul e van: afară însă de raţiune: ea singură dă preţ vieţii; viaţa celor ce-şi lasă raţiunea înăbuşită de instinctele oarbe şi vi o lente, e zadarnică şi moartă. Întrebuinţarea dreaptă a raţiunii, aşa ca să ajungem la virtute — singurul scop şi rost al existenţei omeneşti — nu are însă nevoe de o eternitate: chiar într'un timp scurt se poate ajunge la virtute. Zeii ne-au dat fiecăruia numărul de ani, ce au crezut, că ni se cuvine: datoria noastră e, de

---

[1]) Cf. VII 18, 32; VI 28; IV 21.

[2]) Ce-i dreptul, Marcus nu-şi face iluzii asupra influenţei repezi a filosofiei asupra moralităţii oamenilor; el zice chiar textual: «nu nădăjduì într'un stat al lui Platon, ci mulţămeşte-te, să îndrepţi măcar cât de puţin lucrurile şi nu privì acest mic progres, ca o izbândă fără însemnătate» (IX 29). — De fapt Marcus făcu o întreagă sumă de reforme cu privire la moralitatea şi umanitatea publică (vezi *v. Marci, passim).*

a întrebuința cu înțelepciune timpul dăruit. Nici-o osteneală și nici-o suferință nu trebue să ne fie prea mare, pe calea spre virtute: în curând moartea ne va aduce odihna vecinică. Căci viața e activitate, moartea e liniște [1]). Ambele sânt deopotrivă vrednice de binecuvântare. — Frica de moarte e cel mai neînțelept lucru cu putință: ea doară nu ne face nici un rău, nu constitue nici-o nenorocire: tot așa ca și nașterea, ea e un proces firesc, precum îl observăm zilnic împrejurul nostru, în lumea plantelor și a animalelor; e vre-o floare nenorocită, pentrucă, dupăce a respirat lumina soarelui, atâta cât prin tăria organismului ei erà în stare, se ofilește și cade la pământ? «Trăiește dară clipa aceasta de timp potrivit naturei: apoi desparte-te cu senină blândeță de lumea de aici, întocmai ca oliva coaptă, care cade slăvind ramura, ce a purtat-o și mulțămind arborelui, ce a născut-o» [2]). «Tot ce-ți place ție, o *cosmos*, îmi place și mie. Nimic nu mi-e prea de vreme, nimic prea târziu, ce ție ți-e la timp. Tot ceea ce vremile tale aduc, mi-e un fruct plăcut, o natură! Dela tine vin toate, în tine sânt toate, la tine se întorc toate» [3]). Pantheismul lui Marcus ia aici o înfățișare aproape mistică. Alteori tonul Împăratului e însă mai conștient-trist: moartea îi apare numai ca o mântuire de lumea rea și nevrednică de aici [4]). — În totdeauna însă, și din toate punctele de vedere, teama de moarte e combătută cu neobosită stăruință de Marcus, și sfaturile și pil-

[1]) Cf. VI 28.
[2]) IV 48.
[3]) IV 23.
[4]) Cf. IX 3, X 36, VI 59, VII 3, etc., etc.

dele asupra necesității și firescului ei se întimpină la fiecare pas în *Commentarii*. Aproape am putea spune, că Marcus, ca și Lucretius, găsește de multe ori un motiv de ardoare pentru predicarea virtuții vieții și păcei morții tocmai în teama proprie de necunoscut, în groaza involuntară, adânc omenească, dar pentru un stoic cu totul condamnabilă, de aceea ce e dincolo de pragul vieții și al morții. — Marcus nu are în sine tăria de convingere teoretică a lui Platon, pentru care concluziunea raționamentelor sale asupra nemurirei, chiar personale a sufletului e un adevăr imutabil: Împăratul roman e sceptic: el, care cu vorba și cu fapta, *crede* în zei [1]), nu odată

[1]) Și anume, ca un păgân sincer și convins, care nu numai profesează, dar și practică — în calitate de mare preot — cultul strămoșesc. — Marcus crede, ca și contemporanii săi (vezi asupra credinței în vise a sofiștilor Polemon și Aristides, Lacour-Gayet, *o. c*, p. 370 sqq.), în comunicarea zeilor cu oamenii prin vise: vezi în *Comm.* I 17: mulțămirea adusă de el zeilor pentru leacurile, ce i-au comunicat prin vis împotriva bolii sale, și IX 27: zeii își arată bunavoința prin visuri și oracole chiar față de cei răi, pe cari-i iartă și îi iubesc. Deja în *corespondența* lui Fronto, putem vedea, ce zelos adorator al zeilor e Marcus (cf. p. 47 sqq.); pilda tatălui său Pius i-a fost anume și în această privință hotărîtoare (cf. asupra religiosității lui Pius și a vremii sale Lacour-Gayet *o. c*, p. 274 și cap. XIV, p. 352 și urm.). — Ca împărat Marcus practică în cea mai largă măsură toate cultele păgâne: cf. *v. Marci* 13, 1—2: «tantus autem timor belli Marcomannici fuit, ut undique sacerdotes Antoninus acciverit, *peregrinos ritus impleverit* (vezi pentru cultul lui Glycon, cu sacrificiul a doi lei în Dunăre, scena de pe columna lui Marcus din Roma, iar în general pentru religia lui Alexandru din Abonoteichos, Renan, *Marc-Aurèle*, p. 48sqq.), Romam omni genere lustraverit retardatusque a bellica profectione sit.

se surprinde îndoindu-se de existenţa lor şi căutând a stabili legea morală umană, nu pe providenţă, ci pe necesitatea inexorabilă a unităţii lumii, din care noi sântem numai o parte şi ca atare legaţi de ea în toate gândurile şi acţiunile noastre: «Fie că privim lumea ca un agregat de atomi, fie că o socotim drept un tot organic, sigur e, că eu sânt o parte din totul guvernat de natură şi că, apoi, eu stau în strânsă legătură cu toate părţile mie omo-

Celebravit *et romano ritu lectisternia* per septem dies»; cf. şi Galenus, *de libr. propr.* 2, ed. Kühn XIX p. 18—9 se iniţiă în mysteriile eleusine, la Atena (*v. Marci* 27, 1; Philostr. *v. soph.* II 10, 7, — şi în general pentru iniţiarea atât a lui Marcus, cât şi a fratelui său Verus şi a fiului său Commodus, Dittenberger, *Sylloge* I, n. 408, 409, 411 şi notele 7 şi 8 la n. 411); ridică diferite temple, printre cari e de notat cel al Bunătăţii, pe Capitol, ca dovadă a cultului său pentru această virtute (Cass. Dio LXXI 34); merse cu sacrificiile aproape până la risipă (cf. Tillemont, *hist. des emp.* II p. 2, p. 399 şi 513), — astfel încât, după mărturia lui Ammianus Marcellinus, se născuse chiar epigrama: οἱ βόες οἱ λευκοὶ Μάρκῳ τῷ Καίσαρι χαίρειν. | ἂν πάλι νικήσῃς, ἄμμες ἀπωλόμεθα (XXV 4, 17: [Iulianus] superstitiosus magis quam sacrorum legitimus observator, innumeras sine parsimonia pecudes mactans, ut aestimaretur si revertisset de Parthis, boves iam defuturos, Marci illius similis Caesaris, in quem id accipimus dictum :...); însfârşit cu toată blândeţa sa faţă de creştini (cf. diferitele «apologii», ce i s'au adresat de către aceştia, la Renan, *o. c., passim*), el nu suspendă legislaţia barbară privitoare la dânşii, de oarece nu-i înţelegea de cât ca pe nişte fanatici încăpăţinaţi, cari caută moartea numai din îndărătnicie (întocmai exprimat, în *Commentarii* XI 3), şi astfel persecuţiile împotriva lor continuară fără întrerupere şi pe vremea lui (cf. Renan, *Marc-Aurèle*, p. 53sqq. şi *passim*).

gene» [1]); «dacă răul îţi vine dela tine, de ce-l faci, iar dacă vine dela altul, pe cine învinueşti? pe atomi, ori pe zei? Şi una şi alta e fără senz. Nimeni nu-i de acuzat. Căci dacă poţi, îndreaptă pe autor; dacă nu poţi aceasta, măcar lucrul însuşi; şi dacă nici aceasta nu ţi-e cu putinţă, la ce-ţi foloseşte învinuirea? Căci fără scop nu trebue nimic făcut» [2]). Foarte clar formulează Marcus putinţa unei vieţi morale chiar fără zei, într'un fel, care aproape nu se mai deosebeşte de loc de al lui Epicur, în altă parte: «dacă deci zeii nu se amestecă în nimic din ce ne priveşte, atunci trebue ca noi să hotărîm asupra noastră şi să cercetăm ceea ce ne este ori nu folositor. Folositor e însă fiecărei vieţuitoare, aceea ce corespunde orânduirei şi naturei sale» [3]). — Ce-i dreptul, Marcus reuşeşte totdeauna a alunga îndoiala, şi, în perfecta renunţare la toate strălucirile vieţii acesteia, el îşi îndreaptă iară sufletul spre idealul rezignării întru poruncile providenţei. E o luptă sfântă lupta lui pentru implinirea datoriei ***naturale***, de perfecţiune umană, întru propria înobilare şi iubirea aproapelui. Dar lupta sa e tristă, căci e fără speranţă: cel bun ca şi cel rău se disolvă deopotrivă în infinitul impersonal şi rece: de aceea tăria de caracter, setea de sacrificiu pentru «viaţa potrivit naturei», cerute de Marcus şi de Stoicism, trec peste puterile omului obicinuit. Mai mult chiar, ele cer firi speciale, înclinări deosebite spre un martiriu de o natură par-

[1]) X 6.
[2]) VIII 17.
[3]) VI 44; cf, VII 31, etc.

ticular de aridă. Căci înlăturarea *speranței* în răsplata virtuții e poate nu numai «supra-umană», ci chiar «anti-umană». Omul din popor, care ajută pe aproapele, ca și eroul gândurilor, care se simte înrudit cu zeii, socotesc ca un drept al lor o separare a soartei lor de cea a celor răi ori neînțelepți. Platon ori «samariteanul» cred, trebue să creadă, deopotrivă, în nemurirea sufletului. De aceea doctrina creştină a răsplătirei faptelor bune în viața de apoi, tocmai pentrucă a răspuns unei nevoi inerente spiritului omenesc, a putut face mult mai mult bine, răspândi infinit mai multă pace, îndrepta mult mai activ spre virtute, decât ar fi putut vreodată îndemna stoicismul cu învățăturile sale aşa de auster-nobile şi aşa de arid-ideale.

Marcus însuşi era, ce-i dreptul, destul de tare, pentru a îndura orice asprime, destul de devotat filosofiei, pentru a împlini orice renunțare: doctrina ***virtuții pentru virtute*** lui nu-i era prea sus. Crizele sale sufleteşti se isprăviau totdeauna cu biruirea slăbiciunii omeneşti, care încercase o clipă a-l abate dela calea virtuții, iar practica stoicismului său fu încă şi mai consequentă decât teoria: căci aceasta operà şi cu ipoteze metafizice, nesigure, pe când practica se mărginià la fapte hotărîte, mai uşor de apreciat etic, chiar numai după preceptele de ordin general ale filosofiei stoice.

Aşa se și explică, de ce Marcus putu, în practică, păstrà fără întrerupere aceeaşi atitudine binevoitoare şi iertătoare față de familia sa, cea aşa de neasemenea lui, iar ca împărat nu şovăi nici-o clipă în apărarea statornică a binelui public: ca religiune națională,

ca integritate teritorială, ca stare generală materială şi morală. Căci nu e nici-o îndoială: atâtea pricine de întristare, în familie şi în imperiu deodată, n'a avut niciun alt împărat mare al Romei: August, Tiberiu, Hadrian au suferit mult: în special Tiberiu a trăit «infernul lui Dante» aici pe pământ; dar nici pe unul nu i-au lovit ca pe Marcus, şi ca împăraţi, nenorocirile unui adevărat sfârşit de lume: ciuma endemică, și alte molime, ani răi și foamete, războaie la toate graniţele, răscoale ori turburări prin provincii, cumplite năvăliri barbare pe tot hotarul nordic al imperiului, revolta şi înalta trădare a celor mai buni generali, şi, ca încoronare a toate, răspândirea biruitoare a Creştinismului, distrugător al statului și societăţii antice.

Împăratul ştiù să facă faţă la toate [1]).—Dacă n'ar fi fost în cele din urmă şi el răpit de una din molimele ce bântuiau în Imperiu, el ar fi întins graniţele culturei romane până la Oder şi Nistru [2]), schimbând poate pentru totdeauna faţa Europei și dând un alt curs istoriei civilizaţiei. Aşà însă, soarta sa funestă l'a urmat cu îndărătnicie până la mormânt, făcând ca toate silinţele sale să se risipiască în zadar, şi în locul păcii și prosperităţii să-i urmeze anarhia şi decadenţa cu vrednicul lor tovarăş: Commodus, — *din voia destinului,* fiul lui Marcus!

* * *

Marcus murì dându-şi deplin seama, că toată strădania vieţii sale aveà să fie zadarnică. Căci rodirea

---

[1]) Vezi mai sus, notele.

[2]) Cf. *v. Marci* 27, 10 şi 24, 5.

ei atârnà de urmaşul său la tron: şi acesta se arătase de copil întru toate asemenea unchiului său Lucius Verus, al cărui nume, Commodus, îl și purtà: ba chiar nepotul întrecuse cu mult pe unchiu adăogând la desfrânare răutatea, falșitatea, cruzimea, josnicia şi încăpăţinarea pătimaşă [1]). Marcus încercase a-și aduce fiul pe calea cea bună alegându-i pedagogi, guvernori şi instructori înţelepţi şi virtuoşi, ţinându-l totdeauna pe lângă sine, asociindu-l încă din frageda copilărie la afacerile de stat prin acordarea tuturor onorurilor efective, pe care le puteà primì un *Caesar*, însfârşit făcând chiar ultimul pas, cu aşa de grele urmări, de a şi-l luà ca tovarăş în domnie, în felul încare fusese şi Verus — un *co-împărat*, şi puţin după aceea căsătorindu-l, — deşì Commodus n'aveà la această dată decât 16 ani (a. 176/177) [2]). Totul fu de prisos: Commodus îşi alese numai soci-

---

[1]) Vezi *v. Commodi*, c. 1 şi urm. — Hermann Schiller, în a sa *Gesch. d. röm. Kaiserz.* I 2, p. 661 şi n. 3, şi-a ales rău izvoarele pentru a dovedì, că fiul lui Marcus, «von Hause aus kein positiv schlechter Mensch war»: căci Herodianus I 7 1—3, nu dă decât nişte generalităţi, fără vre-o afirmare precisă, iar Cassius Dio LXXII, 1, 1, nu are nici-o valoare, întrucât cu câteva rânduri mai sus LXXI 33, 4 acelaşi Dio acuză *formal* (ὡς ἐγὼ σαφῶς ἤκουσα) pe Commodus de patricid. Dimpotrivă *v. Commodi* (şi nu mai puţin *v. Marci*, la Schiller necitată) dau fapte hotărîte, astfel încât mărturia lor (şi în altfel cunoscută ca vrednică de încredere) nu poate fi înlăturată aşa de uşor în favoarea unor alte ştiri, sau neprecise, sau contradictorii.

[2]) *Vita Commodi*, 1sqq.; *v. Marci*, 27; cf. *v. Avidii Cassii*, 13. — Cf. discuţia asupra datei precise a ridicării la rangul de co-împărat, între Mommsen, *röm. Staatsrecht*, şi H. Schiller, *röm. Kaiserzeit*, la acesta din urmă, vol. I 2, p. 660. n. 9.

etatea ce i se potrivià, sclavi şi liberţi corupţi, gladiatori, bufoni, saltimbanci, muzicanţi, vizitii de circ, femei uşoare. Guvernorii cei buni el îi alungà prin răutatea lui, pe cei răi îi păstrà, şi, dacă Împăratul observà ticăloşiile lor și-i îndepărtà, Commodus făceà tot felul de necazuri tatălui său, pentru a-i recăpăta [1]). Totuşi Marcus nu mai aveà alt fiu în viaţă, şi ca să-l dezmoştenească pe acesta, erà dejà mult mai primejdios decât să-l lase la domnie: căci toţi cei ce fuseseră nemulţămiţi cu domnia «filosofică», adică, după părerea lor, nepolitică și nemilitară, a lui Marcus (vezi mai la vale răscoala lui Avidius Cassius), nădăjduiau să aibă în fiul violent şi pătimaş al Împăratului iarăși un om după placul lor: soldat şi om de lume. — Marcus însuşi, ca tată, nu pierduse apoi poate chiar cu totul speranţa în liniştirea şi îmbunătăţirea cu vârsta a fiului său. Destul, că acesta îl urmă cu aprobarea şi recomandarea — dacă nu din toată inima, măcar formală — a lui Marcus însuşi.

Că Împăratul nu erà de fel orb faţă de greșelile fiului ori de atitudinea streină şi dușmănoasă a curţii faţă de sine însuşi, ne arată însemnările ce făcù în aceşti din urmă ani, poate chiar ultimul an, al vieţii sale, în *Commentarii*. Cu rezignare, dar şi cu o aproape involuntară, infinită tristeţă, el observă că a devenit o sarcină pentru cei dimprejurul său: «Nimeni nu-i aşa de fericit, încât la moartea sa să nu-l înconjure şi câţiva, cari se bucură de apropierea sfârşitului lui. Chiar dacă a fost un om harnic şi înţelept: tot se va găsì la urma urmei cineva, care în sine să-și

[1]) *Vita Commodi*, c. 1 şi 2; *v. Marci*, .. 19

zică: «în sfârşit vom răsuflà iară liberi de pedagogul acesta; aspru nu a fost, ce-i dreptul, cu niciunul dintre noi, dar totuși simţiam că în tăcerea sa el ne dezaprobà pe toţi». Şi aceasta se întâmplă cu omul vrednic. Câte alte cusururi vom mai fi având însă *noi*, — pentru care atâţia doresc să scape de prezenţa noastră. Gândeşte-te la acestea în ceasul morţii şi vei plecà mai uşor din această lume, reflectând: «eu părăsesc acum o lume, în care până şi tovarăşii mei, pentru cari eu am luptat, m'am rugat şi am îngrijit atâta, îmi doresc plecarea, nădăjduind din ea o eventuală uşurare a lor». De ce s'ar ţinea dar cineva gârbă de o existenţă mai îndelungată aici pe pământ?» [1]).

De mult se simţia Împăratul singur: nici cei mai buni dimprejurul său nu-l putuseră pe vremuri în totdeauna urmări în avântul său aproape mistic spre virtute, în delicateţa cerească a conştiinţei sale, în practica neînfrântă a principiilor sale morale. Acum însă chiar acei puţini tovarăşi aleşi nu mai erau cu dânsul: pe unii îi oprise moartea, pe alţii totuşi numai asprimile vieţii de campanie, — de a-şi însoţì Împăratul pe câmpiile Pannoniei şi în ţinuturile barbare de dincolo de Dunăre. Actualii tovarăşi ai lui Marcus erau oameni de războiu şi de curte: cu obiceiuri aspre, cu educaţie sumară, cu dispreţ instinctiv pentru ocupaţiile pur spirituale. Împăratul le erà prea moale, prea încet [2]), prea slab: ei îşi

---

[1]) X 36.

[2]) Cf în această privinţă d. p. şi felul extrem de circumstanţiat, în care judecà Marcus, prelungind unul şi acelaş proces câte 10—12 zile, şi ţinând chiar şedinţe de noapte:

doriau un Hercules brutal, al cărui glas de comandă să răsune peste toată linia de bătae: pe când Marcus istovit de suferinţele sale trupeşti şi sufleteşti, erà acum numai o umbră, şi vorba sa mai că nici în nemijlocita apropiere nu se mai auzia [1]). Oboseala nemărginită de lume şi împrejurările aşà de opuse firei sale, — în cari acum de peste zece ani de zile trăia, făcându-şi cu ultima asprime faţă de sine însuşi datoria inexorabilă a vieţii războinice, ce-i impusese soarta, — îl dispunea să priviască existenţa numai ca o pregătire, plină de suferinţe purificatoare, pentru — odihna eternă a morţii. — De aceea el cereà sufletului său întristat plecarea liniştită şi senină din viaţa aceasta plină de păcate: cu acordarea

---

Cassius Dio LXXI 6, 1. Cf. la Philostratos procesul lui Herodes Atticus cu Atenienii, judecat tot de Marcus personal: *v. soph.* II 1, 26 sqq.

[1]) Împăratul devenise aşà de slab din pricina boalei sale de stomac şi de piept, încât nu-şi mai ţinea viaţa decât cu theriac, un preparat medical întăritor, făcut după reţeta lui Galenus, şi din care Marcus luà în fiecare zi; altfel nu mâncà decât când aveà de vorbit soldaţilor, şi şi atunci numai foarte puţin (vezi Cassius Dio LXXI 6, 3—4 şi Galenus, *de ther.* 2; cf. mai sus, în studiul de faţă, cap. IV, p.123).—Faţa sa fusese în totdeauna palidă şi vocea sa înceată (cf. Fronto, *ad M. Caes.* V 1 şi 2; acest studiu, cap. II p. 49): cu atât mai eterizat la înfăţişare şi la vorbă trebuià deci să fi devenit acum Împăratul, după boala şi cu vârsta sa (cf. şi Herodianus V 2, 3—4). Pentru înfăţişarea externă a lui Marcus vezi planşa dela încep. cap. IV (după un bust găsit la Tivoli, azi în muzeul Pio-Clementin, din Vatican); pentru iconografia privitoare la Marcus şi familia sa vezi tot materialul, cu expunerea critică şi reproducerile respective, la Bernoulli, *römische Ikonographie*, partea a II-a, vol 2, p. 139 şi urm., resp. p. 162 şi urm.

supremei, sublimei iertări şi celor ce-i amărau acum ultimele clipe prin nerăbdarea lor de a-l vedeà mai repede dispărut dintre dânşii: «Iar dacă vrei un mijloc în deobşte cunoscut, întăritor de inimă, atunci te va împăcà deplin cu moartea observarea obiectelor, de care trebue să te desparţi, şi a oamenilor, cu moravurile cărora sufletul tău nu va mai venì în atingere. Căci tu, ce-i dreptul, nu trebue de fel să te mânii pe aceia [1]), ba dimpotrivă, trebue să ai grijă de ei, şi să-i suporţi cu blândeţă, — totuşi e bine să te gândeşti, că nu te vei despărţì de nişte oameni înrudiţi sufleteşte cu tine. Acest singur lucru doară, dacă în general ceva, ar puteà să ne atragă și să ne reţie în viaţă, dacă am aveà anume norocul, să trăim împreună cu cei ce și-au însuşit aceleaşi principii ca noi. Acum însă vezi cu ochii tăi, câtă durere zace în discordia celor ce trèbue să trăiască împreună, — astfel încât îţi vine să zici: «de-ai sosì mai repede, o moarte!, ca să nu ajung cumva să mă uit şi eu pe mine însumi» [2]). «.....Şi totuși, nu plecà pentru aceasta de aici cu mai puţină bunăvoinţă faţă de ei, ci, păstrându-ţi caracterul tău înăscut, rămâne-le prietenos şi binevoitor şi blând; dar iarăşi, plecarea ta să nu fie ca şi cum ai fi cu sila despărţit de ei, ci întocmai precum sufletul celui ce moare fericit se desface uşor de trup, tot așa trebue să fie și retragerea ta din mijlocul lor: căci cu ei te legase şi înlănţuise natura:

---

[1]) La cuvintele acestea observă Renan, *o. c.*, p. 480, n. 2: «Marc-Aurèle ne désigne que d'une manière vague ceux qu'il a en vue. Il paraît bien que Commode était du nombre».

[2]) IX 3.

acum însă ea desface nodurile. Mă dezleg deci de ei, ca de prietenii mei, dar nu târît, ci fără silă: căci şi această despărţire e unul dintre lucrurile cerute de natură» [1]).

În primăvara anului 180, către sfârșitul celui de-al 59-lea an al vieţii sale [2]), Marcus văzù însfârșit — în lagărul său dela Vindobona [3]) — sosindu-i ceasul plecării din această lume. — El se pregătià tocmai să întreprindă atacul din urmă, hotărîtor, împotriva barbarilor transdanubiani, după care, prefăcându-le ţinuturile în provincii romane şi chemând pacea şi cultura şi la această graniţă, el gândià să se întoarcă la Roma pentru o clipă de odihnă: la 10 Martie [4]) însă, una din molimele, ce bântuiau încă în imperiu, îl atinse şi pe împărat [5]). El chemă atunci la

[1]) X 36.

[2]) Se născuse la 26 Aprilie 121.

[3]) Aur. Victor, *Epit.* XVI 12 şi *Caes.* XVI 11. — Dimpotrivă Tertullian, în *Apologet.* 25, dă ca loc al morţii lui Marcus, Sirmium. — Ştirea lui Victor e mai sigură, atât pentrucă acesta se sprijină de obiceiu pe izvoare excelente, cât şi pentru potrivirea ei mai deplină cu împrejurările războinice respective.

[4]) Cf. mai departe data morţii: el muri în noaptea spre a opta zi de când căzuse bolnav.

[5]) Felul bolii lui Marcus nu e precis arătat de biograf: el afirmă însă textual că boala erà contagioasă *(v. Marci* 28, 8); cf. Herodian. I 3, 1: «νόσος χαλεπή». — Cassius Dio LXXI 33,4, dă dimpotrivă o explicaţie senzaţională a morţii Împăratului: după dorinţa lui Commodus, medicii, cari-l îngrijiau pe Marcus pentru boala sa *veche* şi *obicinuită,* i-au grăbit în chip violent sfârşitul (dacă prin otravă, ori în altfel, nu ni se spune). Şi Dio afirmă aceasta în chip expres, cu cuvintele: ὡς ἐγὼ σαφῶς ἤκουσα. Dio puteà, ce-i dreptul, aveà ştirea sa direct, dela un martor ocular al morţii lui Marcus:

sine pe fiul său, şi-l rugă, să nu lase războiul neisprăvit, «ca să nu pară a trădà statul»: Commodus îi răspunse evaziv: el nu erà extraordinar de înclinat, să împlinească tatălui său această dorinţă; generalii lui Marcus i-o amintiră apoi în adevăr destul de energic, pentru ca măcar o încheiere onorabilă a expediţiei să fie ajunsă: Împăratul însă erà la acea dată deja plecat dintre cei vii [1]). Dupăce Marcus îşi împlinì astfel zadarnic datoria de a sfătuì pe fiu, el îşi îndreptă cugetul său — fără speranţă, dar şi fără desnădejde pentru ceea ce lăsà în urmă — cu totul spre trecerea sa demnă la cele eterne. Moartea îi erà binevenită: de aceea el căută să-i scurteze calea, mergându-i bucuros întru întimpinare: el se abţinù dela orice mâncare ori băutură, suportând cu fermitate efectele accelerării boalei [2]). Totuşi, nu pentrucă ar fi fugit de noi oboseli şi suferinţe, alergà Marcus acum înaintea morţii, ci pentrucă vedeà clar că totul s'a sfârşit cu dânsul. Dovada, că el chiar în aceste

---

Dio fusese în anii 226/8, în calitate de vechiu consular, proconsul şi legat, chiar guvernator al Pannoniei: deci în provincia unde tradiţia despre moartea lui Marcus se putuse mai nemijlocit păstrà. Pe de altă parte caracterul lui Commodus şi ticăloşia obicinuită a vechilor medici şi negustori de leacuri n'ar exclude adăogarea acestei crime la cele aşa de multe ale istoriei universale. — Totuşi *v. Marci*, care de obiceiu e aşa de bine informată, ne dă o explicare foarte firească a morţii lui Marcus, — iar celelalte izvoare nu ştiu nimic despre crima «descoperită» de vreun vechiu curtean bănuitor lui Cassius Dio.

[1]) *Vita Marci* 28, 2 cu Herodianos I 6,1. Asupra condiţiilor păcii cu barbarii vezi Cassius Dio LXXII, 1 şi urm.

[2]) *Vita Marci* 28, 3.

momente supreme ale existenţei sale pământeşti, n'a încetat de a se gândì la binele public şi a fost până la un punct surprins de hotărîrea raţiunei eterne, de a-l chemà la sine tocmai în mijlocul împlinirei datoriei sale, nelăsându-l să-şi vază roadele îndelungatelor sale străduinţe, — e cuprinsul ultimelor sale «însemnări», pe cari poate deja în friguri, cu o mână tremurândă, le-a încredinţat — spre împăcarea conştiinţei sale inexorabile de părinte al lumii romane — tăbliţelor de ceară dela căpătăiul său: «Celui ce nu socoteşte drept un rău aceea ce-i aduce cu sine timpul, şi căruia îi e egal, de poate arătà mai multe fapte potrivite raţiunii drepte, ori mai puţine, şi căruia îi e indiferent, dacă a observat mai îndelung ori mai scurt timp cosmos-ul, — acestuia nici moartea nu-i e ceva înspăimântător» [1]). «Omule, ai fost cetăţean în acest mare stat: ce-ţi pasă, dacă cinci ani, ori mai mulţi? Căci ce-i conform legilor, e drept pentru fiecare. Ce e dară îngrozitor, dacă din acest stat te scoate, nu un tiran, şi nici un judecător nedrept, ci natura, care te-a şi întrodus în el? E acelaşi lucru ca dacă unui actor îi dă drumul dela teatru tot pretorul care l'a tocmit. —«Dar n'am jucat cinci acte, ci numai trei». — Aşa e; dar în viaţă trei acte sânt o dramă întreagă. Căci încheierea o hotarăşte acela, care odinioară a fost cauza combinării elementelor, iar acum e aceea a disolvării lor; tu nu eşti responzabil nici de una, nici de alta. Pleacă dară binevo-

---

[1]) XII 35. Cf. în general c. 31 — 36, care toate arată preocupaţia lui Marcus cu trecerea sa din această lume.

itor de aici: căci şi cel ce te concediază, e binevoitor» [1]).

A şasea zi [2]), de când Marcus fusese atins de boala necruţătoare, el chemă pe prieteni, ca să-şi ia rămas bun. Commodus erà şi el de faţă [3]). Împăratul — deşi cu totul slăbit de boală — vorbi cu liniştea şi fermitatea sa obicinuită: el rugă pe prieteni să nu se întristeze de moartea sa — căci totul e trecător [4]), — ci mai de grabă să poarte grijă, în aceste timpuri aşà de grele, de viitorul statului, venind cu sfatul şi cu fapta în ajutorul tânărului şi neexperientului său fiu [5]). Bătrânii curteni şi generali

---

1) XII 36: ultimul capitol al *Commentariilor*: citat în întregime.

2) *Vita Marci* 28, 4; cf. 27, 11, şi Herodianos I 4, 7.

3) Vezi Herodianos, I 4, 1.—*Vita Marci* 27, 11, dă dimpotrivă următoarele amănunte, care, pe lângă că ar fi trebuit să fie exprimate în absenţa lui Commodus, nu se potrivesc nici cu caracterul iertător al lui Marcus şi de aceea par a fi inventate: «ante biduum quam exspiraret, admissis amicis dicitur ostendisse sententiam de filio eandem, quam Philippus de Alexandro, cum de hoc male sentiret, *addens nimium se aegre ferre filium superstitem reliquentem* (cf. şi 28, 10: aceeaşi gândire). nam iam Commodus turpem se et cruentum ostentabat». Cf. în cap. 28, 6 amănuntele privitoare la încredinţarea lui Commodus de către Marcus prietenilor săi: *«si dignus fuerit»*.

4) Cu vorbele lui Marcus din *v. Marci* 28, 4: «quid me fletis et non magis de pestilentia et communi morte cogitatis?»,—la care *Vita* adaogă: «et cum illi vellent recedere, ingemescens ait: Si iam me dimittitis, vale vobis dico vos praecedens»; această mişcare a adunării, ca spre plecare, şi vorbele din urmă ale lui Marcus sânt neverosimile.

5) Despre o directă desavuare a acestuia (cf. n. 3), din partea lui Marcus, nici vorba nu poate fi.

se aşteptau chiar la numirea unuia dintre dânşii, ca sfătuitor special al viitorului împărat: ei întrebară pe Marcus, cui încredinţează pe Commodus. Împărătul însă, care nu avea acel plan, le răspunse în general: «vouă, dacă va fi vrednic, şi zeilor nemuritori» [1]). Apoi Marcus, cuprins de ameţeală pentru sforţarea făcută, se culcâ iarăşi, pe când adunarea se împrăştià încet, în tăcere și lacrămi [2]). — A şeaptea zi Împăratul simţind că i se apropie sfârşitul, chemă pentru cea din urmă oară la sine pe Commodus: dar tatăl şi fiul nu-şi aveau multe de spus: deja după câteva momente Marcus concedië pe fiul său, «pentruca să nu se prindă boala şi de dânsul» [3]). Eşind Commodus Împăratul îşi acoperi faţa, «ca şi cum ar fi voit să doarmă», şi în noaptea ce urmà, în singura tovărăşie a conştiinţei sale, aşa precum trăise, el murì [4]): zeii îi acordaseră până la sfârşit întrebuinţarea raţiunii sale, aşa ca moartea sa să-i fie tot aşa de virtuos-frumoasă, precum îi fusese viaţa. Monumentul sublim

---

[1]) *Vita Marci* 28, 6. Cf. Herodianos I 4, 4: γένεσθε δὴ οὖν αὐτῷ ὑμεῖς ἀνθ' ἑνὸς ἐμοῦ πατέρες πολλοί, περιέποντές τε καὶ τὰ ἄριστα συμβουλεύοντες. Vezi în general tot discursul pe care Herodian îl dă ca ţinut de Marcus: amănuntele sânt toate în concordanţă cu faptele istorice.

[2]) Herodianos I 4, 7 şi *v. Marci* 28, 4—5.

[3]) *Vita Marci* 28, 8: «quem statim dimisit, ne in eum morbus transiret».

[4]) *Ibid.* 28, 9. La 17 Martie 180: Cassius Dio, LXXI 33, 4; Tertullian, *Apologet.* 25. Cf. vorbele mişcător de scurte şi aşa de adevărat profetice ale lui Herodian: «...ἀνεπαύσατο, πόθον τε τοῖς καθ' αὐτὸν ἀνθρώποις ἐγκαταλιπὼν ἀρετῆς τε ἀίδιον μνήμην ἐς τὸν ἐσόμενον αἰῶνα».

al vieţii constante întru virtute erà terminat: raţiunea eternă putea acum rechemà la sine pe fiul ei cel întru toate credincios divinei sale origini.

Contemporanii n'au înţeles pe Marcus [1]): acesta e un fapt cu atâta mai vrednic de luare aminte, cu cât Marcus a fost în toate privinţele reprezentantul

[1]) Renan, *o. c.*, p. 468, afirmă tocmai contrarul: «Marc-Aurèle fut extrêmement aimé; *la popularité,* si sujette à se méprendre sur la valeur des hommes, *une fois au moins a été juste. Le meilleur des souverains a été le mieux apprécié*». Renan s'a gândit scriind aceste cuvinte, desigur mai ales la doliul şi întristarea obştească pricinuite în imperiu de *moartea* lui Marcus (cf. la Renan p. 486 şi urm.): căci în ce priveşte popularitatea lui Marcus în viaţă, doară Renan însuşi accentuează cu prilejul răscoalei lui Avidius Cassius (p. 38) spiritul de opoziţie, ce domnià în societatea romană, împotriva Împăratului «filosof». Totuşi Renan caută a sprijini chiar pe izvoare părerea sa, că «ce vertueux prince, qui ne fit jamais la moindre concession à la fausse popularité, fut adoré du peuple» (p. 20). Lăsând la o parte faptul că şi această afirmare e contrazisă de Renan însuşi pe paginile imediat următoare, dar cele două izvoare citate de Renan nu sânt de fel hotărîtoare: c. 18 şi 19 din *vita Marci* sânt o apoteozare a lui Marcus în scopul puţin nobil de a linguşi pe Diocleţian (admiratorul şi adoratorul lui Marcus) şi apoi nici nu reprezintă atât părerea contemporanilor, cât pe cea a urmaşilor, — iar cele două scrisori ale lui Fronto, citate de Renan, nu pot dovedi decât pur şi simplu, că Fronto iubia şi admirà pe Marcus. Însfârşit adăogarea lui Renan: «la haine contre Commode vint, en partie, de l'amour qu'on avait pour son père» (p. 20, n. 1) trebue tocmai pe dos redactată: lumea văzù ce bun principe a pierdut în Marcus, deabia după ce cunoscu pe Commodus. — Dar mai mult decât toate acestea, chiar la moartea sa, Marcus n'a fost plâns (cf. *v. Marci*, c. 18, 19 şi 28) pentru mărimea sa sufletească, ci pentru bunătatea sa (nu totdeauna de aprobat)

vremii sale. Sârguinţa, înclinarea spre filosofia morală, ori scepticismul său sânt dispoziţii sufleteşti, pe care Împăratul le are în comun cu toţi contemporanii săi culţi. În special durerea şi melancolia caracteristică vremilor necreatoare, lipsite de o cultură originală, enervate de propria neputinţă şi de genialitatea zdrobitoare a strămoşilor,—e un sentiment obştesc, pe care în epoca lui Marcus îl întimpinăm cu atât mai puternic, cu cât tocmai în această vreme o «renaştere» a culturei *clasice* greceşti reuşeşte a deşteptà din amorţirea sa amorul propriu al epocei, făcând-o şi mai senzibilă pentru valorile exacte ale manifestărilor culturale omeneşti.

Si totuşi, e de ajuns o singură privire asupra *caracterului* lui Marcus în comparaţie cu spiritul vremii sale, pentru a prinde deosebirea fundamentală între epocă şi «reprezentantul» ei. Marcus era sincer : vremea «pozà» ; Marcus erà modest : vremea suferià de mania supra-preţuirei de sine; Marcus erà bun şi iertător: vremea erà egoistă şi vicleană. E firesc dară, ca a-

faţă de toată lumea : Senatul plângea pe împăratul care-i crescuse autoritatea, poporul pe principele aşa de darnic cu — pâne şi jocuri, oastea pe şeful ei indulgent; toţi aveau deci motive egoiste de a-l regretà. Alte dovezi împotriva afirmării lui Renan poate aduce însuşi cititorul atent al expunerii mele de până acum (izolarea lui Marcus, etc.); altele se vor aduce apoi din bielşug în cele următoare : aici mai pomenesc numai această împrejurare: istoricii, cari au scris în vremile următoare despre Marcus (cf. *v. Veri* 11, 2 sqq ; Victor, *Caes.* XVI 6) au trebuit să respingă cu indignare între alte legende, ce li se transmisese tocmai de contemporanii lui Marcus, şi pe aceea, că el şi-ar fi otrăvit pe fratele său Verus, ca să scape de el! (Vezi mai departe, în text).

celeași fenomene social-psihologice să se fi oglindit cu totul altfel în sufletul lui Marcus și în cel al contemporanilor săi: scepticismul, care privià toate din punctul de vedere al eternității cosmice, îndemnà pe Marcus la umilință și iertare; dimpotrivă contemporanii deduceau din el *genialitatea* lor: ei se socotiau acum mult mai presus, spiritual, decât *naivii* și *neconștienții* creatori din vremile eroice ale culturei. Ba mai mult, printr'un contrast caracteristic pentru superficialitatea gândirei lor, deși spuneau că totul e zadarnic și trecător, ei *credeau* în *glorie*: pătimaș, brutal, teatral: cynicul Peregrinus Proteus se arse de viu la jocurile din Olympia, dupăce cu ani înainte anunțase lumii întregi această hotărîre «eroică».— Aceeași deosebire între Marcus și contemporani se poate observà și în ce privește fenomenul social-psihologic *compensator* al scepticismului: spiritul religios. «Credința» lui Marcus e capabilă de purificare până la pantheism; «credința» contemporanilor se identifică aproape complet cu superstiția barbară, orientală [1]).

Deja din puținele exemplificări de mai sus, se poate vedeà, cât de incomprehensibil trebuià să fie Marcus pentru marea massă a supușilor săi. Începând chiar cu înfățișarea sa externă: liniștea și seninătatea lui Marcus li se păreà a fi acelaș lucru cu liniștea silită, mândră și disprețuitoare a nenumăraților filosofi și pseudofilosofi «poseur»-i, stoici, ori altfel; bunătatea lui Marcus le apăreà apoi ca simplă slăbiciune; modes-

[1]) Exemple despre toate cele afirmate în acest alineat se găsesc în expunerea mea de mai sus, cap. II și IV, *passim*.

tia sa, ca prefăcătorie; încrederea sa în zei şi în oameni, ca superstiţie, resp. lipsă de pătrundere şi naivitate; blândeţa sa, ca sărăcie cu duhul; activitatea sa înceată, ca neputinţă; cântărirea solidă a hotărîrilor, ca lipsă de spirit de iniţiativă, resp. ca nerecunoaştere a primejdiei; filosofia vieţii sale, ca sofistică şi pedanterie. Şi nu unul dintre «pătrunzătorii» caracterizatori ai Împăratului se va fi simţit la schiţarea portretului negativ de mai sus deosebit de mândru pentru rara sa perspicacitate.—Toţi aceşti oameni măsurau doară pe Marcus cu măsura sufletului lor: ce puteau bietele lor spirite mici şi cârtitoare înţelege din mărimea sufletească a Împăratului, atunci când dejà din moşi-strămoşi ele se desobicinuiseră a reflectà alte străluciri decât cele fals-ideale, ale epigonilor închipuiţi de sine, din decadenţa greco-romană?—Căci nu numai valorile artistice, ci şi cele pur intelectuale, au fost întotdeauna inaccesibile spiritelor mediocre: nu numai frumuseţea unei statui greceşti, ci şi înţelepciunea unei pagini din Aischylos ori Goethe, e incomprehensibilă, «indiferentă», pentru sufletul banal. — Dacă Marcus ne-ar fi azi cunoscut numai după ce ne povestesc istoricii antici despre el, ori chiar, pe lângă aceştia, şi, numai, după scrisorile sale — unde, precum se ştie, sufletul unui om mare nu se poate manifesta deplin decât în măsura, în care corespondentul său e un spirit ales: căci caracteristica oamenilor superiori e putinţa lor de adaptare la toate inteligenţele — noi n'am şti azi decât aproximativ, ce fel de împărat a fost Marcus, şi aproape de loc, ce om a fost el. Mărimea lui Marcus ca om — şi aceasta e valoarea eternă a apariţiei sale în istorie — nu ne întimpină clar

decât în *Commentariile* sale.—Prea delicat, pentru a face pe toţi atenţi asupra greşelei lor în înţelegerea faptelor sale [1]), prea bun, pentru a arătà egoiştilor dimprejurul lui,—cari se bucurau, că elevul *lor*, prietenul *lor*, ori, să admitem, chiar, *eroul* lor (de notat însă: ca şi «eroii» *lor* din teatre şi circuri) e mare, bun, etc., — că totuşi el nu gândeşte ca ei şi nu e de fel *al lor*, — el i-a lăsat pe toţi să se creadă, dacă nu mai buni decât el, cel puţin deopotrivă lui şi părtaşi ori pricinuitori ai *excelenţei* lui: în acest chip însă, singur Marcus a împiedecat formarea unei tradiţii

---

[1]) *Commentariile* ne arată clar, că, ce spune *vita Marci*, 22, 5—6, despre auto-apărările Împăratului prin vorbă şi prin scris: «sane *quia durus videbatur* ex philosophiae institutione Marcus ad militiae labores atque ad omnem vitam, *graviter carpebatur*, sed male loquentibus *vel sermone vel litteris respondebat*», — se rapoartă cel mult — dacă ştirea e exactă: cf. sfârşitul notei acesteia — la activitatea *externă* a lui Marcus, ca împărat: edictele lui Marcus împotriva luxului şi desfrâului, ori ordinele sale către soldaţi, întrucât vor fi fost primite cu nemulţămire, erau, poate, apărate de dânsul prin discursuri în senat ori scrisori adresate aceluiaşi înalt corp: dar acesta erà un obiceiu vechiu în istoria Imperiului, şi n'are prea mult de-a face cu felul *special* de a fi al lui Marcus. Dimpotrivă *Commentariile* ne arată la fiecare pas, că Împăratul prelucrà în tăcere şi singurătate înrâuririle externe, ce primià, în ordinea criticei intim-morale a gândurilor şi acţiunilor sale.—Cf. mai departe, în text, pildele de lipsa de înţelegere a contemporanilor, pentru Marcus.—Cât priveşte *scrisorile* Împăratului, pomenite în *v. Marci* 29, 5, «nihil enim magis timuit et deprecatus est quam avaritiae famam, de qua se multis epistulis purgat» şi 23, 7 (cf. 19, 7): despre favoriţii soţiei sale, — ele fac fără îndoială parte din falsificatele aşà de numeroase, ce se întâlnesc mai ales în *Vieţile* secundare ale «Istoriei Auguste».

istorice contemporane asupra înfăţişării *adevărate* a concepţiei sale despre lume, despre viaţă şi despre sine. — Contemporanii săi n'au povestit şi însemnat cronografic decât o sumă de fapte ori vorbe răzleţe ale Împăratului: după moartea acestuia istoricii recunoscând prin comparaţia şi perspectiva istorică mărimea celui trecut la eternitate, i-au alcătuit, apoi, o biografie plină de laude, exclamări de admiraţie şi reflexiuni morale pe fondul vieţii sale: totuși fără *Commentarii*, ca atâţia oameni superiori, cari n'au voit, ori n'au avut prilejul de a-și face singuri biografia, Marcus ar fi luat cu sine in mormânt secretul vieţii sale.

Iată acum şi câteva pilde de felul cum a fost înţeles Marcus de contemporani. — *Vita Marci* povestește, că, după moartea lui Verus, Marcus cerând Senatului consacrarea ca *divus* a fratelui său, el a dat apoi, în discursul de mulţămire, foarte clar a se înţelege [1]), că toate planurile de războiu, prin cari au fost biruiţi Parthii, au fost ale sale; că acum, ne mai fiind împiedecat de fratele său, el va puteà însfârşit domnì așà cum în totdeauna a dorit; că, într'un cuvânt, moartea fratelui său îi e foarte binevenită: Senatul, adaogă biograful, a prins tare bine subînţelesurile lui Marcus [2]). — Iubiţii contemporani ai lui Marcus erau apoi chiar de părerea, că acesta şi-a otrăvit fratele, întinzându-i singur, cu mâna sa, bucata de carne tăiată — de el însuși — cu un cuţit înveninat numai pe o parte [3]), — atât pentru a scăpà

1) «Occulte ostendit».

2) 20, 2 şi urm.

3) *Vita Marci* 15, 5; *v. Veri* 11, 2 sqq.; cf. 10, 2; Aurelius Victor, *Caes.*, XVI 5.

de dânsul, cât şi pentrucă-i invidià laurii câştigaţi în războiul parthic [1]): istoricii, cari relatează această legendă, resping totuşi indignaţi acuzarea adusă lui Marcus [2]). — Tot astfel ziceau contemporanii, că Marcus a dorit şi moartea fiului său Commodus, pentrucă acesta se arătà dejà de copil a devenì un Nero [3]). — Ceea ce apoi, în general, nu-i puteau iertà Împăratului contemporanii săi, erà dragostea sa pentru filosofie [4]) şi respectul său pentru filosofi: în afară de epigramele, satirele şi comediile, care circulau, respective se reprezentau, în public, fără a fi împiedecate, şi în care filosofarea lui Marcus erà privită ca o slăbiciune tot atât de ridiculă ca şi glutoneria lui Verus [5]), — lipsa de înţelegere a Romanilor pentru

---

1) Victor, *Caes.*, XVI 5—6.

2) *Vita Marci* 15, 5; *v. Veri* 11, 3 şi 10, 2; Victor, *l. c.* — Cf. *v. Veri* 9, 1—6 pentru zvonurile despre *duşmănia* dintre Marcus şi Verus şi 10, 1—5, legenda despre otrăvirea lui Verus de către soacra şi *iubita* sa Faustina, soţia lui Marcus.

3) *Vita Marci* 28, 10 şi 27, 11.

4) Ştirea din *v. Avidii Cassii* 3, 5 sqq., că Marcus, înainte de a plecà la războiul germanic, a disputat trei zile în public, la Roma, despre filosofia stoică, e încă o dovadă de lipsa de înţelegere a contemporanilor pentru firea lui Marcus: acesta iubià filosofia, dar ştià să-şi păstreze şi demnitatea imperială. — Ştirea de mai sus a fost fără îndoială inventată, cu intenţii ironice, în tabăra Cassianilor (vezi mai jos în text), precum arată clar şi legătura de idei, în care apare în biografia pretendentului.

5) Cf. în *v. Avidii Cassii* vorbele lui Cassius, desigur bazate, şi ca text, pe un fond de adevăr, din scrisoarea, altfel falsificată, a lui Verus: «*te* (Marcum) *philosopham aniculam*, me luxuriosum morionem vocat». — *Vita Marci* 8, 1, pomeneşte ironiile şi glumele, nepedepsite, ale mimografului Ma-

Marcus se manifestă şi în forme mai puţin civilizate ori, chiar, deadreptul criminale. Astfel oamenii neruşinaţi, cari n'aveau nimic de pierdut înfruntând pe împărat, îşi permiteau nepedepsiţi vorbe ori fapte, care, supt un apărător mai puţin filosofic al demnităţii imperiale, i-ar fi costat capul [1]); bunătatea lui Marcus faţă de ai săi erà interpretată ca slăbiciune, lipsă de mândrie, ori chiar de simţ de onoare: nu numai că despre Faustina circulau tot felul de zvonuri infame, dar Marcus era calomniat, ca fiind conştient de ticăloșiile soţiei şi îndurându-le pentru a nu pierde zestrea — adică imperiul [2]); chiar pe scenă Marcus erà înfăţișat ca un bărbat înşelat și orb de naiv [3]); ba mai mult, poporul vorbià, că Marcus a înaintat în onoruri pe amanţii soţiei sale, deşì ştià, că-şi bat joc de cinstea lui [4]): și biograful Împăratului adaogă textual, că atât poporul cât şi «alţii» (adică, din societatea înaltă) povestiau încă multe altele, dezaprobând energic răbdarea lui Marcus [5]). Însfârşit însăşi sinceritatea şi simplicitatea lui Marcus erau puse la

---

rullus pe socoteala fraţilor împăraţi; *ibid.* 15, 1: «saepe iocis popularibus dicitur lacessitus»; 23, 5: «fuit enim populo hic sermo, cum sustulisset ad bellum gladiatores, *quod populum sublatis voluptatibus vellet cogere ad philosophiam*»; apoi, pentru satirele pe socoteala căsniciei lui Marcus, atât pe scenă, cât şi în popor, vezi c. 29.

[1]) Vezi in *v. Marci* 12, 2—3, exemplul lui Vetrasinus.

[2]) *Ibid.*, c. 19.

[3]) *Ibid.*, 29, 2.

[4]) 29, 1; cf. 29, 3.

[5]) 29, 3.

îndoială: el era acuzat de prefăcătorie şi viclenie [1]), şi înfăţişat ca iubitor de glorie [2]), mândru şi dispreţuitor faţă de curteni [3]). Pe de altă parte vechea aristocraţie romană era peste măsură de nemulţămită cu înălţarea — din graţia Împăratului — a filosofilor cerşetori [4]) şi a orientalilor plebèi [5]), de tot soiul, până la cele mai înalte funcţiuni publice: cosmopolitismul stoic, — de care şi Marcus era până într'atâta câştigat, încât mărită, după moartea lui Verus, pe fiica sa Lucilla, «cum... Augusta esset et Augustae filia», cu sirianul Claudius Pompeianus, fiul unui simplu cavaler roman din Antiochia [6]), — erà fundamental odios Romanilor de baştină, cu vechile lor tradiţii de rasă nobilă — mai pre sus de oricare alta.

Că nemulţămirea aceasta a multora dintre supuşi

---

[1]) 29, 6: «dederunt et vitio, quod effictus fuisset nec tam simplex quam videretur, aut quam vel Pius vel Verus fuisset».

[2]) 20, 5: «erat enim famae suae curiosissimus, requirens ad verum, quid quisque de se diceret, emendans quae bene reprehensa viderentur»: probabil la baza acestui zvon stătea virtutea stoică a lui Marcus — rău înţeleasă de vulg — de a folosì spre propria desăvârşire şi ocazionalele dezaprobări ale semenilor săi. — Cf. de altfel şi reaua interpretare, în acelaş senz de mai sus, a unei alte ştiri, privitoare la *modestia* de copil a lui Marcus, în c. 7, 1.

[3]) 29, 7: «dederunt etiam crimini, quod aulicam adrogantiam confirmaverit summovendo amicos a societate communi et a conviviis»: fals: cf. c. 22 şi în general *v. Marci* şi Cassius Dio LXXI, *passim*.

[4]) Cf. *v. Marci* 23, 9: «fama fuit sane, quod sub philosophorum specie quidam rem publicam vexarent et privatos».

[5]) Vezi mai jos: chiar familia lui Marcus (soţia Faustina, fiica Lucilla) era de partea nemulţămiţilor: *v. Marci* 20, 7.

[6]) *Vita Marci* 20, 6—7.

cu felul de a fi al Împăratului, nu erà de o natură superficială ori trecătoare, o dovedì spre *sfârşitul* domniei lui Marcus, răscoala şi proclamarea ca împărat a vestitului general, pe vremuri aşà de credincios casei Antoninilor, Avidius Cassius. — Soarta tragică a acestui om de o rară vrednicie, — pentru care coroana imperială nu ar fi fost o răsplată exagerată [1]), decurse tocmai din creşterea curentului protivnic lui Marcus până la o aşà violenţă, încât o înlăturare a împăratului «prea slab» se păru tuturor celor nemulţămiţi a fi o necesitate patriotică. — Avidius fu oarecum victima partidei nemulţămiţilor: de ani de zile el era ocupat ca general ori guvernator în Orient; ştirile despre războiul — interminabil — cu Germanii trebuiau să-l irite în cel mai înalt grad şi să-l facă — pe dânsul, generalul energic şi biruitor — a acuzà pe Marcus de nepricepere şi slăbiciune; dragostea şi admiraţia, de care el se bucurà la Orientali — mai ales în urma reorganizărei cu mână de fier a corpurilor de oaste moleşite din Armenia, Siria, Arabia şi Egipt [2]); cultul, cu care strălucitoarea capitală a Siriei, Antiochia, îl înconjurà, ca pe un

---

[1]) Tradiţia antică (în «Istoria Augustă»: *v. Marci, v. Veri, v. Avidii Cassii*; Cassius Dio LXXI, — etc.) e unanimă în a relevà calităţile excepţionale de militar, om politic şi administrator, ale lui Cassius. După mărturia chiar a împăratului Verus, într'o scrisoare către Fronto *(ep. ad Ver. imp.* II 3, Naber p. 131—2), isprăvirea cu bine a greului războì parthic se datorià în prima linie lui Cassius şi colegului său în comandă, Martius Verus.

[2]) Cf. asupra acestui punct chiar Fronto, *ad amicos* I 6, p. 178.

adevărat împărat; succesele sale continue ca organizator şi general (Armenia, Arabia şi Egiptul erau focare continue de răscoală; în special în Egipt Cassius îşi câştigâ mari merite prin înăbuşirea primejdioasei revolte a «Bucolicilor») [1]); cu un cuvânt, mirajul, aşà de obicinuit oamenilor aleşi, cari trăiesc într'un cerc strâmt, de a pierde măsura dreaptă a propriei preţuiri, îl împinse şi pe Cassius, desigur sincer convins de dreptatea şi patriotismul acţiunii sale, în braţele nemulţămiţilor: soldaţii, cari cu toată severitatea sa, îl adorau pentru îndrăzneala şi vitejia sa personală, îl proclamară numaidecât ca împărat (175 d. Chr.). Un zvon falş despre moartea lui Marcus ajutâ la întinderea furtunoasă a revoltei: turburări în favoarea lui Cassius se iscară chiar în Roma [2]) şi nu e nici-o îndoială, că, dacă de fapt Marcus ar fi murit atunci, Cassius, care erà aşà de preţuit de toată lumea, ar fi fost recunoscut pretutindeni ca împărat legitim, cu înlăturarea dela tron a dinastiei Antoninilor, reprezentată prin Commodus, fiul lui Marcus. — Totuşi când se aflâ în Răsărit, că Marcus nu numai n'a murit, dar a întrerupt războiul sarmatico-marcomannic, pentru a merge cu oaste împotriva lui Cassius, — acesta fu ucis chiar de soldaţii săi şi capul său fu trimes lui Marcus.

Învinuirile, pe care Cassianii i le aduceau lui Marcus ca împărat, le găsim formulate într'o sumă

---

[1]) Cf. mai multe despre aceste fapte războinice la Schiller, *röm. Kaiserz.* I 2, p. 657 sqq., cu izvoarele citate în amănunte acolo.

[2]) *Vita Marci* 25, 2; *v. Avidii Cassii*, 7, 7.

de scrisori, ce-i dreptul falsificate[1]): pe seama lui Cassius, ori a membrilor casei Antoninilor, dar, în felul discursurilor din istoricii antici, alcătuite pe baza unor informaţii contemporane, vrednice de ţinut în seamă. Cassius şi tovarăşii săi imputau lui Marcus slăbiciune faţă de administratorii hrăpareţi ai provinciilor şi faţă de oamenii nevrednici din familia ori din jurul său, neglijare a intereselor statului de dragul filosofiei, neîmpiedecarea decadenţei în disciplina şi virtutea războinică a armatei, tolerarea funcţionarilor hoţi şi ticăloşi[2]), în sfârşit, mai pre sus de toate, incapacitatea militară: Cassius se înfăţişà pe sine ca împăratul trebuitor acelor vremi grele: războinic, şi energic în felul vechiu roman,—în contrast cu Marcus, filosoful, slab şi nepractic[3]).

Exemplul acesta hotărîtor, cu răscoala lui Avidius Cassius, ne arată că Marcus nu erà nici înţeles, nici iubit, de mulţi dintre supuşii săi. Chiar însă acei, cărora el le erà simpatic, nu-l respectau, — aşa precum

---

[1]) Noel des Vergers, *o. c.*, p. 93 şi urm., şi Renan, *o. c.*, p. 37 şi urm. le iau ca autentice şi de aceea trag concluzii falşe pe baza lor. — Asupra valorii scrisorilor şi documentelor citate de Istoria Augustă, există un studiu general al lui Czwalina, *De epistularum actorumque quae a scriptoribus hist. Aug. proferuntur fide atque auctoritate*, Diss. Bonn 1870, şi apoi o sumă de monografii critice asupra ştirilor Istoriei Auguste cu privire la diferiţii împăraţi ori pretendenţi, trataţi în ea. Aici vom cita numai, iarăşi, critica de total a Ist. Aug., făcută — cu rezumarea rezultatelor de amănunte până la el — de Lécrivain, *Études sur l'histoire Auguste*, Paris, 1904.

[2]) *Vita Avidii Cassii* 14.

[3]) *Ibid.* 3, 5 sqq.; 1, 8.

îl respectase de pildă pe Traian ori pe Pius: lumea de-atunci, ca şi cea de azi, privia cu oarecare mirare protectoare experienţa domniei unui filosof: chiar cele mai înţelepte şi statornice acte ale împăratului, ei nu le luau prea în serios: dispreţul massei pentru omul politic cu principii, pentru teoretician, poate fi încă odată observat în istoria civilizaţiei omeneşti cu prilejul domniei împăratului Marcus.

Posteritatea ştiù dimpotrivă, să preţuiască după cuviinţă pe bunul împărat. Deja la moartea lui Marcus se putù observa schimbarea în părerea lumii antice despre filosoful încoronat. Maestatea, cu care Marcus trecuse dela cele pământeşti, îngheţase pe buzele tuturor scepticilor surâsul binevoitor, ce i-l consacrau de obiceiu; golul ireparabil, lăsat de împăratul repausat, deschideà ochii şi acelora, cari pentru slăbiciunile ori greşelile lui infime, îl condamnaseră în viaţă ca slab ori incapabil; înălţarea acum pe tronul Romei a unui împărat, cum dela Caligula ori Nero, lumea aproape uitase, că ar mai puteà existà, sanctificà definitiv virtuţile de om şi împărat ale celui de veci adormit. Şi tot ce făcuse Marcus bun în viaţă, în pace şi în războiu, în justiţie, morala publică ori administraţie, fu acum băgat de seamă şi preţuit cu recunoscătoare căinţă [1]).

[1]) Marcus fu la moarte adorat ca zeu ocrotitor al statului, *propitius deus*, în chip unanim de senat şi popor, la un loc — *non divisis locis sed in una sede*, — ceea ce până atunci, la obicinuitele consacrări ca *divi* ale împăraţilor, nu se mai întâmplase *(v. Marci* 18 3*)*; entuziasmul fu aşa de general, încât cei ce nu ar fi avut în casă imaginea lui Marcus, erau consideraţi ca sacrilegi, — şi până în secolul al IV-lea rămase

Numele Antoninilor devenì prin Marcus sfânt. Înclinarea spre iertare a posterităţii consacrâ şi pe Verus, şi astfel, în analele Imperiului, treimea Pius, Verus, Marcus devenì simbolul perfecţiunii împărăteşti, către care supuşi ca şi stăpânitori privirǎ în vremile ce urmară cu egal de sinceră adorare [1]). În special Pius şi Marcus deveniră divinităţile tutelare ale Imperiului: *numina rei publicae* [2]). Virtuţile lui Marcus deveniră obiectul de studiu şi nobilă ardoare a împăraţilor măcar cât de cât idealişti, cari-l urmară. — Severus dădu fiilor săi numele Antoninilor, ridicâ în cinstea lui Marcus chiar pe nevrednicul Commodus printre *divi*, întemeiè tradiţia de a se da împăraţilor numele de Antoninus cu aceiaşi sacră însemnare ca Augustus şi lăsă cu limbă de moarte să fie aşezat spre vecinică odihnă *«în mormântul lui Marcus»* [3]). — Macrinus purtă acelaş cult lui Marcus, silindu-se să-i semene măcar în înfăţişarea sa externă [4]), dacă altfel nu erà în stare, şi socotindu-se mult mai fericit de a fi tatăl unui Antonin: aşa îşi numise fiul, care ca împărat — fără împărăţie — fu Antoninus Diadu-

---

ca datină în multe case, ţinerea lui Marcus printre zeii penaţi (*v. Marci,* 18, 5 şi urm.).

[1]) *Vita Anton. Diadumeni* 7, 1—7 şi 8, 1. — Caracteristice sânt cuvintele (7, 4): «... ut scirent omnes Antoninos pluris fuisse quam deos ab trium principum amore, quo sapientia, bonitas, pietas consecrata sit, in Antonino pietas, in Vero bonitas, in Marco sapientia». Cf. şi *v. Opilii Macrini* 7, 7 şi *v. Alex. Sev.* 9, 1.

[2]) *Vita Severi* 21, 4.

[3]) *Ibid.* 19, 2 — 3; 20; 22; *v. Caracalli* 9 şi *v. Getae* 2.

[4]) Cf. Herodianos V 2, 3 — 4 şi V 1, 8.

menus, — decât că el însuşi a devenit împărat [1]). Şi, pentru a trece peste împăraţi ca Heliogabalus, Severus Alexander ori Gordianii,—pe cari geniul lor rău, ori o soartă protivnică (Severus Alexander) i-a împiedecat de a face cinste numelui Antonin, adorat ori chiar şi purtat de dânşii [2]),—să ne oprim mai mult asupra a trei împăraţi, cari prin meritele lor personale și-au câștigat un nume etern în istorie şi pentru cari Marcus a fost un zeu protector, un ideal de virtute, o imagine sublimă a sfinţeniei omeneşti.

Diocleţian onorà pe Marcus ca divinitate prin excelenţă protectoare a casei sale, și spunea, că doreşte să i se asemene «prin viaţa și clemenţa» sa [3]); Constantin venerà astfel numele Antoninilor, încât ţineà imaginele în aur ale lui Pius și Marcus printre cele ale penaţilor săi Constanţii şi Claudii, şi se silià a-i imità şi în cultul virtuţii [4]); însfârşit Iulian nu numai şi-a luat pe Marcus de pildă în toată viaţa şi activitatea sa [5]), dar admiraţia, pe care a purtat-o împăratului filosof, el a exprimat-o şi în entuziaste imnuri de laudă —

---

[1]) *Vita Opilii Macrini* c. 3, 7, 10; *v. Diadumeni* 7, 1 — 7 (scrisoarea, şi celelalte «documente», false; tradiţia menţionată în ele, exactă), 8, 1; cf. c. 1, 2, etc.

[2]) *Vita Antonini Heliogabali*, c, 1, 2, 3, 17, 18 şi 34; *v. Alex. Sev.*,c. 5 şi urm., *v. Gord.*, 4, 7—8.

[3]) *Vita Marci*, 19, 12; cf, c. 20.

[4]) *Vita Heliogabali* 2, 4.

[5]) Ammianus Marcellinus, XVI 1, 4; XXII 5, 4—5; Eutropius, *Brev.*, X 16, 3

în formă alegorică [1]), ori directă [2]) — înfăţişând oarecum, la fiecare pas, creştinilor, pe cari-i combătea, imaginea unei imaculate sfinţenii păgâne, întru nimic mai prejos de sfinţeniile — nu totdeauna ireproşabile — ale noii credinţe [3]).

Nu mai puţin ca poporul [4]), ori împăraţii, cultivâ apoi şi istoriografia antică memoria lui Marcus. Am observat deja mai sus simpatia, cu care scriitorii «Istoriei Auguste» au povestit despre Marcus [5]) : dacă şi Marius Maximus în a sa amănunţită *vita Marci*, care e citată ca izvor special de Istoria Augustă [6]), era tot aşa de favorabil lui Marcus, nu se poate afirmà cu siguranţă : dimpotrivă ştim că Maximus a fost foarte rău intenţionat faţă de Faustina [7]), pe care apoi, în parte, Istoria Augustă caută a o reabilità [8]). — Cassius Dio, deşì recunoaşte foarte imparţial meritele

---

[1]) În *Banchetul* său (cu titlul luat după Platon!) — *Caesares*, pag. 312 şi urm., — unde, cu dragoste şi adâncă admiraţie e caracterizat Marcus, atât ca suflet (tot «tratatul»), cât şi ca înfăţişare externă (pag. 317 B — D : privirile şi faţa plecate de griji, îmbrăcămintea simplă, iar corpul ajuns prin abstinenţă strălucitor şi transparent ca lumina soarelui).

[2]) Cf. Iulian, *ep. ad Themist.*, ed. fragm. de Hertlein, pag. 253 B.

[3]) Cf. Amm. Marc. XXII 5, 4—5 şi Eutrop., *Brev.* X 16, 3.

[4]) Astfel e de notat, că Marcus fu numit după moarte în inscripţii destul de des *Pius :* cf. CIL. Indices, *passim.*

[5]) Cf. în indicele ed. lui H. Peter toate pasagiile, în care e vorba de Marcus.

[6]) Cf. *v. Avidii Cassii*, 9, 5—12. Foarte des citat, pentru istoria împăraţilor dela Traian până la Elagabal : v. indicele lui H. Peter.

[7]) *Vita Avidii Cassii*, 9, 9.

[8]) *Ibid.*, *l. c.*

lui Marcus, nu se vede a fi făcut parte dintre admiratorii necondiţionaţi ai împăratului filosof, — iar despre Faustina el e înclinat a judecà la fel cu Marius Maximus[1]). Dimpotrivă, puţinele capitole, ce a avut prilejul să scrie Herodianos, contemporanul mai tânăr al lui Dio, în a sa istorie «τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας», despre Marcus însuşi, trădează un aşà cult sincer al acestui istoric pentru bunul împărat, şi vorbele sale sânt pline de un aşa de adânc şi cuceritor patos, încât aproape fiecare rând din scurta sa caracterizare ar merità să fie citat: şi ceea ce ridică încă valoarea panegiricului său, e că frumuseţea cuvintelor sale merge alăturea cu o informaţie conştiincioasă asupra faptelor[2]). — Cu aceeaşi sinceră admiraţie vorbeşte despre Marcus şi excelentul Ammianus Marcellinus, în partea ce ni s'a păstrat din ale sale «res gestae»[3]): şi e de regretat, că tocmai cărţile, în care Ammianus tratà în special şi despre domnia lui Marcus, s'au pierdut, căci arta lui minunată de a caracterizà persoanele şi situaţiile ne-ar fi dăruit de sigur cu acest prilej unele dintre cele mai frumoase pagini, care s'au scris vre-odată asupra fiului lui Pius. — Că istoricii creştini trebuiau, la tratarea istoriei păgâne, să facă în totdeauna o excepţie cu Marcus, se înţelege dela sine: notăm aici faptul, fără a ne oprì mai mult asupra lui; destul, că pilda toleranţei faţă de «sfântul» Păgânismului

---

1) Cartea LXXI.

2) I 1 şi urm. Cf. în special cap. 2, § 4, şi cap. 4, § 7—8.

3) XXX 10, 19; XXI 16, 11; XXIX 6, 1; XIV 4, 2; XXII 5, 4—5; XVI 1, 4.

fusese dată încă de contemporanii creştini ai lui Marcus, prin cari se moştenise apoi, atât în cler cât şi la credincioşi, respectul şi caritatea pentru marele împărat [1]). — Însfârşit chiar lumea literară antică aveà motivele ei de admiraţie pentru Marcus: Philostratos pomeneşte cu laude scrisorile Împăratului, pentru eleganţa stilului şi statornicia caracterului manifestat în ele [2]).

Dimpotrivă istoriografia modernă s'a arătat mai puţin generoasă cu Marcus: în afară de Gibbon şi Renan [3]), rar istoric, care să-şi fi dat osteneala de a înţelege mai adânc pe Marcus. Am avut mai sus prilejul de a arătà îngustimea de spirit şi critica lipsită de orice măsură şi modestie, cu care singurul istoric german actual, care a scris întreaga istorie a imperiului roman, îl judecă pe Marcus: cartea lui H. Schiller e, ce-i dreptul, mediocră şi judecata lui nu ne poate prea mult îngrijì [4]). Totuşi direcţia puţin

[1]) Cf. asupra relaţiilor creştinilor cu Marcus, Renan, *Marc-Aurèle, passim.*

[2]) *Add. ad epp.* I 1 (ed, Kayser 1871 II p. 257—8). E vorba de sigur de colecţiile de scrisori alcătuite de prietenii Împăratului după moartea lui: una din acestea, cea cu Fronto, ni s'a păstrat. Despre altele putem numai bănui, că au existat. Cât priveşte edictele şi rescriptele imperiale, acestea fireşte ni s'au păstrat, fie direct, fie indirect, în *Corpus Iuris.*

[3]) Cari, şi aceştia, numai incidental se ocupă de Marcus, primul ca de un punct de plecare necesar, dar nu inerent, istoriei sale romane, al doilea numai de Marcus ca stoic şi protivnic al creştinilor.

[4]) Totuşi nu e nici-o îndoială, că şi Mommsen, dacă ar fi apucat să scrie istoria Imperiului, tot ca H. Schiller l'ar fi judecat pe Marcus: ba poate, după obiceiul său (câteodată direct supărător, arătat in a sa istorie a Republicei), de a

idealistă a istoriografiei-moderne-cu-privire-la-antichiatea-clasică, fie strict «filologică»-«antiquarică», fie strict «politică», fie strict «economică», în toate cazurile însă materialist-mecanicistă, ne face a crede, că, deocamdată, Marcus nu va puteà trezì in generaţia hyper-criticistă de astăzi nici-o simpatie mai vie. — Pentru a înţelege pe Marcus, sânt de nevoe două însuşiri, nu ştiinţifice, ci *omeneşti*, esenţiale: o anume înrudire sufletească cu împăratul filosof, și ceva mai multă *credinţă* în nobleţa neamului omenesc, în putinţa unei vieţi de jertfă și iertare: altfel, nouă, ca şi contemporanilor sceptici ai lui Marcus, toate virtuţile Împăratuluì ni se vor păreà sau neverosimile, sau deadreptul *simulate*.

Concepţia noastră despre viaţă e fireşte fundamental deosebită de cea a lui Marcus: pentru vremea noastră «evoluţionistă» şi «progresistă», activă şi violent-«optimistă», filosofia rezignărei e neavenită. Dar: noi trăim două vieţi: cea externă: socială, cuceritoare, *de fapte*, și cea internă: reflexivă, intim-metafizico-morală, *a gândurilor*: acţiunile noastre pozitive sânt mai întotdeauna rezultatul unor grele lupte cu îndoiala şi descurajarea. Tocmai noi, «oamenii faptei», sântem mai des cercetaţi în orele singuratice de fantoma nimicniciei omeneşti: la ce bună toată osteneala, toate dureroasele străduinţe, toate jertfele pentru idealuri *pozitive?* Şi în aceste ceasuri

---

bănuì pe toată lumea de micime de suflet, prefăcătorie şi câte alte păcate omeneşti mai sânt, apoi, cu *ura* sa neîmpăcată faţă de stoici şi cu preţuirea exagerată a activităţii politic-administrative, Mommsen l'ar fi înegrit pe Marcus şi mai rău ca H. Schiller.

grele, când gloria, bogăţia şi celelalte străluciri şi măriri omeneşti ne apar zadarnice, când lumina vieţii noastre active pare a se stinge, răsare în mintea noastră măreţ, tragic de impunător, *principiul universal valabil al datoriei*, — mai înainte retras în umbra fiinţei noaste subconştiente: scopul vieţii omeneşti e desfăşurarea, în toată puterea şi frumuseţa lor, a facultăţilor ce ne-au fost dăruite de raţiunea supremă: şi această datorie nu se poate împlini de cât prin activitatea continuă în direcţia *însuşirilor raţionale*, ce ne împodobesc. — Când gândim însă astfel, noi gândim ca împăratul Marcus. Fără să ştim, noi cugetăm-mai-departe gândirile răsărite mai intâi în mintea Stoicilor.

Şi în altă direcţie însă, nù mai puţin hotărîtoare pentru existenţa noastră conştientă, noi sântem urmaşii lui Marcus tòt aşa de mult ca ai primilor creştini: *sentimentul social* (fundamental deosebit de instinctul social) n'a existat, în afară de rari excepţii individuale, înainte de Stoicism şi Creştinism: de-abia răspândirea principiilor de egalitate şi fraternitate omenească a reuşit a deşteptà şi în omul din popor dragostea gata la jertfă, pentru aproapele. Antichitatea «clasică» a fost strict «egoistă» şi «aristocratică»: Platon însuşi a făcut deosebiri, injositoare pentru neamul omenesc, între diferiţii săi membri: căci Platon însuşi erà un erou: şi eroii gândurilor, ca şi cei ai faptelor sânt cruzi şi dispreţuitori pentru massa cea mare a «semenilor» lor. Când însă «filosofia raţiunei» trebuì să cedeze pasul «filosofiei iubirei», şi nu înălţimea ideilor, ci tăria sentimentelor fu hotărîtoare pentru valorarea vieţii omeneşti, —

atunci (şi asta se întâmplâ deplin de-abia prin îndulcirea intelectualismului stoic de misticismul sentimental neoplatonic-creştin), pentru prima dată, nu eroul, ci martirul reprezentâ eflorescenţa cea mai pură a idealităţii omeneşti: cel ce luptă, e *mare*; cel ce sufere însă, e *sfânt*: şi sfinţenia e singura cale spre cer: ea stă infinit mai pre sus de mărimea eroică. Sacrificiul pentru aproapele e mai *ideal* decât lupta pentru dânsul: iubirea, iertarea şi jertfa sânt singurele virtuţi cereşti, prin ajungerea cărora se poate cu adevărat împlinì menirea vieţii noastre.

Totuşi Creştinismul schimbase nu numai pozitiv, ci și negativ, principiile stoice ale *vieţii sociale*: căci învăţătura Nazarineanului întunecase principiul idealist al *datoriei* prin cel utilitarist al *răsplăţii*: veacuri după veacuri această îmblânzire «popularizatoare» a *datoriei sociale* produse roade frumoase: dar când credinţa în viaţa viitoare începù a fì clătinată de progresele ştiinţei şi «răsplata faptelor bune de aici» devenì iluzorie, menirea ideală a doctrinei creştine, cel puţin în cercurile celor «luminaţi» încetă. Noi, cei de azi, avem iară nevoe de doctrina *datoriei* fără răsplată, într'o viaţă pământească fără continuare în «lumea de apoi». Iar teama de moarte a contemporanilor noştri, dacă nu mai poate fi îndepărtată prin *credinţa* creştină, atunci trebue combătută prin raţiunea inexorabilă, stoică: pentru cel ce nu mai poate crede în miracolele creştine, singura carte de mângâere sânt *Commentariile* lui Marcus. Prin Marcus poate azi omul cu înclinări nobile iarăşi învăţă, ce e viaţa întru *virtutea pentru virtute*: preceptele Împăratului sânt etern şi universal omeneşti. — Ne-

norocirea noastră e de a ne supra-preţuì, de a ne crede vrednici de o viaţă vecinică: şi nu numai eroul modern, ba chiar acesta de cele mai multe ori e modest, ci tot omul, egal, dacă-i un nevrednic ori neputincios, ba mai ales acesta, *cere* viaţa eternă, se simte nedreptăţit, ca după moarte să se prefacă în elementele prime din care a fost alcătuit: Marcus ne învaţă a vedeà nimicnicia noastră şi a ne întoarce la măsura cuvenită a dorinţelor noastre. El face aceasta într'un chip mai mult trist decât ferm. Invăţătura lui poate fi însă îmbrăcată şi în haina celei mai senine frumuseţi. Nu există o altă viaţă şi noi ne vom face iară ţărână: dar şi florile câmpului devin iară praf: şi totuşi ce frumos înfloresc ele în scurta lor viaţă: de aceea şi noi trebue să înflorim ca dânsele: căci ce fericire poate fi mai mare, pentru noi, decât de a ne simţì una cu natura, a cărei frumuseţe nu e decât răsfrângerea în afară a frumuseţei din sufletul nostru: noi sântem făpturile pământului şi ale soarelui: dacă acesta străluceşte luminând pământul, sufletele noastre se deschid ca şi corolele florilor la apropierea dimineţei: prin soare trăim şi — conştient ori inconştient, «păgâneşte» ori «creştineşte» — la el ne închinăm cu toată puterea desăvârşirei noastre pământeşti. — Încetarea vieţii noastre nu e dureroasă: dimpotrivă ştim, că ea e o blândă liniştire a mişcărilor noastre, întocmai ca cea trecătoare din timpul somnului: dacă nu ne temem de somn, atunci de ce să ne temem de moarte: dar, cu cât sântem mai neînţelepţi, atunci când cu gândul la lucruri ce nu ni se cuvin, lăsăm în părăsire frumuseţile din jurul nostru: căci pentru noi oamenii nu e doară

adevărat fericitor decât ceea ce e egal simţirei noastre: tot ce ne face să suferim, ne apasă, ne doboară, nu e fericire, ci numai părere bolnavă a unor simţuri agitate: fericirea constă în deplinul echilibru al funcţiunilor vieţii noastre: filosofia liniştei nici n'a fost creată de oameni slabi, nici nu e filosofia oamenilor slabi: ci a oamenilor cuminţi: ea e filosofia libertăţii şi a frumuseţei: egalitate şi simetrie. — Nu în cultul exagerat al propriului eu, ci în armonioasa sa dezvoltare în mijlocul societăţii, e a se căutà mijlocul de a ajunge la fericire: liniştea vieţii n'are nevoe de retragerea în pustietăţi, nobleţa n'are nevoe de mândrie închipuită şi dispreţuitoare; iubirea n'are nevoe de răsplată; iertarea nu e o slăbiciune. Omul conştient de nimicnicia sa în mijlocul *cosmos*-ului, dar de rostul său aici pe pământ, se bucură de o pace sufletească neturburabilă: spre a lucrà, adică a trăì, ca şi spre a se odihnì, adică a murì, el e însufleţit de aceeaşi seninătate voioasă, ca aceea ce-l cuprinde la privirea unei scene măreţe din natură.

Iar dacă într'un avânt eroic, cuceritor de ceruri, al gândurilor noastre, noi ne simţim mai înrudiţi cu Platon decât cu Marcus, atunci tăria convingerii noastre ne va creà dela sine, din propria-i putere, o nouă viaţă, aici şi în eternitate: totuşi pentru Platon împlinirea datoriei de membru al societăţii nu e mai puţin esenţială ca pentru Marcus: căci faptele ca şi gândurile noastre n'au altă fiinţă decât cea care li se crează de legăturile lor cu societatea: omul în sine nu există: ci numai omul social: dovada cea mai clară a existenţei noastre — şi anume,

fericite — numai supt condiţia sociabilităţii, neodă exaltarea internă şi externă a individului în activitatea ori jertfa pentru societate: cu o linişte «tragică» omul singuratec îşi sacrifică propria viaţă pentru semenii săi, fără a se simţì ca altceva decât purtătorul impersonal al unui ideal: şi omenirea recunoscătoare simte, cum cu fiecare nouă creştere a individului la puterea şi maestatea unui simbol social, întregul neam omenesc se înobilează.

Viaţa de curăţie sufletească, activitate, iubire şi jertfă a lui Marcus Aurelius Antoninus e încă unul dintre exemplele sublime de nobleţă omenească, iar moartea sa senină, încă una din pildele despre nefundarea temerei de trecerea-la-cele-eterne.

CUPRINSUL.

Pag.

Prefaţa 5
I. **Adopţiunea** 9
Moartea lui L. Aelius Caesar 9
Adoptarea lui T. Aurelius Antoninus 10
Moartea lui Hadrian 12
Noul împărat şi fiii săi 12
Relaţiile lui Hadrian cu fiii adoptivi ai lui Pius . 14
Marcus Annius Verus 16
Marcus şi Hadrian 17
II. **Marcus şi Lucius înainte de domnie** 28
Marcus, Caesar 29
Marcus şi Lucius în casa lui Pius 30
Lipsa de fast dela curtea lui Pius 31
Marcus consul 32
Moartea soţiei lui Pius 33
Grija lui Pius pentru educaţia fiilor săi 34
Mama lui Marcus 34
Viaţa de toate zilele a Caesarului Marcus 35
Relaţiile lui Marcus cu fratele său Lucius 39
Căsătoria lui Marcus cu fiica lui Pius 41
Marcus co-regent 41
Situaţia lui Lucius la curte 42
Situaţia lui Marcus 43
Popularitatea sa în imperiu, ca principe moştenitor 44
Activitatea publică şi privată a lui Marcus; sârguinţa sa 47

Pag.

Cariera lui Lucius 50
Relaţiile prieteneşti dintre Marcus şi Lucius . . . 53
Curtea particulară a lui Lucius 55
Pomenirea lui Lucius în imperiu 55
Relaţiile lui Lucius cu Pius 56
Cauzele neridicărei lui Lucius la rangul de *Caesar* 58
Situaţia *oficială* a celor doi fii în imperiu 60
Educaţia fiilor lui Pius; profesorii lor 62
III. Succesiunea lui Pius 74
Moartea lui Pius 75
Marcus, singurul moştenitor 76
Instituţia coregenţei şi situaţia lui Lucius 76
Lucius coregentul lui Marcus 77
Lucius co-împărat 7
Poziţia contemporanilor faţă de noua instituţie . . 79
IV. Filosofia stoică în viaţa lui Marcus 81
Familia lui Marcus şi tradiţiile austere republicane 82
Vechii Romani şi «stoicismul» lor 83
Filosofia stoică supt Imperiu 84
Originele şi desvoltarea generală a filosofiei stoice, în mijlocul celorlalte sisteme metafizico-morale antice 86
Etica stoică 102
Răspândirea Stoicismului la Roma 112
Cauzele ei 113
Rivalitatea dintre filosofie şi «sofistică» 115
Filosofia şi retorica la curtea lui Pius 116
Relaţiile familiei lui Marcus cu Stoicii 118
Educatorii stoici ai lui Marcus 119
Înclinarea lui Marcus spre filosofie 120
Constituţia fizică a lui Marcus 121
Caracterul lui Marcus 124
Educaţia generală a lui Marcus 152
Conflictul dintre retorică şi filosofie 157
Stoicismul lui Marcus 167
Autoeducaţia sa stoică 170
Cultura literar-filosofică a lui Marcus 171

Pag

Reflecţiunea sa filosofică asupra lumii 176
Relaţiile sale stoice cu cei dimprejurul său 177
Marcus şi doctrina stoică 188
Scepticismul lui Marcus 197
Moartea lui Marcus 201
Lipsa de înţelegere a contemporanilor pentru Împăratul filosof 212
Răscoala lui Avidius Cassius 221
Marcus şi posteritatea antică 224
Istoriografia modernă şi Marcus 229
Marcus în concepţia modernă despre viaţă . . . 230

DE ACELAŞ AUTOR:

— Activitatea politică a lui Alex. Papiu Ilarian în «Prinos lui D. A. Sturdza», — Bucureşti, «Carol Göbl», 1903.

— Câteva date nouă cu privire la familia Cuza, — Bucureşti, Socec, 1904.

— Alexăndrel Vodă şi Bogdan Vodă. — Şapte ani din istoria Moldovei (1449—1455), — Bucureşti, «Minerva», 1904.

— Un vechiu monument de limbă literară românească (1639—1668), — Bucureşti, Socec, 1904.

— Relaţiile lui Ştefan-cel-Mare cu Ungaria, — Bucureşti, Socec, 1905.

— «Unire», — Conferinţă ţinută la «*Societatea academică română*» din Berlin în ziua de 24 Ianuarie st. v. 1906, — Budapesta, «Luceafărul», 1906.

— Câteva cuvinte cu privire la organizaţia provinciei Dacia Traiana, cu prilejul unei cărţi noi asupra acestei cestiuni, — Bucureşti, «Carol Göbl», 1906.

— Salsovia, — Bucureşti, «Carol Göbl», 1906.

— Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche. Eine historisch-epigraphische Untersuchung, — Breslau, Fleischmann, 1909.

ÎN PREPARAŢIE:

— Viaţa romană la Dunărea-de-jos: I. *Autohtonii;* II. *Cultura romană* (va începe a apare probabil în 1910).